

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KUDÜS ŞEHİRİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Programı

Emre MUTLU

Danışman: Prof. Dr. Yasemin AVCI

Temmuz 2024
DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza
Emre MUTLU

ÖN SÖZ

Birinci Dünya Savaş'ı döneminde Kudüs şehrini ele alan bu çalışmada, savaşın getirdiği siyasal, sosyal ve ekonomik durumların Kudüs toplumuna yansımaları incelenmiştir. Savaşa giriş ve kapitülasyonların ilgasının Kudüs toplumuna ne gibi bir etkisinin olduğunu açıklayan birinci bölümde, savaş sırasında Suriye ve Filistin'de boşalan nüfuz alanını doldurmaya çalışan Almanya ile Osmanlı mücadelesi, bölgeden sürgün edilen muhasım devlet tebaasının durumu ve Osmanlı'ya bağlı olan Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlara karşı uygulanan politikalar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, savaş esnasında Suriye ve Filistin bölgesinde ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıkların Kudüs'e etkileri ele alınmıştır. Kıtlık ve salgın hastalıklar sonucunda bölge halkının uğradığı zarar, Osmanlı hükûmetinin bu olumsuzluklara karşı almış olduğu önlemler, tekalif-i harbiyenin toplanmasına yerel halk ve yöneticilerin nasıl tepki verdiği ve çekirge istilasının Kudüs halkı arasında nasıl bir yakınlaşmaya sebep olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise Kudüs'ün düşüşüne giden süreç ve Kudüs'ün Osmanlı idaresinden çıkarak İngiliz idaresine geçişi ele alınmıştır. Bununla birlikte Kanal harekâtına hazırlık süreci, Kanal harekâtı başarısızlığının Osmanlı ordusuna etkileri ve İngiliz ordusunun ilerleyişi sırasında Kudüs'e verdiği bazı zararlar anlatılmıştır.

Bu çalışma, TÜBİTAK'ın desteğiyle ve tez danışmanı Prof. Dr. Yasemin AVCI tarafından yürütülen, 220K016 nolu ve "Kudüs'te İmparatorluk Politikaları: Kamusal Mekân ve Toplumsal Kimlik (1871-1948)" başlıklı projenin bir sonucudur. Çalışmanın konusunun belirlenmesi ve tamamlanabilmesi için desteğini esirgemeyen, ilmî ve akademik birikimiyle yolumu aydınlatan, ne olursa olsun bana hep güvenen değerli danışman hocam Prof. Dr. Yasemin Avcı'ya minnettarım. Çalışma esnasında okumakta zorlandığım bazı arşiv belgelerinde bana yardımcı olan ve tezin yazılma sürecinde büyük desteklerini gördüğüm doktora öğrencileri, değerli hocalarım, Mihriban Uçar ve Yunus Emre Akyol'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak bana hep inanan ve güvenen, beni hiç yalnız bırakmayan, en zor zamanlarımda hep yanımda olan sevgili annem ve babama sonsuz teşekkürler.

Denizli, Temmuz 2024

Emre MUTLU

ÖZET

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KUDÜS ŞEHİRİ

MUTLU, Emre
Yüksek Lisans Tezi
Tarih ABD
Yakınçağ Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yasemin AVCI
Temmuz 2024, VI + 135 sayfa

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı döneminde Kudüs'te neler olduğu, savaşın şehre siyasal, sosyal ve ekonomik etkileri ve şehirdeki gelişim süreci, Osmanlı arşiv belgeleri, günlük, hatırat ve çeşitli literatür kaynakları kullanılarak araştırılmıştır. Türkçe literatürde bu konuda yapılan çalışmanın yeterli derecede olmaması, yabancı literatürde ise daha çok çalışma olmasına rağmen Osmanlı arşivlerinin pek kullanılmamış olması bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde kapitülasyonların kaldırılması sonucu Kudüs'te bulunan muhasım devlet tebaası ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Yahudi, Hristiyan ve Müslüman tebaanın durumu ve bunlara yönelik Osmanlı politikaları ortaya konmuştur. İkinci bölümde savaş sırasında Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan çekirge istilası, sıcak doğu rüzgarları ve salgın hastalıkların Kudüs toplumuna etkileri ele alınmış olup, tekalif-i harbiyenin toplanmasına Kudüs yerel halkı ve yerel yöneticisinin ne şekilde tepki verdiği incelenmiştir. Bununla birlikte çekirge istilasının Kudüs halkı arasında oluşturduğu birleştirici etkisi analiz edilmiştir. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise Kanal harekâtlarının başarısız olması sonucunda Kudüs'ün düşüşüne giden süreç ve İngilizlerin şehri nasıl ele geçirdikleri anlatılmıştır. Ayrıca Suriye ve Filistin bölgesinde Kanal harekâtına yapılan hazırlık süreci, Şerif Hüseyin isyanı, Osmanlı Devleti'nin başarısızlığı sonucu ordu içerisinde oluşan moral kayıpları ve firar eden askerlere karşı Osmanlı Devleti'nin nasıl bir yaklaşım sergilediği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Savaş, Muhasım Devlet Tebaası, Çekirge İstilası, Salgın Hastalıklar, Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Siyonizm.

ABSTRACT

THE CITY OF JERUSALEM IN THE FIRST WORLD WAR

MUTLU, Emre

Master Thesis

History Department

Modern History Programme

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Yasemin AVCI

July 2024, VI + 135 pages

In this study, what happened in Jerusalem during the First World War, the political, social and economic effects of the war on the city and the development process in Jerusalem were investigated using Ottoman archival documents, diaries, memoirs and various literature sources. The lack of sufficient studies on this subject in the Turkish literature and the fact that Ottoman archives have not been used much despite the fact that there are more studies in foreign literature made it necessary to conduct this study.

In the first part of the study, the situation of the subjects of the hostile state and the Jewish, Christian and Muslim subjects of the Ottoman Empire in Jerusalem as a result of the abolition of the capitulations and the Ottoman policies towards them were revealed. In the second part, the effects of the locust invasion, hot easterly winds and epidemics that emerged in Syria and Palestine during the war on the society of Jerusalem are discussed, and the reaction of the local population and the local administrator of Jerusalem to the collection of the monopoly of warfare is analyzed. In addition, the positive impact of the locust infestation on the people of Jerusalem is analyzed. The last chapter, the third chapter, describes the process leading to the fall of Jerusalem as a result of the failure of the Canal operations and how the British captured the city. In addition, the preparation process for the Canal operation in Syria and Palestine, the Sharif Hussein rebellion, the loss of morale in the army as a result of the failure of the Ottoman Empire, and the approach of the Ottoman Empire against the deserters are discussed.

Keywords: Jerusalem, War, Subjects of the Hostile State, Locust Infestation, Epidemic Diseases, Muslim, Christian, Jew, Zionism.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KUDÜS'ÜN GENEL DURUMU

1.1. Kapitülasyonların Kaldırılmasının Kudüs'e Etkisi.....	8
1.2. Savaş Yıllarında Kudüs Toplumu.....	15
1.2.1. Hristiyanlar.....	27
1.2.2. Müslümanlar.....	31
1.2.3. Yahudiler.....	37

İKİNCİ BÖLÜM KUDÜS'TE SAVAŞIN ZORLUKLARI

2.1. Kudüs'te Kıtılığın Ortaya Çıkması ve Kıtlıkla Mücadele.....	44
2.1.1. Çekirge İstilasının Kudüs'e Etkisi.....	48
2.1.2. Kudüs'te İaşe Faaliyetleri.....	57
2.2. Kudüs'te Salgın Hastalıklar.....	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KUDÜS'ÜN OSMANLI İDARESİNDEN İNGİLİZ İDARESİNE GEÇİŞİ

3.1. Kudüs'ün Düşüşüne Giden Süreç.....	68
3.1.1. Kanal Harekâtları.....	71
3.1.2. Gazze Muharebeleri.....	82
3.2. Kudüs'ün İngiliz İdaresine Geçişİ.....	89
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA.....	101
EKLER.....	113
ÖZ GEÇMİŞ.....	134

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1: Enver ve Cemal Paşalar Kudüs Selahaddin-i Eyyubi Külliyesinin Açılış Merasiminde.....	19
Fotoğraf 2: Sancak-ı Şerif'in Kudüs'e Getirilişi.....	34
Fotoğraf 3: Kudüs'te Bir Çekirge Bulutu.....	50
Fotoğraf 4: Çekirge İstilası Öncesinde Getsemani Bahçesi.....	51
Fotoğraf 5: Çekirge İstilası Sonrasında Getsemani Bahçesi.....	52
Fotoğraf 6: Çekirge ile Mücadele Eden Amerikan Kolonisi Üyeleri.....	55
Fotoğraf 7: Bir Çekirge Tuzağı.....	56
Fotoğraf 8: Kudüs'te Bulunan Kızılay Mensupları.....	65
Fotoğraf 9: Kanal Harekâtı Esnasında Kullanılan Bir Tombaz.....	75
Fotoğraf 10: Enver Paşa'nın Kudüs'ü Ziyareti.....	80
Fotoğraf 11: II. Gazze Muharebesi Esnasında Vurulan Bir İngiliz Tankı.....	84
Fotoğraf 12: General Allenby ve Maiyetinin Yafa Kapısı'ndan Girişi.....	92
Fotoğraf 13: General Allenby'nin Bildirisi Kudüs Halkına Okunuyor.....	93

KISALTMALAR

s.	: Sayfa
Ed.	: Editör
Çev.	: Çeviren
Bkz.	: Bakınız
Haz.	: Hazırlayan
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
C.O.A.	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

GİRİŞ

Kudüs; Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik için dünyanın en önemli şehirlerinden biridir. Müslümanlar açısından Hz. Muhammed'in miraca çıktığı, Hristiyanlar için Hz. İsa'nın doğduğu ve Yahudiler için Hz. Davut tarafından Kudüs'te bir Yahudi Krallığı kurulması nedeniyle tarihi ve kutsal bir şehirdir.

Kudüs'ün ilk olarak Mısır metinlerinde geçtiği bilinmektedir. Eski metinlerde şehrin ismi, "Urusalim, Urusilimmu, Yruşlym, Yeruşalem, Jerosolyma" olarak farklı şekillerde anılmaktadır. En son olarak batı dilinde Kudüs şehri, "Jerusalem" olarak geçmektedir. "Kudüs" kelimesinin kökeni ise Aramice "kuds" kelimesinden gelmektedir. Bununla birlikte Romalılar tarafından kullanılan "Aelia" ismi Arapçalaşarak "İliya medinetü beyti'l-makdis" olmuştur. Bu sebeple Müslümanlar bu şehre "İliya" diye de hitap etmişlerdir. İslam kaynaklarında ise şehrin ismi geçmemekle birlikte, Kudüs için "el-Mescidü'l Aksa" kelimesi kullanılmıştır. Bu yüzden Müslümanlar uzun yıllar boyunca şehre Mescid-i Aksa demişlerdir. Mescid-i Aksa kelimesi ise Harem-i Şerif bölgesinin tamamını kastedmektedir.¹

Kudüs zaman içerisinde pek çok ulusa ev sahipliği yapmıştır. Samiler, Mısırlılar, Yahudiler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Fatımiler, Haçlılar, Memlükler ve Osmanlılar bunlar arasında en bilinenleridir. Kudüs öyle merkezi bir noktadaydı ki, Filistin bölgesinden geçen ulusların hepsi burayı mutlaka fethetmişlerdi. Aslında Kudüs coğrafi olarak hiç uygun bir şehir değildi. Etrafı dağlarla çevrili ve kurak bir iklime sahipti. Ancak Kudüs, yıllar içerisinde şehrin dini bir önemi bulunması nedeniyle pek çok devletin gözünü diktiği önemli bir şehir haline gelmiştir. Nitekim bu sebeple Kudüs, 1517 senesinde Yavuz Sultan Selim tarafından ele geçirilmiş ve böylece, şehirde tam 400 sene sürecek olan bir Osmanlı idaresi dönemi başlamıştır.

Osmanlı Devleti Kudüs'ü ele geçirdiği ilk anda, şehirde bulunan farklı dinden ve mezhepten bütün insanlara dini inançlarının gereğini serbestçe yapabilme hakkı tanımış, can, mal ve ırzları koruma altına almıştır. Böylece Osmanlı Devleti bu şehri Birinci Dünya Savaşı başlayana dek Mehmet Ali Paşa dönemi hariç tam 400 sene boyunca barış içerisinde idare etmeye çalışmıştır. Bu hususta, Osmanlı Devleti'nin şehir için yaptığı yatırımların büyük bir önemi bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti bu süre zarfında,

¹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 323-324.

imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kudüs şehri içerisinde pek çok vakıf, cami, su kanalları, çeşme, hamam gibi halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak sosyal müesseseler inşa etmiştir. Kudüs'ün manevi değerinin yüksek olmasının bunda büyük bir etkisi bulunmaktadır.

19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesi sebebiyle, diğer şehirlerde olduğu gibi, Kudüs şehrinde de halk arasında idareye karşı olumsuz düşünceler ortaya çıkmıştır. Gayrimüslimlere verilen kapitülasyonlar ve Siyonistlerin Filistin'e yerleşmesi gibi sebeplerden dolayı Müslüman tebaa arasında da Osmanlı idaresine karşı eleştiriler başlamıştır. Bununla birlikte, 19. yüzyılda ortaya çıkan Arap milliyetçiliği Kudüs ve çevresinde de oldukça yaygınlaşmıştı. İşte tam da böyle bir ortamda Birinci Dünya Savaşı'na girilmiş olması, Kudüs'teki siyasi, sosyal ve ekonomik problemleri daha da arttıracaktır.

Yüksek lisans tezi olarak planlanan bu çalışmanın konusunu Birinci Dünya Savaşı'nın Kudüs toplumu üzerine olumlu ya da olumsuz etkileri ve Osmanlı Devleti'nin savaş politikası oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra savaş döneminde sosyo-ekonomik yapının şekillenmesi ve kentin demografik dönüşümü de çalışmanın konuları arasındadır. Ayrıca konunun daha anlaşılır kılınması açısından Osmanlı Devleti'nin savaş döneminde muhasım devletlerle arasındaki karşılıklı ilişki ve Kudüs toplumunun bu duruma reaksiyonu da ayrıntılı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın temel problemleri Birinci Dünya Savaşı sırasında Kudüs'ün içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik durumun ne şekilde yürütüldüğü ve bölgedeki Osmanlı-İngiliz mücadelesinin kente etkilerinin neler olduğu gibi sorularla şekillendirilmiştir. Geniş bir literatür taramasının yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv vesikaları ve bu dönemde yazılmış olan günlük ve hatıratlar çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Türkçe literatürde konuyla alakalı yapılan çalışma sayısı birkaç makale ile sınırlıdır.² Dolayısıyla da “Birinci Dünya Savaşı'nda Kudüs şehrini ele alan birinci el kaynaklara dayalı kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığını belirtmek

² Konu hakkında şu çalışmalar örnek gösterilebilir; Umut Karabulut, “Kudüs'te Savaş Hukuku ve Toplumlararası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 8, 1-5 Ekim 2018, Ankara, 203-214; Sezen Karabulut, “Savaş Yılları Osmanlı Kudüs'ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 33, Sayı 2, 2018, 451-480; Can Deveci, “General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Ocak 2018, 35-50; İsmet Üzen, “İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H. Allenby'nin Kudüs'e Törene Girişi (9-11 Aralık 1917)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2009, 329-344.

gerekir. Yabancı literatürde ise Birinci Dünya Savaşı'nda Kudüs'ün durumunu ele alan pek çok çalışma bulunmakta, ancak bu çalışmalar Osmanlı arşivleri kullanılmadan değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yapılan çalışmayla mevcut literatürdeki bu önemli eksiklik giderilme çalışılmıştır.

Konu hakkındaki yabancı literatür incelendiğinde Salim Tamari³, Roberto Mazza⁴, Abigail Jacobson⁵ ve Catherine Nicault⁶ gibi isimlerin çalışmaları öne çıkmaktadır. Salim Tamari çalışmasında, Kudüs'ün tarihi, Kudüs toplumu, İngiliz mandası dönemi ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idari durumunu ele almıştır. Ancak çekirge istilası, salgın hastalıklar ve muhasım devlet tebaasının durumu gibi konulara fazla girilmemiştir. Çalışma içerisinde kaynak olarak günlükler, hatıratlar ve gazeteler kullanılmıştır. Ayrıca yerli ve yabancı ikincil kaynaklara da yer verilmiştir. Osmanlı arşiv belgeleri ise kullanılmamıştır. Roberto Mazza'nın çalışmasında, savaş öncesi dönemde Kudüs'ün idari durumu, savaş öncesi ve sonrasında Kudüs toplumu, İngilizlerin Kudüs'ü işgali ve Kudüs'te 1917-1920 yılları arasındaki İngiliz askeri idaresi anlatılmıştır. Çalışmasında İngiliz, İspanyol, Fransız, İtalyan, İsrail, Amerikan ve Osmanlı arşivleri kullanılmıştır. Ancak bunların çoğunluğunu yabancı arşiv kaynakları oluşturmaktadır. Osmanlı arşiv kaynakları ise Birinci Dünya Savaşı öncesi Kudüs yönetimi ve toplumunun anlatıldığı bölümde kaza yönetimleri hakkında bilgi verilmek için bir, Kudüs'teki Yahudiler hakkında Macid Bey'in Dahiliye Nezareti'ne yazmış olduğu telgraf için bir, savaş sırasında Kudüs'teki yabancılardan bahsedilen bölümde telefon kablolarının düzgün çalışmadığı konusunda bilgi verilmek için bir ve Kudüs'ün Osmanlı idaresinden çıkıp İngiliz idaresine geçişinin anlatıldığı bölümde, Kudüs Mutasarrıflığının Dahiliye Nezaretine Siyonistler ve İngiliz propaganda faaliyetleri hakkında gönderdiği telgrafları için iki kez kullanılmıştır. Abigail Jacobson'ın çalışmasında, savaş sırasında Kudüs ve Kudüs toplumunun durumu, Siyonistlerin Osmanlı kimliği, Yahudiler ile Kudüs'teki diğer topluluklar arasındaki ilişkiler, İngilizlerin Kudüs'ü ele geçirmesi ve 1917-1920 yılları arasında Kudüs'teki İngiliz idaresi döneminde yaşananlar ele alınmıştır. Bu çalışmada İngiliz, İsrail, Amerikan ve Osmanlı arşivleri kullanılmıştır. Ancak kullanılan kaynakların çoğunluğunu İsrail arşivleri oluşturmaktadır. Osmanlı arşiv kaynakları ise çalışmanın giriş kısmında 1913-1914 yılları arasında Filistin'in nüfusu hakkında bilgi

³ Salim Tamari, *Cihan Harbi ve Yeni Filistin*, Küre Yayınları, İstanbul, 2021.

⁴ Roberto Mazza, *Jerusalem From the Ottomans to the British*, I. B. Tauris, London, 2014.

⁵ Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, New York, 2011.

⁶ Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948*, (çev. Estreya Seval Vali), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

verilmek için bir, savaş yıllarında Kudüs'te bulunan Kızılay konusunda bilgi verilmek için bir, savaşı sırasında Osmanlı hükûmeti tarafından Kudüs Belediye Başkanlığı görevini yürüten Hüseyin el-Hüseyni'ye verilen nişan hususunda ise bir kez kullanılmıştır. Catherine Nicault'un çalışmasında ise 1850-1948 yılları arasında Kudüs'ün durumundan bahsedilmekle birlikte Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olan bölümünde savaş sırasında Kudüs toplumu, İngilizlerin Kudüs'ü işgali ve işgalden itibaren 1948 senesine kadar sürecek olan Kudüs'teki İngiliz mandası döneminden bahsedilmiştir. Çalışma içerisinde yabancı ve yerli kaynaklar kullanılmış ama Osmanlı arşiv kaynağı kullanılmamıştır.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde R. Mazza'nın "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christians Institutions of Jerusalem, 1914-20" adlı makalesinde ve "Jerusalem From the Ottomans to the British" adlı eserinde, ilga sonrası kiliselerin içerisinde buldukları zorluklara değinilmesine rağmen Osmanlı hükûmetinin kiliselere vermiş olduğu maddi desteği belirtmemesi eksik kalmıştır. Bununla birlikte A. Jacobson'un "From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule" adlı eserinde ilga sonrası kiliselerin yaşadığı finansal zorluklara değinilmiş, ancak kiliselere verilen Osmanlı desteği belirtilmemiştir. C. Nicault'un "Kudüs 1850-1948" adlı çalışmasında da aynı durum mevcuttur. Salim Tamari'nin "Cihan Harbi ve Yeni Filistin" adlı çalışmasında ise savaş sırasında kiliselerin mevcut durumuna değinilmemiştir. Osmanlı arşivleri incelendiğinde ise Osmanlı Devleti'nin Kudüs toplumuna her türlü maddi desteği sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Diğer yabancı kaynaklar incelendiğinde de bu duruma pek değinmedikleri görülmektedir. Bunun dışında diğer bir konu da tabiiyet değiştirme meselesidir. R. Mazza ve A. Jacobson, muhasım devlet tebaasından olanların Osmanlı hükûmeti tarafından zorla tabiiyet değiştirilmeye zorlandığını, yoksa sürgün edildiklerini aktarmaktadırlar. Ancak tabiiyet değiştirmek isteyen kişilerin Avrupalı devletler tarafından tehdit edildikleri konusuna yer verilmemiştir. Nitekim Osmanlı arşivleri incelendiğinde tabiiyet değiştirmek isteyenlerin itilaf devletleri tarafından tehdit edildikleri görülmektedir. Bunun dışında R. Mazza, A. Jacobson ve C. Nicault, çalışmalarında, savaş sırasında Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklar konusuna değinmişler ancak bu konuda Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemleri detaylı olarak açıklamamışlardır. Ayrıca konu hakkında Osmanlı arşiv kaynaklarını hiç kullanmamışlardır. Kudüs üzerine yapılan bu çalışmalarda, Osmanlı arşiv kaynağına pek yer verilmemesi eksikliğe sebep olmaktadır. Nitekim Birinci Dünya

Savaşı döneminde Kudüs üzerine yapılacak olan çalışmalar için Osmanlı arşiv vesikaları önemli bilgiler vermektedir. Bu durum Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak bir çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmanın konusu gereği Osmanlı arşiv kataloğundan, 1914-1918 yılları arası temel alınarak Kudüs hakkında pek çok Osmanlı arşiv belgesi taranmış ve konuyu aydınlatabilecek dosyalar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Konunun daha bütüncül olması için savaşın ilanından öncesine ait belgeler de gözden geçirilmiştir. Çalışmada pek çok vesika türü kullanılmış olmakla birlikte aralarında en önemlilerini Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine ait vesikalar oluşturmaktadır. Filistin bölgesi ve Kudüs üzerinde yürütülen politikaları incelemek için Dahiliye Nezareti vesikaları, Bab-ı Ali evrak odası, Meclis-i Vükela mazbataları, Maarif Nezareti vesikaları, Maliye Nezareti vesikaları ve İradeler incelenmiştir. Kudüs hakkında yurtdışından gelen bilgilere ulaşabilmek içinse Hariciye Nezareti vesikalarından faydalanılmıştır. Bu arşiv vesikaları arasında en çok kullanılan kaynağı Dahiliye Nezareti şifre kalemi oluşturmaktadır. Çünkü savaş döneminde Dahiliye Nezareti ile yapılan görüşmelerin çoğu şifreli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden çalışmada şifre kalemi vesikalarından oldukça faydalanılmıştır.

Savaş dönemi Kudüs'ü hakkında bilgi veren anılar ve günlükler bulunmaktadır. Bu konuda Kress von Kressenstein⁷, İhsan et-Tercüman⁸, Conde de Ballobar⁹, Cemal Paşa¹⁰, Ali Fuad Erden¹¹ ve Falih Rıfıkı Atay'ın¹² vermiş oldukları bilgiler önemlidir. K. Kressenstein, savaş sırasında Suriye ve Filistin'de bulunan Osmanlı ordusunun önemli mevkilerinde bulunmuş olan bir Alman komutan olduğu için Kudüs hakkında değerli bilgiler vermektedir. İhsan et-Tercüman savaş sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Arap asıllı bir askerdir. Kendisi yazmış olduğu günlüğünde Kudüs hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Conde de Ballobar savaş sırasında Kudüs'te İspanya Konsolosu olarak görev almıştır. Bu yüzden günlüğünde Kudüs hakkında önemli bilgiler vermiştir. Cemal

⁷ Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk*, (çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

⁸ İhsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı: Kudüs 1915-1916*, (çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

⁹ Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I The Palestine Diary of a European Diplomat*, (ed. Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza), I. B. Tauris, London, 2015.

¹⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

¹¹ Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

¹² Falih Rıfıkı Atay, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınevi, İstanbul, 2022; Falih Rıfıkı Atay, *Ateş ve Güneş*, Pozitif Yayınevi, Haziran, 2021.

Paşa ve Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad Erden'in hatıralarında ise genel olarak Birinci Dünya Savaş'ında Suriye ve Filistin bölgesinin durumu ele alınmaktadır. Ancak hatıralarının bazı kısımlarında Kudüs hakkında kullanılmaya değer bilgiler bulunmaktadır.

Falih Rıfki Atay'ın "Zeytindağı" adlı eseri ise her ne kadar değerli bilgiler içerse de ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü Falih Rıfki Atay bu eserini, 1932 senesinde kaleme almıştır. Nitekim bu yıllarda, cumhuriyetçilik ideolojisi sebebiyle aydın kimseler arasında Osmanlı Devleti'ni sürekli eleştirme düşüncesi hakimdi. Falih Rıfki Atay'da dönemin genel entelektüel ortamın etkisi altında kalmıştır. Bu yüzden yazdığı eserinin içeriğinde cumhuriyet dönemi ideolojisinin çok ciddi yansımaları görülmektedir. Eserin içeriği incelendiğinde, Türkçülüğü öne çıkaran bir dilin hâkim olduğu görülmektedir. Bunun en güzel örneği, yabancı literatürde de sıkça karşımıza çıkan, "Bir Türk Kudüs'ü yoktu"¹³ cümlesindeki yargıdır. Bununla birlikte bu yargı ayrı bir tartışma konusudur. Yabancılar çalışmalarında sıklıkla bu cümleyi kullanarak, Kudüs'ün Türklerin elinde hiçbir zaman olmadığı gibi bir algı oluşturmaktadırlar. Ancak yabancılar cümlelerin devamını getirmemektedirler. Nitekim Falih Rıfki Atay bu yazısının devamında, "...Bir Türk Kudüs'ü yoktu. Bir Arap Kudüs'ü var mıydı? Hayır. Ne Katolik ne Ortodoks ne de Yahudi Kudüs'ü! Kudüs haçlı alemli, Davud mühürlü sancaklar altında göze görünmez orduların sessizce alıp verdikleri bir yer..."¹⁴ diye devam etmektedir. Yabancı kaynaklar ise tam "bir Türk Kudüs'ü yoktu" kısmında kesme yapmaktadır. Örneğin R. Mazza, "Jerusalem, From the Ottomans to the British" adlı eserinde bu şekilde bir kesme yapmıştır.¹⁵ Dolayısıyla yabancı çalışmalarda görülen bu durum, Kudüs hakkında yanlış yargılara varılmasına sebep olmaktadır. F. R. Atay'ın diğer bir eseri olan Ateş ve Güneş ise savaşın son aylarında, 1918 senesinde yazıldığı için Zeytindağı'na nazaran daha güvenilir bilgiler içermektedir. F. R. Atay adı geçen bu eserinde, savaş sırasında Suriye ve Filistin bölgesi ve Kanal cephesinde yaşanan olaylar hakkında kendi yaşadıkları ve gördüklerini aktarmaktadır. Ayrıca arkadaşlarının yaşamış olduğu bazı tecrübeleri de arkadaşlarının defterlerinden almış olduğu örneklerle dile getirmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, kapitülasyonların kaldırılma süreci ve bu kararın Kudüs toplumuna etkisi incelenmiştir. Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Avrupa

¹³ Cümlelerin tamamında şöyle yazmaktadır; "Ölberg, Zeytindağı'nın Almancası! Cebelü'z-Zeytûn Arapçası, Zeytindağı ise sadece kitabımın adı. Bir Türk Kudüs'ü yoktu..." Bkz. F. R. Atay, *age*, s. 6.

¹⁴ F. R. Atay, *age*, s. 6.

¹⁵ Roberto Mazza, *Jerusalem From the Ottomans to the British*, I. B. Tauris, London, 2014, s. 11.

devletlerinin vermiş olduğu tepkiler, savaş sonrasında Kudüs'te Almanya'nın nüfuzunu arttırma çabası, Kudüs'te muhasım devlet tebaası, Hristiyan ve Yahudilere karşı Osmanlı Devleti'nin tutumu ve Kudüs'teki Müslümanların kapitülasyonların kaldırılmasına verdiği tepkiler konusunda Osmanlı arşiv vesikaları başta olmak üzere anı ve günlüklerden yararlanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, savaş sırasında Suriye ve Filistin bölgesinde ortaya çıkan çekirge istilasını, kıtlık ve salgın hastalıkların Kudüs toplumunu ne derece etkilediği Osmanlı arşiv vesikaları, anı ve günlükler incelenerek değerlendirilmiştir. Bu konu hakkında Kudüs'ü merkeze alan Türkçe literatür fazla bulunmazken yabancı literatürde pek çok kaynağa ulaşmak mümkündür. Ancak yabancı literatürde Osmanlı arşiv belgelerine pek değinilmediği için, bu bölümde Osmanlı arşiv belgeleri, anı ve günlükler öncelikli olarak kullanılacaktır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Kudüs'ün düşüşüne giden süreç ve Kudüs'ün Osmanlı idaresinden çıkıp İngiliz idaresine geçişi ele alınmıştır. Bu bölümde Kanal Harekâtına hazırlık süreci, Osmanlı ordusunun durumu, Kanal harekâtı ve Gazze Muharebelerindeki başarısızlık ve Kudüs'ün Osmanlı idaresinden çıkıp İngiliz idaresine geçiş süreci anı, günlük ve Osmanlı arşiv vesikalarından faydalanılarak incelenmiş ve İngilizlerin bu esnada Kudüs'e bir zarar verip vermedikleri konusu ortaya konmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KUDÜS'ÜN GENEL DURUMU

1.1. Kapitülasyonların Kaldırılmasının Kudüs'e Etkisi

Köken itibariyle “kapitülasyon” kelimesi, Latince “sözleşme yapma” manasındaki “capitulare”den türemiştir. Aynı şekilde İtalyanca “capitulazione” kelimesi “sözleşme” anlamına gelmektedir.¹⁶ Osmanlı Devleti ise ilk zamanlarda bu kelimenin yerine, uhûd-ı atıka, uhûd-ı kadîme, imtiyazât-ı atıka, imtiyazât-ı kadîme, imtiyazât-ı ahdiyye, imtiyazât-ı ecnebiyye ve müsaedât-ı ecnebiyye kelimelerini kullanmayı tercih etmiştir.¹⁷

Kapitülasyonlar, tıpkı İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik gibi ecnebilerin yoğunlukla bulunduğu kozmopolit şehirlerde etkili olmuştur. Bu şehirlerin dışında kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nde 1914-1918 yılları arasında, ecnebilerin yoğunlukta olduğu Suriye ve Filistin topraklarında da uygulanmaktaydı. Zira kapitülasyonlar sayesinde pek çok müesseseye sahip olan gayrimüslim nüfus, düvel-i muazzamanın şehirde ciddi bir nüfuz elde etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Kudüs, kapitülasyonların ilgasından en çok etkilenen şehirlerden biridir. Kapitülasyonların ilgasının Kudüs'e etkilerinden bahsetmeden önce, kapitülasyonların kaldırılma sebebini ve Kudüs şehrine ne derece etki ettiğini anlamak için genel olarak Osmanlı Devleti'ndeki, özel olarak da Kudüs şehrindeki geçmişinden biraz bahsetmek gerekir.

Osmanlı Devleti, topraklarındaki gayrimüslimlere karşı bir iltimas göstermek, Avrupa devletleri ile münasebetlerini güçlendirmek ve kendi topraklarında bulunmayan hammaddelerin ticaretini yapabilmek için pek çok kapitülasyon anlaşması yapmak durumunda kalmış ve bu durum yıllar içerisinde artarak devam etmiştir.¹⁸ Osmanlı

¹⁶ Aybars Pamir, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 2, 2002, s. 80.

¹⁷ Ali Adem Yörük, “Kapitülasyonların Kaldırılması Sürecine Dair Bibliyografik Bir Deneme: 1909-1927 Yılları Arasında Yazılmış Kapitülasyon Kitapları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, Bahar 2008, s. 98.

¹⁸ Cumali Bozpınar, “Osmanlı Kapitülasyonlarının Tesisi: Zihniyet Bağlamında Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, 2021, s. 352-353.

Devleti'nin kapitülasyonları ilk olarak hangi ülkeye verdiğine dair çeşitli fikirler öne sürülmektedir. H. İnalçık'a göre ilk kapitülasyonlar 1352 senesinde, dostane ilişkilerin bir neticesi olarak Cenevizlilere verilmiştir.¹⁹ Yıllar içerisinde; Venedik, Ceneviz, Bizans ve Rodos Şövalyeleri'ne verilen imtiyazlar sonrasında ilk genel tasdikli kapitülasyonların, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) Sadrazamı olan İbrahim Paşa (1523-1536) devrinde, 1536 senesinde Fransa'ya verildiği söylenmektedir. Ancak bu dönemde, kapitülasyonlar konusunda Fransa ile yapılan görüşmeler esnasında, İbrahim Paşa'nın idamı, yapılması düşünülen anlaşmayı olumsuz etkilemiş ve uygulamaya konulamamıştır. Bu sebepten dolayı H. İnalçık'a göre, ilk genel tasdikli kapitülasyonlar II. Selim (1566-1574) döneminde, 1569 yılında Fransa'ya verilmiştir. Ancak yine de 1536 kapitülasyonunun uygulanıp uygulanmadığı konusu hala tartışmalıdır.²⁰ 1569 kapitülasyonları, 1536'da verilen kapitülasyonların birkaç madde ilave edilmiş halidir.²¹

Fransa'ya verilmiş olan kapitülasyonlar esas alınarak, 1580'de İngiltere ve 1581'de tekrar Fransa ile kapitülasyon antlaşmaları yapılmıştır.²² 1581'de Fransa ile yapılan anlaşma 1569'daki anlaşma ile benzerlik taşımaktaydı.²³ Ardından 1597'de tekrar Fransa ve 1601'de de İngiltere ile bir kapitülasyon anlaşması daha yapılmıştır.²⁴ I. Ahmet (1603-1617) döneminde bahsi geçen kapitülasyonlar yinelenerek 1604'te yeniden Fransa ile bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma Kudüs'ü özellikle ilgilendiriyordu. Çünkü bu anlaşmanın 4. ve 5. maddeleri, Fransa kralına veya onun dostu olan Hristiyan devletlerine tabi olan halkın, Kudüs'ü güvenli ve serbest bir şekilde ziyaret etmeleri hakkını tanımaktaydı. Fransa bu anlaşmaya dayanarak, kutsal yerlerdeki Hristiyanların himayesini üstlendiğini iddia etmiştir.²⁵

İngiltere, Hollanda, Avusturya gibi ülkelerle kapitülasyon anlaşmaları yapılmış olsa da Fransa'ya verilen anlaşmadaki gibi özellikle Kudüs şehrini ilgilendiren bir madde

¹⁹ Halil İnalçık, "İmtiyâzât, Osmanlı Dönemi. Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti", *DİA*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 247.

²⁰ Muhammet E. Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 10; H. İnalçık, "İmtiyâzât", s. 248; Sevil Gözübüyük, *Osmanlı - Fransa İlişkileri ve Kapitülasyonlar (XVI. - XVII. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2017, s. 65-66.

²¹ S. Gözübüyük, *age*, s. 73.

²² M. E. Külünk, *age*, s. 11; S. Gözübüyük, *age*, s. 77.

²³ S. Gözübüyük, *age*, s. 79.

²⁴ S. Gözübüyük, *age*, s. 80; 1601 senesinde yapılan anlaşma ile İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü onaylanmıştır. Bkz. M. E. Külünk, *age*, s. 11.

²⁵ S. Gözübüyük, *age*, s. 85; Yunus E. Akyol, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, Haziran 2019, s. 46.

bulunmamaktadır. 1673 senesinde Fransa ile yapılan yeni anlaşmada Fransa tebaasından olan din adamlarına özgürce ibadet etme hakkı tanınmış ve vergiden muaf tutulmuştur. Böylece Kutsal bölgelerde çalışan papazların dokunulmazlığı devam etmiştir. Ardından Fransızlarla, 1740 senesinde Kudüs'ü ilgilendiren bir kapitülasyon anlaşması daha yapılmıştır. Bu anlaşmanın 81. maddesine göre, eğer ki Fransız rahiplerin Kudüs'te sahip olduğu yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisi vasıtasıyla tamirlerine izin verileceği belirtilmiştir.²⁶ 1740 yılında verilen kapitülasyonların bir başka önemi ise, kapitülasyonların artık her padişah değişikliğinde yeniden tasdik edilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırmasıydı. Bununla birlikte, artık padişah tasdikine gerek olmadan yapılan anlaşmalar yürürlükte olmaya devam edecekti.²⁷ Bu arada 1740 kapitülasyonlarının yanı sıra Kamame Kilisesi üzerinde Rum ve Ermeniler arasındaki ihtilafın engellenebilmesi için de aynı sene bir ferman yayınlanmıştır.²⁸ Yıllar içerisinde Avrupalı devletlere verilen kapitülasyon anlaşmalarının belki de en ağırı 1838'de İngiltere ile yapılan Balta Limanı Antlaşması'dır. Bu anlaşma sonrasında Osmanlı Devleti, artık ekonomik olarak bağımsızlığını ve gümrük üzerindeki hürriyetini kaybetmiştir.²⁹ Kapitülasyon anlaşmaları, Osmanlı Devleti'ne zamanla hukuki, idari ve ticari olarak ciddi zarar vermiştir. Örneğin; Osmanlı tebaası ile yabancılar arasında, bir ticaret veya hukuk davası var ise, mahkemede bulunan tercüman, eğer ki mahkeme sonucunun lehlerine olmayacağını düşünürse davadan çekilebiliyordu. Yabancıların suç işlediği tespit edilse bile, hapsedilmesinden Osmanlı memurları değil bağlı olduğu konsolosluk sorumluydu. Bu sebeple yargılamalardan çoğu zaman bir netice çıkmıyor, adalet sağlanamıyordu. Yine, gayrimüslimlere verilen vergi imtiyazları sayesinde, gayrimüslimler ciddi bir şekilde zenginleşirken Müslüman tebaa sıkıntı çekiyor ve rekabet edemez hale geliyordu. Yabancıların mülkleri, ancak bir suçlu veya esire yataklık etmek gibi çok zorunlu durumlarda aranabiliyor, o da konsolosların seçtiği kişiler eşliğinde gerçekleştiriliyordu.³⁰ Görüldüğü üzere kapitülasyonlar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin yabancılar üzerindeki hakimiyeti kısıtlanmıştır.

²⁶ Y. E. Akyol, *age*, s. 46-47.

²⁷ M. E. Külünk, *age*, s. 11.

²⁸ İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, 2016, s. 247-253.

²⁹ Müjdat Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 61-74.

³⁰ M. E. Külünk, *age*, s. 14-20.

Osmanlı Devleti topraklarında açılan konsolosluklar, kapitülasyonların korunması, gözetim altında tutulması ve alınan kararlarının uygulanıp uygulanmadığını takip etmiştir. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden Kudüs şehrinde kurulan konsolosluklardan bahsedilmelidir.

Başından beri Avrupa devletleri, özellikle Osmanlı toprakları konusunda ciddi bir rekabet hali içerisindeydi. 19. yüzyılla birlikte Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan dini uyanışlar, arkeoloji ve eski çağ tarihine merak, oryantalizm akımı, bilim adamları ve seyyahların yazdığı kitaplara ilgi sebebiyle Kutsal Topraklara ve Kudüs'e olan alaka artmıştır. Osmanlı'ya karşı başlattığı isyan ile Kudüs'te hakimiyet kuran Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın (1805-1848) yürüttüğü politikalar neticesinde kutsal şehirdeki Avrupalı devletlerin nüfuzu ciddi bir şekilde artmıştır. Nitekim, Kudüs ve çevresinde nüfuzlarını arttırmak isteyen Avrupalılar bu konuda rekabet etmeye başlamışlardır. Kudüs'te yeniden hakimiyet kuran Osmanlı idaresi, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalılara karşı yürüttüğü bu politikayı sürdürmüştür. Bunun neticesinde, her Osmanlı şehrinde olduğu gibi Kudüs'te de konsolosluklar açılmaya başlamıştır.³¹

Kudüs'teki ilk konsolosluk, 1839 senesinde İngiltere tarafından açılmıştı.³² Ardından 1842'de Prusya, 1843'te Sardinya ve Fransa, 1847'de Avusturya, 1854'te İspanya, 1856'da Amerika ve 1857'de Rusya peyderpey Kudüs'te konsolosluk açmıştır.³³ Konsoloslukların açılmasıyla birlikte Kudüs, Batılı devletlerin nüfuz alanı haline gelmiştir. Şehirde konsolosluk açan devletler zamanla hastane, okul, hayır kurumu vb. müesseselerin kurulmasına öncülük ederek, ciddi bir yarış haline girmişlerdir. Bunun yanı sıra şehirde yaşayan gayrimüslimlerin hakları önemli ölçüde korunmuş ve onları adeta dokunulmaz hale getirmiştir.

Kudüs, konsoloslukların kurulmasıyla birlikte Filistin bölgesinde bulunan diğer şehirlere nazaran, diplomatik açıdan daha ön plana çıkmıştır. Nitekim, Avrupalı devletler 1890'lı yıllardan itibaren diplomatik temsilciliklerini başkonsolosluk seviyesine yükseltmiştir. Bu başkonsoloslukların önemi ise İstanbul'daki Büyükelçiye değil, doğrudan Dışişleri Bakanlığına bağlı olmalarıydı. Bu sayede Kudüs'ten gönderilen her türlü yazı ve rapor, doğrudan Avrupa'nın başkentlerine gönderiliyor ve orada

³¹ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 63-64; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 63.

³² Y. Avcı, *age*, s. 64; Roberto Mazza 1838 yılında açıldığını söylemektedir. Bkz. R. Mazza, *age*, s. 55.

³³ Y. Avcı, *age*, s. 64.

inceleniyordu. Bu konudaki ilk adım, 1891 yılının Ekim ayında Yunanistan ve Rusya'dan gelmişti. Ardından aynı senenin Kasım ayında Fransa ve 1898'de de Almanya, Kudüs'te başkonsolosluklarını açan diğer devlet olmuştur.³⁴

Osmanlı yönetimi, Kudüs'ün giderek artan siyasi önemi sebebiyle 1871 yılında çıkardığı Vilayet Nizamnamesi'nde, Kudüs sancağını "elviye-i gayr-i mülhaka" olarak belirlemiş ve Kudüs'ün yönetimini, Şam vilayetinden ayırarak doğrudan İstanbul'a bağlamıştır. Bu karar sayesinde Osmanlı yönetimi, Kudüs'teki önemli gelişmeleri daha yakından takip etme fırsatı bulmuştur.³⁵

Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'ne ilk başlarda çeşitli ekonomik fayda sağlamış olsa da zaman içerisinde hukukî ve ticarî alanlarda zarar vermiştir. Dönemin Sadrazamı olan Ali Paşa (1713-1716), kapitülasyonların neden olduğu- zararı daha o zaman fark etmiş ve gayrimüslim tebaaya verilen hakların hukukî dayanağının son derece zayıf olduğunu görmüştü. Bunun yanı sıra kapitülasyonların kaldırılmasının Katolik misyoner faaliyetlerine son vereceğini düşünmüştür. Bu yüzden Ali Paşa, kapitülasyonların kaldırılması için elinden geleni yapmaya çalışmış, ancak 1716'da Petervaradin'de ölmesiyle bu amacını gerçekleştirememiştir.³⁶

1856 senesinde toplanan Paris Kongresi'nde, Bâb-ı Âlî döneminin önemli figürlerinden birisi olan Mehmed Emin Âli Paşa (1855-1856), kapitülasyonların kaldırılması konusunda harekete geçmiştir. Bunun için İstanbul'da bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmış, ancak bu konferans hiçbir zaman toplanamamıştır.³⁷ Bu tarihten sonra 1862'de yeni bir deneme yapılmış ancak başarılı olunamamıştır. Dahası 1867'de verilen bir kapitülasyonla, yabancılara gayrimenkul edinme hakkı tanınmıştır.³⁸ Bundan başka 1869'da kapitülasyonlar vasıtasıyla gayrimüslim tebaanın yabancı pasaportu olarak tabiiyet değiştirmelerinin engellenmesi için "Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu" çıkarılmıştır.³⁹ Bununla birlikte 1871 ve 1880'de, kapitülasyonların kaldırılması konusunda çeşitli adımlar atılmış, ancak yine hiçbir netice elde edilememiştir. Fakat 1912'de yapılan Uşi antlaşması sonucunda İtalya, kapitülasyonların kaldırılması

³⁴ Y. Avcı, *age*, s. 65.

³⁵ Y. Avcı, *age*, s. 94-95.

³⁶ Mustafa Fırat Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dâir Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Sayı 5, Nisan 2021, s. 736.

³⁷ M. E. Külünk, *age*, s. 18.

³⁸ Ayşe Yerlikaya, *Osmanlı Devleti ve Kapitülasyonlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2011. s. 88.

³⁹ Mehmet Emin Elmacı, *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2001, s. 29.

konusunda Osmanlı hükûmetini destekleyeceği sözünü vermiştir.⁴⁰ Bundan sonra, 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Osmanlı Devleti bütün kapitülasyonları tek taraflı olarak ilga etme kararı almıştır.

Avusturya-Macaristan veliahd Ferdinand'ın öldürülmesi neticesinde 28 Temmuz 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Savaşın başlamasıyla 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti, Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzalamış ve seferberlik ilan etmiştir. İtilaf devletleri⁴¹, Osmanlı Devleti'ni savaşa girmemesi konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti ise bunun karşılığında kapitülasyonların kaldırılmasını, sınırlarına ve yönetimine karşı saygı gösterilmesini istemişti. Ancak itilaf devletleri, elde ettikleri imtiyazlardan vazgeçmek istemediği için bunu kabul etmediler. Bunun üzerine, kapitülasyonların çıkarlarına karşı ciddi zarar verdiğini gerekçe gösteren Meclis-i Vükela, 8 Eylül 1914 tarihinde bütün kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasına karar vermiştir. Alınan karara göre kapitülasyonların ilgası, 1 Ekim'den itibaren yürürlüğe girmiştir.⁴² İlgâ kararı sonrasında Müslüman tebaa arasında büyük bir sevinç yaşanmış ve pek çok yerde kutlama düzenlenmiştir.⁴³

Alınan ilga kararı sonrasında, Avrupa devletlerinin himayesi altında bulunan gayrimüslimler arasında, tedirginlik havasının oluştuğu görülmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim halk, kapitülasyonlar sayesinde, yukarıda da söylenildiği üzere ciddi bir avantaj elde etmekteydi. Ancak bu avantajın, ani bir ilga kararı sonrasında ortadan kaldırılması sonucu, gayrimüslim halk arasında ciddi bir korku ve panik havası oluşmuştur.⁴⁴ Nitekim; sahip oldukları mülklerin ellerinden alınacağı, kapitülasyonlar sayesinde onlara sağlanan güvencelerin ortadan kaldırılacağı ve halkın ayaklanarak onlara zarar vereceği gibi sebeplerden dolayı, ilk zamanlarda gayrimüslimler arasında bir endişe ortamının oluştuğu söylenebilir. Bu sebepten dolayı Osmanlı yönetimi, alınan ilga kararı sonrasında gayrimüslimler arasında oluşacak olan bu durumu ön görerek, hiçbir yabancı memur veya tebaaya dokunulmaması gerektiğini, eğer onlara karşı hoş olmayan tavırlar sergilenirse bunu yapan kişilerin ayırt edilmeksizin cezalandırılacağını duyurmuştur.⁴⁵ Osmanlı hükûmetinin aldığı bu karar sebebiyle,

⁴⁰ M. E. Külünk, *age*, s. 18-19.

⁴¹ İngiltere, Fransa, Sırbistan ve Rusya tarafından kurulan ittifaka denilmektedir. Daha sonra bu ittifaka İtalya, Yunanistan, Portekiz, Romanya ve Amerika Birleşik Devletleri katılmıştır.

⁴² M. F. Gül, *agm*, s. 738-739.

⁴³ M. E. Külünk, *age*, s. 62-63.

⁴⁴ Conde de Ballobar, *age*, s. 27.

⁴⁵ M. E. Külünk, *age*, s. 45.

Filistin bölgesinde bulunan yerel yönetimler, bölge içerisinde ecnebilere karşı herhangi bir vukuat olup olmadığını sürekli kontrol etmekteydi.⁴⁶ Kudüs'ün son mutasarrıfı olan İzzet Bey⁴⁷, savaşın başladığı ilk günlerde Osmanlı memurlarının kiliselere karşı çok saygılı davrandığını, fakat sonrasında kiliselere zarar vererek değerli eşyaların çalındığını söylemektedir.⁴⁸ Ancak bir arşiv belgesine göre Kudüs ve Cebel-i Lübnan'da bulunan Hristiyanların refah içinde yaşadığı, Cebel-i Lübnan'da iki haydut hariç idam edilen hiç kimsenin olmadığı ve Kudüs'te bulunan Hristiyanların ne müesseselerine ne de kıymetli eşyalarına dokunulmadığı bildirilmiştir. Fakat yine de bu konudaki izahatın Kudüs'ten alınacağı Vali tarafından yazıya eklenmiştir.⁴⁹

5 Ekim 1914 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya konsolosları, kapitülasyonların ilgasına tepki göstermiş, aykırı muamelelere karşı çıkacaklarını bildirmişlerdir. Almanya, Avusturya, İspanya ve Rusya bu hususta tepkisiz kalmıştır.⁵⁰ Bu sebeple, 1914'te kapitülasyonların kaldırılması kararının alınması sonrasında Osmanlı hükûmeti, diğer Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan tüm Batılı devlet nüfuzuna karşı bir harekâta başlamıştır. Bu harekâtı bölgede yürütebilecek yegâne güç ise hiç şüphesiz Cemal Paşa'dan başkası değildir.

Cemal Paşa bilindiği üzere İttihat ve Terakki'nin en önemli isimlerinden birisiydi. Geçmişte Adana ve Bağdat Valiliği görevlerinde bulunmuş olması sebebiyle, bölgeyi iyi tanımaktaydı. Adana Valiliği esnasında ciddi bir isyan bastırılmış ve kamusal düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştı. Bağdat Valiliği sırasında ise anti-empyrialist ve İslamcı bir tutum sergileyerek, bölgede artmaya başlayan İngiliz nüfuzunu kırmaya çalışmış ve bununla mücadele etmişti.⁵¹ İttihat ve Terakki yönetimi savaş başladığında; Suriye ve Filistin bölgesinde güçlü bir otorite kurarak kamusal düzenin sağlanması,

⁴⁶ Nitekim aylık olarak verilen raporlardan bu durum anlaşılmaktadır. Örneğin 1330 Kanun-ı Sani ayına ait bir raporda Kudüs ve çevresinde intihar, harik ve kazaen telef dışında herhangi bir vukuat olmadığına dair rapor gönderilmiştir. *C.O.A*, DH.EUM.MTK., 70 / 30, 16 Rebiül-ahir 1333 / 03 Mart 1915. Bu rapor gibi diğer bazı ayların raporlarına ulaşmakta mümkündür. Bu arada sadece ilga kararı sonrasında değil, seferberlik döneminde de ecnebilere karşı bir vukuat olup olmadığı sürekli kontrol edilmekteydi. Nitekim bu konuda da 26 Ağustos 1914 tarihli bir belgeye göre Yafa'da asayışı bozan bir hal olmadığı ve ecnebilere meskenlerine tecavüz edilmediği bildirilmektedir. Bkz. *C.O.A*, DH.ŞFR., 438 / 88, 13 Ağustos 1330 / 26 Ağustos 1914.

⁴⁷ 1 Haziran 1917 tarihinde Kudüs'e tayin edilmiştir. Ardından 9 Aralık 1917 tarihinde Kudüs'ün İngilizlerin eline geçmesiyle birlikte Mutasarrıflığı son bulmuştur. Bkz. *C.O.A*, DH.ŞFR., 554 / 113, 22 Mayıs 1333 / 22 Mayıs 1917; *C.O.A*, İ.DUİT, 42 / 61, 10 Şaban 1335 / 01 Haziran 1917; *C.O.A*, DH.ŞFR., 573 / 68, 10 Kanun-ı Evvel 1333 / 10 Aralık 1917.

⁴⁸ R. Mazza, *age*, s. 59.

⁴⁹ *C.O.A*, DH.ŞFR., 555 / 83, 29 Mayıs 1333 / 29 Mayıs 1917.

⁵⁰ *C.O.A*, DH.KMS., 28 / 12, 17 Zilkade 1332 / 07 Ekim 1914.

⁵¹ M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 35.

yapılması planlanan Mısır seferinin icra edilmesi ve bölgede ciddi anlamda artan yabancı nüfuzunun etkisinin ortadan kaldırılması amacıyla, Cemal Paşa'yı, Dördüncü Ordu Kumandanı ve Suriye-Filistin Genel Valisi olarak tayin etmiştir. Elbette alınan bu kararda, İttihat ve Terakki yönetiminin Cemal Paşa'yı merkezden uzaklaştırmak istemesi de etkili olmuştur. Alınan karar sonrasında Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı dönemi Suriye ve Filistin bölgesinin en önemli figürlerinden biri haline gelmiştir.⁵²

1.2. Savaş Yıllarında Kudüs Toplumu

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı hükûmeti tarafından gönderilen talimatla Kudüs yerel yönetimi hemen harekete geçmiştir. Bu doğrultuda çeşitli okullar, hastaneler, hayır kurumları ve ticaret kolonileri ya kapatılmış ya da Osmanlı idaresi altında yeniden şekillendirilmek üzere el konulmuştur. 1 Ekim'de yürürlüğe giren ilga kararı sonrasında, hızlı bir şekilde ecnebi postaneleri kapatılmış, posta levhaları ve posta kutuları ise ortadan kaldırılmıştır. Nitekim Kudüs'te, kapitülasyonların ilgasından bir gün sonra Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa ve Rusya postanelerinin kendileri tarafından bizzat kapatıldığı ve posta levhaları ile kutularının ortadan kaldırıldığı bildirilmiştir.⁵³ Aynı zamanda ecnebi gazete basımı ve satımı durdurulmuştur.

Osmanlı yönetimi kapitülasyonların ilgası sonrasında dokunulmazlıkları ellerinden alınan muhasım devlet tebaasına ait mülklere de el koymaya başlamıştır. 1867'de verilmiş olan bir kapitülasyonla yabancı devlet tabiiyetinde bulunan kişilere Osmanlı Devleti'nde mülk edinebilme hakkı verilmişti.⁵⁴ Ancak savaş başladıktan sonra bütün kapitülasyonlar ilga edilince verilmiş olan bu kapitülasyon da geçersiz sayılmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti hukuki olarak yabancı devlet tabiiyetinde bulunan herkesin

⁵² Bu noktada bir hatırlatma yapmak gerekir. Filistin bölgesinin tam olarak hangi sınırları kapsadığı ya da nereye bağlı olduğu konusu karışıktır. Ancak Suriye bölgesi denildiğinde, Filistin bölgesinin de bu bölge sınırları içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü eskiden Filistin bölgesi, Güney Suriye bölgesi sınırları dahilinde kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Suriye bölgesinin umumi Valisi olan Cemal Paşa, aynı zamanda Filistin bölgesinin de kontrolünden sorumluydu. Bu yüzden herhangi bir karışıklık olmaması adına Suriye bölgesi denildiğinde Filistin bölgesini de kapsadığını hatırlatmak gerekir. Tez içerisinde kullanılması gerektiğinde, daha iyi anlaşılması adına "Suriye ve Filistin bölgesi" terimi kullanılacaktır. Filistin bölgesinin kapsadığı sınırlar hakkında bilgi için bkz. Salim Tamari, *Cihan Harbi ve Yeni Filistin*, Küre Yayınları, İstanbul, 2021, s. 27-28; 48-53.

⁵³ *C.O.A.*, DH.EUM.KLU., 3 / 2, 14 Zilkade 1332 / 04 Ekim 1914.

⁵⁴ S. Karabulut, agm, s. 456-459.

mülküne el koyabilme hakkına sahip olmuştur. R. Mazza Osmanlı yönetiminin savaş sırasında Rumlara karşı şüpheyle yaklaşması sebebiyle, Rum Ortodoksların ellerindeki mülkleri Osmanlı yönetiminden korumaya çalıştığını ifade etmektedir.⁵⁵ Yalnız bu durum sadece gayrimüslimlerde değil Müslümanlarda da görülmektedir. Nitekim Suriye’de Cemal Paşa idaresinde bulunan askeri yönetim, savaş şartlarının gerektirdiği birtakım sebepler dolayısıyla bazı kullanılmayan mülklere el koymak durumunda kalmıştı. Dolayısıyla Müslümanlar ellerindeki mülkleri, Osmanlı hükûmeti tarafından el konulacağı korkusuyla boş bırakmamaya gayret etmiştir. Bu konuya örnek olarak, savaş döneminde Osmanlı ordusunda görev alan Arap asıllı asker İhsan et-Tercüman’ın yaşadığı bir olay, Müslümanların bu meseledeki durumunu gözler önüne sermektedir. İhsan et-Tercüman anılarında, halasının vefatı sonrası evde “Humsân”⁵⁶ yapmak istediklerini, ancak babasının kendi evlerinin boş kalması durumunda, devletin el koyacağı korkusuyla buna karşı çıktığını aktarmaktadır. Yine hatıralarının ilerleyen sayfalarında Osmanlı hükûmetinin, kullanmadıkları diğer boş evlerine el koymasını istemedikleri için bir aylığına buraya gidip geldiklerinden bahsetmektedir.⁵⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere savaş döneminin olumsuz etkileri hem gayrimüslimlere hem Müslümanlara aynı şekilde yansımıştır.

Dördüncü Ordu Kumandanlığının yanı sıra Suriye bölgesinin umumi Valisi olan Cemal Paşa,⁵⁸ Hükûmetin aldığı ilga kararının bölgede uygulanmasına öncülük etmiştir. Nitekim bu doğrultuda, bölgede Cemal Paşa liderliğinde özellikle Fransızlara karşı büyük bir darbe vurulduğu görülmektedir. Örneğin; Fransızlara ait Suriye bölgesinde bulunan bütün demiryolları ve limanlara el konularak, buraların idaresi Osmanlı Devleti’ne ait Hicaz Demiryolu Şirketi’ne devredilmiştir. Böylece Şam, Hama, Yafa ve Kudüs Şimendifer Şirketleri ile Beyrut Limanı Osmanlılar tarafından kontrol altına alınmıştır.⁵⁹ Kress von Kressenstein’a⁶⁰ göre, şimendifer şirketlerinde çalışan Fransız, Ermeni ve

⁵⁵ R. Mazza, *agm*, s. 214.

⁵⁶ Humsân, bir ölünün ardından üç kez Perşembe’yi Cuma’ya bağlayan geceler dini merasim tertip edilmesi anlamına gelmektedir. Bu bilgi Salim Tamari’nin dipnotundan alınmıştır. Bkz. İhsan et-Tercüman, *age*, s. 272.

⁵⁷ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 272-273; 276-277.

⁵⁸ T. Çiçek, *age*, s. 19; A. F. Erden, *age*, s. 137; 212.

⁵⁹ T. Çiçek, *age*, s. 237.

⁶⁰ Kendisi savaş dönemi boyunca Cemal Paşa’nın yakınında bulunmuş ve Osmanlı Ordusu içerisinde önemli vazifeler yürütmüş olan bir Alman subayı idi. K. Kressenstein, Sekizinci Kolordu Kurmay Başkanlığı, Çöl Komutanlığı, Dördüncü Ordu Kurmay Başkanlığı, Birinci Seferi Kuvvetler Komutanlığı, Sekizinci Ordu Komutanlığı gibi önemli mevkilerde bulunmuş, ayrıca Süveyş Kanalı’na yapılan harekâtı ve Gazze Muharebelerini yönetmiştir. Bkz. Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk*, (çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Rumların görevlerinden alınması sonrası, yerlerine işin ehli olmayan kişiler getirilmiştir.⁶¹

Kapitülasyonların ilgası kararıyla birlikte Kudüs'te Osmanlı yönetimi tarafından atılan en önemli adımlardan birisi St. Anna Kilisesi'nin Kudüs Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'ne dönüştürülmesidir. Kilise 12. yüzyılda Haçlıların Kudüs'ü idare ettiği sırada inşa edilmişti.⁶² Daha sonra kilise 1187 senesinde Kudüs'ün Selahaddin Eyyubi tarafından fethedilmesiyle birlikte medreseye dönüştürülmüştür. Uzun yıllar boyunca bu şekilde varlığını sürdüren medrese 1856 yılında Kırım Savaşı'ndaki destekleri sebebiyle dönemin padişahı Sultan Abdülmecid tarafından Fransa İmparatoru III. Napolyon'a hediye edilmiştir. Böylece medrese bu tarihten itibaren yeniden kiliseye dönüştürülmüştür. Fransızlar bu kilise sayesinde zaman içerisinde Filistin bölgesinde ciddi bir nüfuza sahip olmuşlardır.⁶³ Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı'na girildikten sonra Fransa'ya ait olan bu kiliseye kapitülasyonların ilgası sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından el konulmuştur. Bu konudaki ilk girişim, ilga kararından üç ay sonra, 18 Ocak 1915'te yollanan bir telgrafname ile başlamıştır. Yollanan telgrafnameye göre Kudüs'te Fransız misyonerlere ait olan bir müessesenin “külliye-i İslamiyye” haline dönüştürülmesi hakkında Cemal Paşa tarafından Şeyhülislam'a bir yazı gönderilmiştir.⁶⁴ Başka bir telgrafa göre, vaktiyle Selahaddin-i Eyyubi tarafından medrese olarak kurulan bu yapı, Fransız misyonerlerin eline geçtikten sonra bina St. Anna adını verdikleri bir kiliseye dönüştürülmüştür.⁶⁵ Cemal Paşa bu yüzden Kudüs bölgesinde Fransız nüfuzunun azaltılması ve “İttihâd-ı İslâm”⁶⁶ politikaları çerçevesinde Fransızlara ait olan St. Anna Kilisesi'ne el konularak, bu binanın Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi (medrese-i külliye-i İslamiyye)'ne dönüştürülmesi konusunda adımını atmıştır.⁶⁷ İsminin Selahaddin Eyyubi konulma sebebi ise hem zamanında bu yapının Selahaddin Eyyubi tarafından kiliseden medreseye çevrilmiş olması hem de Müslüman bir komutan olarak Haçlılara karşı

⁶¹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 152.

⁶² T. Çiçek, *age*, s. 301.

⁶³ Harun Yılmaz, “Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islahı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selâhaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnamesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 51, Aralık 2016, s. 85.

⁶⁴ *C.O.A.*, DH.ŞFR., 49 / 63, 02 Rebiül-evvel 1333 / 18 Ocak 1915.

⁶⁵ Savaştan önce St. Anna Kilisesi Fransız Cizvitler tarafından kontrol edilmekteydi. Bkz. T. Çiçek, *age*, s. 301.

⁶⁶ İttihad-ı İslâm kavramı ilk defa Nâmık Kemal tarafından Hürriyet gazetesinde kullanılmıştır. Avrupa tehdidine karşı Osmanlı halifesi etrafında Müslümanların birlik olması politikasına verilen isimdir. İttihâd-ı İslâm'ın batı literatüründeki karşılığı ise Panislâmizm'dir. Bkz. Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *DİA*, Cilt 23, İstanbul, 2001, s. 470.

⁶⁷ *C.O.A.*, DH.ŞFR., 49 / 66, 02 Rebiül-evvel 1333 / 18 Ocak 1915.

mücadele etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece 7 Şubat 1915 tarihinde St. Anna Kilisesi zapt edilerek külliye haline getirilme çalışmaları başlamıştır. Külliye kurulduğunda kilise binanın geri kalanından bir duvarla ayrılmış ve bu kısım Rum Katolik Kilisesi'nin ibadetine verilmiştir. Alman hükûmeti alınan bu kararı Hristiyanlar arasında üzüntüye sebebiyet vermiş olsa da desteklemiş ve binanın bir kısmının Hristiyanların ibadetine verilmesi hususunda Osmanlı Devleti'nin tutumunu yerinde bulmuştur.⁶⁸

Külliyenin yapılma amacı, İngiliz etkisi altında bulunan Mısır'daki el-Ezher ve Hindistan'daki Aligarh Koleji'nin Müslüman dünyası üzerindeki etkisini kırmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için külliye eğitim gören ulema, Osmanlı Halifesi önderliğinde Pan-İslamist birlik ideolojisini bütün çevrelere yayarak, İngilizler başta olmak üzere diğer muhasım devletlere ciddi bir darbe vuracaktı. Bu ulemanın yetiştirilebilmesi için, İstanbul'un önde gelen alimleri bu külliye istihdam edilmiştir.⁶⁹ T. Çiçek, Strohmeier'in külliye hakkında yazmış olduğu bir makalesine atıfta bulunarak, Cemal Paşa'nın savaş esnasında "Mısır'ın fatihi" olma hevesleri sebebiyle, kendisini tıpkı Selahaddin Eyyubi gibi Müslüman fatihler ile özdeşleştirdiğini belirtmektedir.⁷⁰ K. Kressenstein ise bu düşüncelerden farklı olarak, külliye Cemal Paşa'nın ölmüş çocuklarından birisinin isminin konulduğunu aktarmaktadır.⁷¹ Külliye, kuruluşunun ardından ancak üç sene faaliyette kalmıştır. Ancak hedeflenen amaçları yerine getiremeyen külliye, 9 Aralık 1917 tarihinde kapatılmıştır.⁷² Bu bilgilerin dışında Fransız ruhbanına ait bir müessesenin, Osmanlı yerel idaresinin resmi evraklarını muhafaza etmek amacıyla depo olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁷³

⁶⁸ C.O.A, HR.SYS., 2976 / 6, 07 Şubat 1915.

⁶⁹ T. Çiçek, *age*, s. 303.

⁷⁰ T. Çiçek, *age*, s. 301.

⁷¹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 133.

⁷² Harun Yılmaz, *agm*, s. 90. Külliye kurulduktan sonra külliyenin faaliyetlerini düzenleyen altı ana bölüm ve 93 maddeden oluşan bir talimatname hazırlanmıştır. Merak edenler için makalede talimatnamenin bütün maddeleri verilmektedir.

⁷³ C.O.A, ML.EEM., 1240 / 17, 29 Temmuz 1333 / 29 Temmuz 1917.

Fotoğraf 1: Enver ve Cemal Paşalar Kudüs Selahaddin-i Eyyubi Külliyesinin Açılış Merasiminde.⁷⁴

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte düşman devletlere tâbi olanların Osmanlı topraklarından çıkarılması kararı alınmıştır. Sınır dışı edilmeyenler ise Anadolu içlerine doğru sürgün edilmiştir. Sürgünlerin başlamasından önce hükümet tarafından muhasım ya da gayr-i muhasım olarak bütün ecnebilerin kaydı yapılmış ve bu kayıt doğrultusunda hareket edilmiştir.⁷⁵ Daha sonrasında ise muhasım devlet ve siyasi münasebetleri kesen devletlerin tebaası, bu kayıtlardaki isimlere göre sürgün edilmeye başlanmıştır. Alınan kararlar birlikte, bu karışıklık ortamı içerisinde bazı problemler de ortaya çıkmıştır. Örneğin 19 Kasım 1914 tarihli bir belgeye göre, Fransız ve İngiliz tebaasından olup, ihtiyaçlarını karşılayamayan ecnebi kadın ve çocukların gitmek için

⁷⁴ Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=44> (Erişim tarihi: 22.06.2024).

⁷⁵ C.O.A., DH.ŞFR., 450 / 102, 14 Teşrin-i Sani 1330 / 27 Kasım 1914.

sızlandıkları bildirilmektedir.⁷⁶ Muhasım devlet tebaasından olup bir anda yerlerinden edilen insanlar bu sebeple ilk başlarda ciddi zorluklar çekmiştir. 14 Ağustos 1916 tarihli bir belgeye göre, 284 kişiden 250'sini kadınların oluşturduğu Rus tebaanın, Rum Manastırlarında iskân edildiği ve iaşelerinin temin edildiği, ara sıra da Amerikan Konsolosluğu tarafından parasal yardım yapıldığı bildirilmektedir. Bu sebeple Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey⁷⁷, Dahiliye Nezaretinden münasip bir miktar para yardımı istemiştir.⁷⁸ Bu bilgilerin dışında yanlışlıkla Alman tebaasından olanların düşman devlet tebaası arasına kaydedildiği de anlaşılmaktadır.⁷⁹

K. Kressenstein'a göre savaşın ilk aylarında, muhasım devlet tebaasına karşı ne yapılacağı hakkında hiç kimseye bir emir verilmemiş ve karar alınmamıştı. Hatta savaşın ilanı sonrasında, Başkomutanlığın verdiği emirler ile sivil hükûmet dairelerinin Dahiliye Nezaretinden aldığı emirlerin birbirleriyle çeliştiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte hükûmet memurlarının, muhasım devlet tebaasına karşı herhangi bir harekete geçmemesinin, askerler ile sivil memurlar arasında ciddi fikir ayrılıklarına sebep olduğunu aktarmıştır. K. Kressenstein'a göre bu durum, askerlerin sivil idareyi ele geçirmek zorunda kalmalarına neden olmuş, idareyi ele geçiren askerlerinse bu işler için gerekli kabiliyete sahip olmamaları birçok yanlışlık ve beceriksizlik yapmalarına sebebiyet vermiştir.⁸⁰

Osmanlı arşivinde ordu ile Bâb-ı Âlî'nin verdiği emirler arasındaki çelişkileri gösteren bir belge de bulunmaktadır. Buna göre Kudüs Mutasarrıfı Macit Bey'in Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu bir telgrafta; Bâb-ı Âlî, Kudüs'te bulunan bir manastırdaki bütün rahip ve rahibelerin sınır dışı edilmesini istemiştir. Ancak Dördüncü Ordu Kumandanı, Harbiye Nezaretinden cevap gelene kadar sınır dışına çıkarılmasının uygun olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple Macit Bey, muhasım devlet tebaasından olan kişilerin henüz sınır dışı edilmediğini, bu konuda ordu ile Bâb-ı Âlî'nin aldığı kararın, Harbiye Nezareti ile görüşülerek teyit edilmesi ve gerekenin yapılmasını ifade etmiştir.⁸¹

⁷⁶ C.O.A, DH.ŞFR., 449 / 38, 06 Teşrin-i Sani 1330 / 19 Kasım 1914.

⁷⁷ 02 Ocak 1915 tarihinde Kudüs'e tayin edilmiştir. Ardından Cemal Paşa'nın isteği üzerine 06 Aralık 1916 tarihinde görevinden alınmıştır. Bkz. C.O.A, İ.DH., 1512 / 18, 15 Safer 1333 / 02 Ocak 1915; C.O.A, DH.ŞFR., 538 / 33, 11 Teşrin-i Sani 1332 / 24 Kasım 1916; C.O.A, İ.DUİT, 42 / 43, 10 Safer 1335 / 06 Aralık 1916.

⁷⁸ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 27 / 21, 14 Şevval 1334 / 14 Ağustos 1916.

⁷⁹ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 4 / 45, 09 Muharrem 1333 / 27 Kasım 1914.

⁸⁰ Kress von Kressenstein, *age*, s. 75.

⁸¹ C.O.A, DH.ŞFR., 451 / 54, 17 Teşrin-i Sani 1330 / 30 Kasım 1914.

Aralık 1914 tarihi itibarıyla düşman devlet tebaasından olan pek çok rahibin sınır dışı edildiği bilinmektedir. Buna göre 8 Aralık 1914 tarihli bir belgede, düşman devlet tebaasından 46 rahibin Kudüs'ten Şam'a gönderildiği bildirilmiştir.⁸² Ayrıca İspanya Konsolosluğu, Hristiyan rahiplerin sürgün edilmemesi için çaba göstermiştir. Nitekim, İspanya Konsolosu ile yapılan görüşme sonrasında Fransız rahiplerin memleketlerine döndürülmesi konusunda anlaşma sağlanmış, ancak Kudüs Mutasarrıfı, Şam'daki Dördüncü Ordu Kumandanlığından alınan emir üzerine bu kararı uygulamamış ve onları Urfa'ya göndermiştir. Bu karara İspanya Konsolosluğu itiraz ederek rahiplerin memleketlerine döndürülmesini Dahiliye Nezaretinden rica etmiştir.⁸³ Dördüncü Ordu Kumandanlığının emriyle bu itiraz reddedilmiş, rahiplerin Urfa'da kalacakları Kudüs Mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir.⁸⁴ 1 Mart 1915 tarihli başka bir belgeye göre, Kudüs ve civarındaki düşman devlet tebaasından olanların bir kısmı İspanya Konsolosu gözetiminde, diğer bir kısmı ise tercüman eşliğinde Anadolu'ya sevk edilmiştir. Ancak, hastalık, sakatlık vb. sebeplerden dolayı yürüyemeyecek durumda olanlar ayrıca demiryoluyla gönderilmiştir.⁸⁵ Buradan da anlaşıldığı üzere Osmanlı hükümeti, düşman devlet tebaasından olsalar bile, bu kişilerin sürgün esnasında sıkıntı çekmemeleri adına, onlara karşı çeşitli kolaylıklar sağlamıştır.

Savaş esnasında yapılan sürgünlerin dışında Osmanlı Devleti, muhasım devletlerle karşılıklı anlaşma yoluyla tebaalar arasında değiş tokuş yapmıştır. Örneğin Fransa'da bulunan demiryolu mühendislerinden Servet Bey'in Osmanlı topraklarına dönmesi karşılığında, eski Kudüs Fransız Postanesi Müdürü Sen Peron'un Fransa'ya gönderilmesi istenmiştir. Bu doğrultuda Cemal Paşa, Sen Peron ile birlikte 8 İngiliz, 6 Fransız, 10 İtalyan ve 2 Rus tebaası olmak üzere toplam 26 kişiyi demiryoluyla İstanbul'a göndermiştir.⁸⁶

Savaş döneminde İtalyanların durumu ise farklıydı. Çünkü savaşa girildiği ilk zamanlarda İtalya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki konumundaydı. Bu sebeple savaş başladığında İtalyanlara karşı herhangi bir şey yapılmamış, tebaasına dokunulmamıştır. Nitekim Aralık ayı içerisindeki sürgünler esnasında, Fransisken papazları eğer ki İtalya tebaasından ise kendilerine dokunulmaması gerektiği Dahiliye Nazırı tarafından Kudüs

⁸² C.O.A., DH. EUM. 5. Şb., 5 / 51, 20 Muharrem 1333 / 08 Aralık 1914.

⁸³ C.O.A., DH. EUM. 5. Şb., 6 / 3, 24 Muharrem 1333 / 12 Aralık 1914.

⁸⁴ C.O.A., DH. ŞFR., 453 / 38, 29 Teşrin-i Sani 1330 / 12 Aralık 1914.

⁸⁵ C.O.A., DH. EUM. 5. Şb., 10 / 9, 14 Rebiül-ahir 1333 / 01 Mart 1915.

⁸⁶ C.O.A., DH. EUM. 5. Şb., 23 / 40, 29 Cemaziyel-ahir 1334 / 03 Mayıs 1916; C.O.A., DH. ŞFR., 513 / 59, 04 Mart 1332 / 17 Mart 1916.

Mutasarrıflığına bildirilmişti.⁸⁷ Bunun dışında savaş esnasında, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İtalya, Suriye ve Filistin içerisinde aynı Almanların yaptığı gibi nüfuz alanlarını genişletme çabasındaydı. Nitekim, Kudüs'teki Katolik kilisesi üzerindeki hakimiyeti ele geçirmek isteyen İtalya, Fransa'nın içerisinde bulunduğu kötü durumdan istifade ederek amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁸⁸ Yine İtalyanlar, Araplar arasında nüfuzunu yaymak amacıyla da çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 12 Aralık 1914 tarihli bir belgeye göre, Kudüs-i Şerif mebuslarından Alemizade Feyzi Efendi'ye, İtalya Devleti tarafından nişan verildiği ve bu nişanın kabul edildiği görülmektedir.⁸⁹ Ayrıca, İtalya tebaasından olan bazı kişiler Kudüs-i Şerif sancağı dahilinde ve Yafa'da mektep açma girişiminde bulunmuş ve kendilerine ruhsat verilmesini istemiştir.⁹⁰

Mayıs 1915 tarihinden itibaren taraf değiştiren İtalya, itilaf devletlerinin yanında savaşa girmiştir. Bu yüzden İtalyan tebaasından olanların da sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. 24 Ağustos 1915 tarihli bir belgeye göre, İtalya tebaasının Urfa'ya sevki istenilmekte ve oraya gitmek istemeyen kadınlarla rahiplerin, Osmanlı topraklarından çıkarılması Dördüncü Ordu Kumandanlığı tarafından emredilmiştir.⁹¹ Bununla birlikte Amerikan Konsolosluğu Kudüs'teki İtalya tebaasından olan Kutsal Topraklardaki temsilcilerin, Papa tarafından tayin edilmeleri sebebiyle sevklerinin engellenmesini istemiştir.⁹²

Savaş başladıktan sonra hükümet tarafından düşman devlet tebaasına, imparatorluğa entegre edilmeleri amacıyla Osmanlı tabiiyetine geçebilme hakkı da verilmiştir. Nitekim, 7 Kasım 1914 tarihli bir belgede Kudüs Mutasarrıfı Macit Bey tarafından, muhasım devletler tebaasından olup Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenlerin durumu hakkında ne yapılacağı Dahiliye Nezaretine sorulmuştur.⁹³ Bu doğrultuda Dördüncü Ordu Kumandanlığı tabiiyetlerini değiştirmek isteyenlere belli bir süre tanımış, süreyi aşanları sürgün edeceğini bildirmiştir. Bu hususa örnek olarak Cemal Paşa, İtalyan tebaasından olan Musevilere, bir buçuk aylık mühlet vermiştir. Eğer bu süre aşılsa Osmanlı topraklarından ihraç edeceğini Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.⁹⁴ Düşman

⁸⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 47 / 361, 19 Muharrem 1333 / 07 Aralık 1914.

⁸⁸ Kress von Kressenstein, *age*, s. 133.

⁸⁹ C.O.A, İ.TAL., 498 / 5, 24 Muharrem 1333 / 12 Aralık 1914; C.O.A, BEO, 4326 / 324411, 26 Muharrem 1333 / 14 Aralık 1914.

⁹⁰ C.O.A, MV., 241 / 164, 03 Zilhicce 1333 / 12 Ekim 1915.

⁹¹ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 16 / 17, 13 Şevval 1333 / 24 Ağustos 1915.

⁹² C.O.A, HR.SYS., 2145 / 19, 19 Şubat 1916.

⁹³ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 3 / 11, 18 Zilhicce 1332 / 07 Kasım 1914.

⁹⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 494 / 96, 12 Teşrin-i Evvel 1331 / 25 Ekim 1915.

tebaasından olanlar tabiiyetlerini değiştirirlerse, tabiiyet değişikliği hakkındaki karar tebliğ edilene kadar onlara dokunulmamıştır.⁹⁵ Bazılarının tabiiyet değişikliği kabulünün uygun olmaması sebebiyle ihraç edildiği görülmektedir. Nitekim bir arşiv belgesine göre Osmanlı tabiiyetine kabulü uygun olmayan bazı Museviler ihraç edilmiştir.⁹⁶ Ancak neden tabiiyet değişikliğine uygun olmadıkları belgede geçmemektedir. Başka bir örnekte de tabiiyet değiştirmelerinde “şüphe” görülen bazı İtalyanların sürgün edileceği, kadın ve çocuklara ise dokunulmayacağı Dahiliye Nazırı tarafından Kudüs Mutasarrıflığına bildirilmiştir.⁹⁷ Bununla birlikte düşman devlet tebaasının, zorla Osmanlı tabiiyetine geçirilmeye çalışıldığına dair arşivlerde bir belge bulunmaktadır. Buna göre Amerikan Konsolosluğu, Kudüs’te bulunan İtalyanların zorla Osmanlı tabiiyetine geçirilmeye çalışıldığını Hariciye Nezaretine bildirmiştir.⁹⁸ Bir hafta sonra ise Şubat’ın on beşine kadar Kudüs’te bulunan İtalyanların Osmanlı tabiiyetine geçmemeleri durumunda dışarıya sürgün edilecekleri yerel idare tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine Amerikan Konsolosluğu ihtiyarlarla çocukların bu karardan ayrı tutulması için Hariciye Nezaretine başvuruda bulunmuştur.⁹⁹

Tabiiyet değişiklikleri başlayınca Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenler itilaf devletleri tarafından tehdit edilmişlerdir. Nitekim Yafa’daki İtalya Konsolosu, Rusyalı Musevileri Osmanlı tabiiyetine geçmeleri durumunda, Rusya’daki mal ve emlaklarının zapt ve müsadere olunacağı konusunda tehdit etmiştir.¹⁰⁰ Bu durumda düşman devletlere tâbi olanlar ikilemde kalmıştır. Bir taraftan, Osmanlı tabiiyetini kabul etmezlerse buldukları ikametlerinden zorla memleket dışına sürgün edilmesi tehlikesi, diğer taraftan tabiiyet değiştirirlerse, ülkelerindeki mal ve emlaklarına ne olacağı korkusu yaşamaktadırlar.

Kudüs ve çevresinde bulunan muhasım devlet tebaası nüfusu hakkında bazı arşiv belgelerine rastlamak mümkündür. Nitekim, Kudüs’teki muhasım devlet tebaasının nüfusu hakkındaki ilk bilgilere 1915 yılında rastlanmaktadır. Buna göre, 23 Şubat 1915

⁹⁵ C.O.A, DH.ŞFR., 48 / 211, 12 Safer 1333 / 30 Aralık 1914; C.O.A, DH.ŞFR., 48 / 212, 12 Safer 1333 / 30 Aralık 1914.

⁹⁶ C.O.A, DH.ŞFR., 488 / 99, 29 Ağustos 1331 / 11 Eylül 1915.

⁹⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 62 / 295, 06 Cemaziyel-ahir 1334 / 10 Nisan 1916.

⁹⁸ C.O.A, HR.SYS., 2130 / 28, 10 Şubat 1916; C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 21 / 42, 05 Rebiül-ahir 1334 / 10 Şubat 1916.

⁹⁹ C.O.A, HR.SYS., 2967 / 30, 28 Şubat 1916; başka bir belgeye göre, Amerikan Konsolosluğu tarafından Osmanlı tabiiyetine zorla geçirilmeye çalışıldığı iddia edilen, Kudüs’te bulunan Hristiyan ve Musevi 248 İtalyanın Anadolu’ya sevk edilip edilmeyecekleri sorulmuştur. Ancak sonucu bilinmemektedir. Bkz. C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 23 / 3, 02 Cemaziyel-ahir 1334 / 06 Nisan 1916.

¹⁰⁰ C.O.A, DH.ŞFR., 47 / 232, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.

tarifli bir belgede, Kudüs'te muhasım devlet tebaasından, 823 Rus, 20 İngiliz, 75 Fransız ve 5'i harb tebaası olmakla birlikte toplam 923 kişinin bulunduğu bildirilmektedir.¹⁰¹ 07 Haziran 1915 tarihinde Kudüs'te bulunan İtalyanların sayısı ise 249'dur.¹⁰² Yafa'da bu sayı 11 iken diğer bölgelerde ise İtalyan tebaasından kimse bulunmamaktadır.¹⁰³ 2 Ağustos 1915'de Kudüs'te 680 Rus, 9 İngiliz, 7 Fransız, 9 Protestan ve 183 Musevi bulunmakla birlikte toplamda 888 kişi olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁴ 28 Ağustos 1916 tarihinde, Kudüs'te İtalyan tebaasından 165¹⁰⁵, Yafa'da 31¹⁰⁶, Beytüllahim kazasında ise 45 kişinin bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁷ 13 Ocak 1917'de, Kudüs'te muhasım devlet tebaasından 5 Fransız, 273 Rus, 215 İtalyan ve 394 Romanyalı olmak üzere toplam 887 kişi bulunmaktadır.¹⁰⁸ 28 Şubat 1917'de ise Kudüs'te 386 Romanyalı¹⁰⁹, 234 İtalyan¹¹⁰, 384 Rus¹¹¹ ve 1 Fransız¹¹² olmak üzere toplam 1005 kişi olduğu bilinmektedir.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında müttefiki olan Almanya, itilaf devletlerinin Suriye ve Filistin bölgesindeki azalan nüfuzunu fırsat bilerek, ortaya çıkan boşluğu hemen doldurmaya çalışmıştır. Aslında itilaf devletleri ile Almanlar arasındaki bu yarış 19. yüzyıldan beridir devam etmekteydi. Bu yarış elçiliklerin kurulmasıyla başlamış, ardından bölge içerisinde ticaret, misyonerlik faaliyetleri, çeşitli kurumlar inşa etme mücadelesi şeklinde gelişmişti.¹¹⁴ Buradan hareketle, savaş döneminde de Almanların, kapitülasyonlar kaldırılrsa bile nüfuzlarını devam ettirmeye çalıştıkları görülmektedir. Örneğin 12 Ekim 1915 tarihli bir arşiv belgesine göre, Almanya ve İtalya tebaası tarafından, Kudüs'te açılmış olan mekteplerin ruhsatı istenilmekte ve listeleri verilmektedir.¹¹⁵ 13 Ekim 1915 tarihli başka bir belgede ise, Almanya'ya ait olan 17

¹⁰¹ C.O.A, DH.ŞFR., 462 / 76, 10 Şubat 1330 / 23 Şubat 1915.

¹⁰² Bunların içerisinde 17 ila 50 yaş aralığında 107, 50 yaşından yukarısında 32, 17 yaşın altında ise 24 erkek bulunmaktadır. Ayrıca 86 kişi de kadındır. C.O.A, DH.ŞFR., 474 / 87, 25 Mayıs 1331 / 07 Haziran 1915.

¹⁰³ Bu 11 kişinin içerisinde 17 yaşından büyük 9 erkek ve 2 kadın bulunmaktadır. C.O.A, DH.ŞFR., 474 / 87, 25 Mayıs 1331 / 07 Haziran 1915.

¹⁰⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 482 / 45, 20 Temmuz 1331 / 02 Ağustos 1915.

¹⁰⁵ 102'si erkek, 63'ü kadındır.

¹⁰⁶ 23'ü erkek ve 8'i kadındır.

¹⁰⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 530 / 28, 15 Ağustos 1332 / 28 Ağustos 1916.

¹⁰⁸ C.O.A, DH.ŞFR., 543 / 17, 31 Kanun-ı Evvel 1332 / 13 Ocak 1917.

¹⁰⁹ 178'i erkek ve 208'i kadındır, 17 ila 60 yaş arasında 110 erkek ve 89 kadın bulunmaktadır.

¹¹⁰ 150'si erkek ve 84'ü kadındır, 17 ila 60 yaş arasında 136 erkek ve 67 kadın bulunmaktadır.

¹¹¹ 8'i erkek ve 376'sı kadındır, 17 ila 60 yaş arasında 5 erkek ve 374 kadın bulunmaktadır.

¹¹² 1 erkek, bu kişi 17 ila 60 yaş arasında bulunmaktadır.

¹¹³ C.O.A, DH.ŞFR., 546 / 104, 15 Şubat 1332 / 28 Şubat 1917.

¹¹⁴ Konu hakkında bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul, 2023.

¹¹⁵ C.O.A, MV., 241 / 164, 03 Zilhicce 1333 / 12 Ekim 1915.

mektebe ruhsat istenilmektedir.¹¹⁶ Sonuç olarak 24 Ekim 1915 tarihli bir belgede istenilen ruhsatların Almanlara verildiği Kudüs Mutasarrıflığına bildirilmiştir¹¹⁷ Almanya 1914 yılı sonrasında Kudüs ve çevresinde nüfuzunu yaymak adına çeşitli çalışmalar yürütmüş, özellikle mekteplerin açılması önem göstermiştir. Bunların dışında Kudüs ve çevresinde Almanlara ait; altı okul, iki darülaceze (bu darülacezelerden birinin içerisinde bir şapel ve bir okul bulunmakta), dört yetimhane, beş hastane, üç kilise, bir şapel, bir papaz evi, üç mezarlık, bir tarım kolonisi, iki arsa vardır. Aynı zamanda Sion Dağı'nda kilise, manastır ve okul inşa edilmesi planlanan bir vakıf arazisi bulunmaktadır.¹¹⁸

Almanya Devleti, Kudüs'te mülkiyetinde bulunan arazilerin dışında Hazret-i Davud'un mezarının bulunduğu binanın üst katını kapitülasyonların ilgasına karşılık Alman Katolik Kilisesine tahsis edilmesini istemiştir. Osmanlı arşiv belgelerinden bu meselenin Osmanlı hükûmeti tarafından "gizli tutulmaya" çalışıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁹ K. Kressenstein bu hususu ayrıntılı olarak anılarında bahsetmektedir. Alman Meclisi mebuslarından Erzberger, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlarının Osmanlı Padişahına müracaat ederek Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin mülkiyetinin kendilerine verilmesini ve sonra da bunun Papa'ya hediye edilmesini teklif etmiştir. Ancak bu teklifte başarı elde edemeyen mebus, bu sefer Hz. Davud'un lahdini barındıran türbelerin Almanya'ya tahsis edilmesini gündeme getirmiştir. K. Kressenstein, Almanlar tarafından atılabilecek bu adımın, Türkleri Filistin konusunda daha çok endişelendirmekten başka bir işe yaramayacağını ifade etmiştir.¹²⁰ Bununla birlikte, Almanlar tarafından girilen bu mesele ile alakalı tarihlerin farklı verildiği görülmektedir. Nitekim K. Kressenstein, bu olayın 1915 yılının Ağustos'unda olduğunu belirtirken, Osmanlı arşiv belgesinde ise bu olayın tarihi miladi 1916 Eylül olarak verilmektedir. Neticede ne olursa olsun, yukarıdaki kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Almanlar, kapitülasyonların ilgası sonrasında nüfuzlarını devam ettirebilmek amacıyla Kudüs ve çevresinde çeşitli girişimlerde bulunmaya devam etmiştir.

Osmanlı hükûmeti, itilaf devletlerinden boşalan nüfuz alanını, müttefikleri olan Almanya'nın ele geçirmesine kesinlikle karşı çıkmaktaydı. Zira Osmanlı'nın asıl mücadelesi, toprakları içerisinde ortaya çıkabilecek ecnebi nüfuzunun artışı

¹¹⁶ C.O.A, İ.M.F., 22 / 41, 04 Zilhicce 1333 / 13 Ekim 1915. Aynı mesele başka bir belgede de geçmektedir. Bkz. C.O.A, BEO, 4379 / 328417, 07 Zilhicce 1333 / 16 Ekim 1915.

¹¹⁷ C.O.A, DH.İ.UM.EK., 11 / 75, 15 Zilhicce 1333 / 24 Ekim 1915.

¹¹⁸ C.O.A, HR.HMŞ.İŞO., 136 / 14, 28 Şubat 1331 / 12 Mart 1916.

¹¹⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 67 / 239, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.

¹²⁰ Kress von Kressenstein, *age*, s. 171.

engellemektir. Bu sebeple Cemal Paşa, bölgede Almanlar lehine ciddi bir nüfuz alanı oluşmaması adına harekete geçmekten çekinmemiştir. Cemal Paşa'nın Suriye ve Filistin topraklarındaki esas amacı bölgede Osmanlı Devleti dışında herhangi bir güç lehine nüfuz alanı oluşmasını engellemektir. Almanlar, Osmanlı Devleti'nin savaşa kendi taraflarında girmesini fırsat bilerek, hilafet makamını ve topraklarını kendi amaçları için kullanmak istemiştir. Almanların, müttefikliklerini kullanarak bölge üzerinde söz sahibi olmaya çalışmaları Cemal Paşa'nın tepkisini çekmiştir. Nitekim savaş döneminde, Cemal Paşa'nın en yakın subaylarından birisi olan Ali Fuad Erden, Cemal Paşa'nın Almanlara karşı olan tutumunu anılarında belirtmektedir. Buna göre, Arap şeyhlerine verilecek olan Alman nişanlarının hangi kişilere ve hangi derecelerde verileceği hakkında Dördüncü Ordu Kumandanlığına bir liste gönderilmiştir. Bu liste, Kaymakam K. Kressenstein tarafından Cemal Paşa'ya bildirilecek ve nişanlar Mirliya Bak Paşa'yla birlikte listede olan kişilere dağıtılacaktı.¹²¹ Ancak Cemal Paşa bu duruma öfkelenmiş ve 8 Aralık 1914'tarihli bir telgraf ile Başkumandanlık Vekâletine; “...*Meşayih-i urbanın taltifi esasen Ordu Kumandanı sıfatıyla bana ait olup bu hak benim emrine tâbi bir kolordunun erkâniharp reisine ait olmaz...*” ifadeleriyle tepkisini belirten bir cevap göndermiştir. Bunun üzerine Başkumandanlık Vekâleti namına Liman von Sanders¹²² Paşa'dan gelen telgrafta, “nişanların ordu kumandanlığı tarafından takdire göre dağıtılacağı ve bunların Alman İmparatoru namına verileceği” bildirilmiştir.¹²³ Bu konu hakkında Filistin Siyonist örgütünün lideri olan Dr. Ruppın, Cemal Paşa'nın yabancı devlet temsilcilerine karşı küçümseyici yaklaştığını ve Almanlara karşı gizli bir muhalefeti olduğunu belirtmektedir.¹²⁴ Enver Paşa, Suriye'deki Bedevilerle iletişim kurup kendine nüfuz alanı oluşturmaya çalışan Almanya'ya karşı İstanbul'daki Alman büyükelçisine şikâyetle bulunmuştur.¹²⁵ Türklerin, Almanlara karşı olan bu şüpheli tutumu gösteren bir başka örnek de, K. Kressenstein'in anılarında bahsedilmektedir. K. Kressenstein, Türk müttefiklerinin, Almanlara karşı hiç güven duymadığını ve iç işlerine karışılmasından kesinlikle hoşlanmadıklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda, “şüpheli ve su-i zan sahibi olan” Türklerin, Almanların daimî olarak Filistin'e yerleşeceğine dair korkularının

¹²¹ A. F. Erden, *age*, s. 9-10.

¹²² 14 Aralık 1913 tarihinde Alman Islah Heyeti'nin başkanı olarak İstanbul'a gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte 1915 yılı içerisinde Çanakkale cephesinde görev almıştır. Ardından 27 Şubat 1918'de General Falkenhayn'ın yerine Sina-Filistin cephesindeki Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına atanmıştır. Savaş sonra erdiğinde İstanbul'a geri dönmüştür. Bkz. İsmet Görgülü, “Liman Von Sanders (1855-1929)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, Kasım 2020, s. 1-2.

¹²³ A. F. Erden, *a g. e.*, s. 10.

¹²⁴ T. Çiçek, *age*, s. 260-261.

¹²⁵ T. Çiçek, *age*, s. 270.

olduğunu da belirtmektedir.¹²⁶ Ancak yukarıda belirtildiği üzere Almanların, Filistin bölgesinde savaştan istifade ederek nüfuzlarını arttırmaya çalıştıkları kaynaklardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Buna karşılık Osmanlı hükûmeti ister muhasım olsun ister müttefik olsun, ecnebi nüfuzunun kendi topraklarında yayılmasına her alanda karşı çıkmış ve bu duruma engel olabilmek için çeşitli adımlar atmıştır.

1.2.1. Hristiyanlar

Kuruluşundan itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar devletin önemli bir nüfusunu oluşturmaktadır. 1914 yılında, Osmanlı toprakları içerisinde İstanbul ve İzmir hariç en fazla Hristiyan nüfus Suriye ve Filistin topraklarında bulunmaktadır. Elbette bu topraklar içerisinde Hristiyanlar açısından en önemli şehir, hiç şüphesiz Kudüs'tür. Kudüs içerisindeki Hristiyan tebaa, Kudüs'ün fethedilmesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem içerisinde hem Osmanlı idaresi hem de bölgede yaşayan başka dine mensup cemaatler ile bir arada yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden sonra ise bölgedeki diğer cemaatler gibi, Hristiyan cemaatleri de ciddi sıkıntılar içerisine girmiştir. Nitekim savaş başladıktan sonra Hristiyan halk arasında ciddi bir korku ve endişe hâkim olmuştur. Ülkenin her yerinde savaşa giriş sebebiyle çeşitli kutlamalar yapılıyor, savaşa destek naraları atılıyor, "Türkiye Türklerindir" sözü her tarafta söyleniyordu.¹²⁷ İşte böyle bir dönemde Hristiyanlar kendilerine ne olacağı, bundan sonra gelecekte başlarına neler geleceği konusunda endişe ve merak içerisine girmişlerdir.

Savaşa girildikten sonra muhasım devlet tebaasından olan Hristiyanlar Osmanlı Devleti topraklarından çıkarılmaya başlanmıştır. Örneğin, Frer¹²⁸ mekteplerinin kapatılacağı ve rahiplerinin ihraç edileceği Kudüs Mutasarrıfı tarafından Dahiliye Nezaretine haber verilmiştir. Aynı zamanda Kudüs ve çevresinde bulunan manastırlarda yetimleri iâşe ve talim eden yüzlerce rahip ve papazın burada kalmasında bir mahzur

¹²⁶ Kress von Kressenstein, *age*, s. 28; 147.

¹²⁷ Mustafa F. Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, Nisan 2021, s. 741

¹²⁸ Dominikan, Fransisken, Cizvit veya Karmelit gibi Hristiyan tarikatlarından birisine üye olan rahip ya da rahibelere denilmektedir. Bkz. Ekrem Aksoy, "Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Fransız Okulları", *Synergies Turquie*, Sayı 8, 2015, s. 33-34

olmasa da muhasım devlet tebaasından olmaları sebebiyle bu kişilerin sınır dışına çıkarılması hususu belirtilmiştir.¹²⁹ Dahiliye Nezareti de buna onay vermiştir.¹³⁰ Bununla birlikte Frerler mektebi işgal edilerek Mekteb-i Sultani'ye çevrilmiş ve mektepte bulunan telsiz telefon cihazı alınmıştır.¹³¹

Kapitülasyonların ilgasıyla birlikte Kudüs'teki Rum Ortodoks Kilisesi de ciddi bir gelir kaybına uğramıştı. Çünkü savaştan önce Kilise, gelirlerinin büyük çoğunluğunu ya yurtdışından Kudüs'e hacı olarak gelenler ya da sadece turizm amaçlı gelen ecnebilere sağlıyordu. Bu sebeple Rum Ortodoks Kilisesi, Credit Lyonnaise Bankası, Yunan ve Rus hükümetlerinden 100,000 Franklık bir borç almak zorunda kalmış, hatta bununla da kalmayıp içerisinde buldukları gelir kaybını telafi edebilmek için Siyonistlere toprak satmak zorunda dahi kalmıştı. Tabi bu toprak satışlarının bir neticesi olarak hem Osmanlı yöneticileri hem de Araplar nezdinde Rum Ortodokslara karşı bir şüphe oluşmaya başlamıştır.¹³² Ancak, arşiv belgelerinden anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti kiliseleri kaderlerine terk etmiş değildi.

Osmanlı arşiv vesikaları incelendiğinde Osmanlı hükümetinin, yaşanan harp sebebiyle zor duruma düşmüş olan bu kiliseleri herhangi bir mezhep ya da ırk ayrımı olmadan maddi olarak desteklediği görülmektedir. 28 Mart 1916 tarihli bir belgeye göre Cemal Paşa, Kudüs Rum Patrikliğinin içinde bulunduğu darlık sebebiyle hükümetten 25.000 lira destek istemiştir. Ancak bu konu Meclis-i Vükelaca müzakere olursa bile cevap alınamamıştır. Sonrasında Cemal Paşa, Patrikhanenin kendisine metropolitlerden¹³³ oluşan bir heyet gönderdiğini ve 25.000 liradan vazgeçtiklerini söylemektedir. Patrikhane bu sefer, hiç değilse 20.000 liranın avans suretiyle değil de savaştan sonra iade edilmek üzere verilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine Cemal Paşa onlara 500 lira vermiş, 20.000 liranın da Dahiliye Nezaretinden verilmesini rica etmiştir.¹³⁴ Bunun üzerine Dahiliye Nazırı, Meclis-i Vükela tarafından Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden Kudüs Rum Patriği için bir defaya mahsus olmak üzere 5.000 lira

¹²⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 450 / 67, 13 Teşrin-i Sani 1330 / 26 Kasım 1914.

¹³⁰ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 4 / 50, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.

¹³¹ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 6 / 6, 25 Muharrem 1333 / 13 Aralık 1914; C.O.A, DH.ŞFR., 453 / 81, 30 Teşrin-i Sani 1330 / 13 Aralık 1914.

¹³² Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christians Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, Vol: 45, No: 2, March 2009, s. 214.

¹³³ Ortodokslar arasında yetkileri en geniş piskoposlara patrik ve metropolit unvanı verilir. Bkz. Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *DİA*, Cilt 17, İstanbul, 1998, s. 352; İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2016, s. 1077.

¹³⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 515 / 13, 15 Mart 1332 / 28 Mart 1916.

verildiğini Cemal Paşa'ya bildirmiştir.¹³⁵ Bu olaydan 3 ay sonra Kudüs Rum Patriği, Kudüs'teki Rumların ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda Amerika'da bulunan Rum Ortodoks Kilisesi azasının dikkatini çekmek istemiştir.¹³⁶

Osmanlı yönetiminin Rumlara karşı müsamaha gösterdiği arşivlerden anlaşılmaktadır. 26 Temmuz 1915 tarihli bir belgede, Venizelos¹³⁷ taraftarlarının, Osmanlı Hükûmetinin Rumlara zulmettiği ve baskı gösterdiğine dair iftirada bulunduğu belirtilmiştir. Bu sebeple Dahiliye Nezareti tarafından Rumlara hoşgörölü muamelede bulunulması ve şikâyete sebep olacak herhangi bir olaya müsaade edilmemesi konusunda Kudüs Mutasarrıflığına bir yazı gönderilmiştir.¹³⁸ Bunun üzerine Kudüs Rum Patriği Osmanlı hükûmetine, bir dizi teşekkür telgrafı göndermiştir. Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey, bu telgrafların Türkçe ve Rumca olarak gazetelerde basılacağını Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.¹³⁹

Osmanlı Devleti savaş sırasında Ermeni Kilisesine de yardımda bulunmuştur. Nitekim İstanbul Ermeni Patrikliğinin 10 Ağustos 1916 tarihinde lağvedilmesiyle birlikte, yeni Patriklik makamı Kudüs'te tesis edilmiştir.¹⁴⁰ Ardından yeni Ermeni Katogikosu ve Patriği olan Sahak Efendi'nin, İstanbul yerine Kudüs Manastırı'nda ikamet etmesi ve manastırın maddi ihtiyaçlarının artmasından dolayı hükûmetten yardım talep edilmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vükelâ tarafından, manastır işlerinin ıslah edilmesi ve bir an önce manastır içerisinde gerekli teşkilatın vücuda getirilebilmesi için 2.500 liranın masârif-i gayr-i melhûza¹⁴¹ ödeneğinden karşılanması kararlaştırılmıştır.¹⁴² Ayrıca 21 ve 22 Ağustos 1916 tarihinde, Kudüs'te bulunan Ermeni Patriği Sahak Efendi'nin maaşına zam

¹³⁵ C.O.A, DH.ŞFR., 62 / 297, 08 Cemaziyel-ahir 1334 / 12 Nisan 1916; C.O.A, MV., 201 / 53, 09 Cemaziyel-ahir 1334 / 13 Nisan 1916; COA, BEO, 4408 / 330567, 10 Cemaziyel-ahir 1334 / 14 Nisan 1916.

¹³⁶ C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 25 / 54, 29 Şaban 1334 / 01 Temmuz 1916.

¹³⁷ Kendisi Birinci Dünya Savaşı yıllarında Yunanistan'ın Başbakanlığını yapıyordu. Bkz. Esra Özşüer, "Eleftherios Kyriakos Venizelos (1864-1936)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, Mart 2021, s. 4.

¹³⁸ C.O.A, DH.ŞFR., 54 / 109, 14 Ramazan 1333 / 26 Temmuz 1915.

¹³⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 505 / 3, 29 Kanun-ı Evvel 1331 / 11 Ocak 1916.

¹⁴⁰ Ermenilerin Suriye'ye sevk edilmesinden sonra Osmanlı hükûmeti, Anadolu'da bulunan Ermenileri Rus Eçmiyazin Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak amacıyla Kudüs'te bulunan Sis Katogikosluğu ile İstanbul Ermeni Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Bunun için Cemal Paşa tarafından Sis Katogikosu ikna edilmiş ve böylece yeni patriklik makamı Kudüs'te tesis edilmiştir. Yeni patriklik makamı için Kudüs'te bulunan Mar Yakup Manastırı'nın seçilmesinde, şehrin Ermeniler tarafından kutsal sayılması ve Ermenilerden bazılarının şehre yakın bölgelere sevk edilmesinin önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Bkz. İhsan Satış, "Kudüs'te Ermeniler", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 2017 Yaz, s. 25

¹⁴¹ İsteğe bağlı olmaksızın ortaya çıkan olağanüstü masraflar.

¹⁴² C.O.A, MV., 203 / 48, 22 Zilkade 1334 / 20 Eylül 1916; Ermeni Patrikliğinin Kudüs'te tesis edilmesine ilişkin arşiv belgeleri için bkz. C.O.A, DH.ŞFR., 66 / 202, 10 Şevval 1334 / 10 Ağustos 1916; C.O.A, DH.ŞFR., 66 / 220, 10 Şevval 1334 / 10 Ağustos 1916.

yapılarak, maaşının on bin kuruşa çıkarıldığı bildirilmiştir.¹⁴³ 3 Eylül 1917 tarihinde ise, Ermeni Katogikos ve Patrikhanesi Meclis-i Ruhani azasından olan beş piskopos ile dört rahibe, harbin sonuna kadar 1.000'er kuruş verilmesi konusunda Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi'nden Kudüs Mutasarrıflığına bir telgraf çekilmiştir.¹⁴⁴ Buna bağlı olarak Kudüs'te bulunan beş piskopos ile dört rahibe verilecek olan paranın gönderildiği bildirilmiştir.¹⁴⁵ Bununla birlikte Beytullahim'in Artas isimli karyesi civarında Kudüs'te bulunan Ermeni Katolik Cemaatine ait bir manastır inşa edileceği Mutasarrıflık tarafından haber verilmiştir.¹⁴⁶ Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, savaş sırasında Osmanlı hükûmeti ile Ermeniler arasında her ne kadar bazı problemler ortaya çıkmış olsa da hükûmetin, Ermeni ruhbanlarına ve cemaatine karşı olabildiğince yardımda bulunmaya çalıştığı görülmektedir.

Kudüs'te bulunan Fransiskenlerin savaş sırasındaki durumu hakkında Osmanlı arşivlerinde birtakım belgelere ulaşmak mümkündür. Buna göre, 8 Aralık 1914 tarihli bir belgede, reisleri İtalyan olan Fransisken papazlarının uluslararası bir cemiyete mensup oldukları bildirilmektedir. Ayrıca diğer üyelerinin Almanya, Avusturya, Amerika, Fransa ve Osmanlı tebaasından oldukları, haklarında ise henüz bir şey yapılmadığı haber verilmektedir.¹⁴⁷ 9 Aralık 1914 tarihli belgede ise, İspanya tarafından himaye edilen Fransisken manastırlarının kesinlikle ele geçirilmemesi bildirilmektedir.¹⁴⁸ Bununla birlikte Yafa'da bulunan Fransisken Manastırı'nın düşman devlet tebaasına ait olması sebebiyle ele geçirildiği Kudüs Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁴⁹

Osmanlı yönetiminin düşman devletlerin tabiiyetinde olan çocuklara yardım ettiği de bilinmektedir. 20 Aralık 1916 tarihli bir belgeye göre, düşman devletlerine ait darüleytamların kapatılması sebebiyle burada bulunan kimsesiz çocukların, Müslüman çocukların kaldığı darüleytamlara alınmıştır. Bu çocukların kiliselere götürülerek dini eğitim almaları sağlanmıştır.¹⁵⁰ Başka bir belgede ise, Kudüs civarındaki darüleytamlarda bulunan erkek ve kız talebelerin, rahip ve rahibeleri tarafından iâşe edilememesi

¹⁴³ C.O.A, MV. 203 / 6, 21 Şevval 1334 / 21 Ağustos 1916; C.O.A, BEO, 4427 / 331962, 22 Şevval 1334 / 22 Ağustos 1916.

¹⁴⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 79 / 34, 16 Zilkade 1335 / 03 Eylül 1917.

¹⁴⁵ C.O.A, DH.ŞFR., 86 / 21, 20 Cemaziyel-ahir 1336 / 02 Nisan 1918.

¹⁴⁶ C.O.A, BEO, 4445 / 333372, 22 Safer 1335 / 18 Aralık 1916.

¹⁴⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 452 / 103, 25 Teşrin-i Sani 1330 / 08 Aralık 1914.

¹⁴⁸ C.O.A, DH.ŞFR., 47 / 398, 21 Muharrem 1333 / 09 Aralık 1914.

¹⁴⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 452 / 108, 25 Teşrin-i Sani 1330 / 08 Aralık 1914.

¹⁵⁰ C.O.A, MF.MKT., 1221 / 70, 24 Safer 1335 / 20 Aralık 1916.

sebebiyle, Maarif Nezaretinin isteği üzerine Kudüs'teki darüleytamlara nakledildiği bildirilmektedir.¹⁵¹

Kudüs bölgesinde Osmanlıya bağlı olarak çalışan bazı Hristiyan memurların, sırf gayrimüslim olmaları sebebiyle görevlerinden ihraç edildikleri bilinmektedir. Buna göre, Ermeni ve Rum milletlerine mensup olan polislerin, bir bahaneyle kayıtlarının silinmesi istenmiştir.¹⁵² Keza Kudüs'te gayrimüslim tebaadan sadece Rumlardan bir polis memuru bulunmaktadır.¹⁵³ Ermeniler ise hiçbir resmi dairede istihdam edilmemiş ve verilen emir üzerine Kudüs'te bulunan Ermeni sıhhiye memurları görevlerinden alınmıştır.¹⁵⁴

1.2.2. Müslümanlar

Müslümanlar Osmanlı nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Halifelik makamını elinde bulunduran Osmanlı Devleti, İslam dünyasında önemli bir konumdaydı. Osmanlı Sultanları halifelik makamını siyasal amaçlarla Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) devrine kadar hiç kullanmamıştır. Sultan II. Abdülhamit devrinde ise bu makamın, imparatorluk içerisinde bulunan Müslümanlar arasında dini bir bütünlük oluşturmak ve sömürgeci devletlere karşı siyasi bir güç elde etmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda girildiğinde ise bu makamın kullanılması tekrar gündeme gelmiştir. Liman von Sanders'in ifade ettiği üzere, Osmanlı Devleti'ne göre Anadolu'da bulunan halkın savaşmak için zaten cihat ilanına ihtiyacı yoktu, onlar cihat olmadan da padişahları için canlarını feda ederlerdi. Ancak esas mesele, başta Araplar olmak üzere diğer Müslüman unsurlardan destek almaktı.¹⁵⁵ Bu yüzden halifelik makamı Birinci Dünya Savaşı'nda da etkili bir şekilde kullanılmak istenmişti. Fakat, bu dönemde bazı Arap unsurlar arasında yaygın olan "Arap milliyetçiliği" sebebiyle beklenen destek bulunamamış ve bu yüzden makamın kullanılmasının bir önemi kalmamıştır.

Arap milliyetçiliği 19. yüzyılın ilk yarısında başlayıp zaman içerisinde gelişen bir akım haline gelmiştir. Bu akımın temeli Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'ya

¹⁵¹ C.O.A, HR.SYS., 1783 / 73, 01 Ağustos 1917.

¹⁵² C.O.A, DH.EUM.MEM., 80 / 63, 25 Muharrem 1335 / 21 Kasım 1916.

¹⁵³ C.O.A, DH.ŞFR., 540 / 16, 29 Teşrin-i Sani 1332 / 12 Aralık 1916.

¹⁵⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 548 / 68, 19 Mart 1333 / 19 Mart 1917.

¹⁵⁵ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, İstanbul, s. 55.

eğitim amacıyla gönderilen öğrencilere dayanmaktadır. Öğrenciler eğitimleri esnasında tarih, arkeoloji, matematik, felsefe gibi alanlarda kendilerini entelektüel olarak yetiştirmişler ve Mısır'a geri dönmüşlerdir. Bu öğrencilerden biri olan Rifaa et-Tahtavi, Mısır'ın tarihini, Müslümanların Mısır'ı fethiyle değil, firavunlar döneminden başlatarak Arap tarih yazıcılığında bir ilk olmuştur. Ona göre Arapların Mısır'daki tarihi İslam öncesine kadar gidiyordu. Bu yüzden R. Tahtavi, Mısır'ı Arapların kadim toprağı gibi görmüş ve burayı Arapların vatanı olarak kabul etmiştir. Aslında R. Tahtavi'nin esas amacı Arap milliyetçiliğı yapmak değildi. Ancak Mısır'da vatan kavramının ortaya çıkmasında önemli bir etkisi olmuştur.¹⁵⁶ Sonraki süreçte Avrupa'ya gönderilen diğer Arap öğrenciler, ülkelerine geri döndüklerinde Arap edebiyatı ve İslam tarihine yönelik çalışmalarıyla Arapçılık fikirlerinin oluşmasına önderlik etmiştir.¹⁵⁷

Sultan II. Abdülhamit devrinde yaşayan Muhammed Abduh (1849-1905), Reşid Rıza (1865-1935), Abdurrahman el-Kevakibi (1855-1902) ve Arap olmasa bile Cemaleddin Afgani (1838-1897) gibi entelektüeller, Osmanlı Devleti'ni dini ve siyasi yönden güçlendirecek reformların yapılmasını savunmuştur. Bu entelektüeller, hilafet makamının Kureyş soyundan birine verilmesi, batı medeniyetinin reddedilerek tamamen İslam'a dönülmesi, İslam'ın modernleştirilmesi gibi daha çok dini ağırlıklı fikirler öne sürmüştür.¹⁵⁸ Dolayısıyla bu dönemde II. Abdülhamit tarafından siyasi bir "İslamcılık"¹⁵⁹ fikri ortaya çıkmıştır. Buna göre II. Abdülhamit, hilafet makamını kullanarak Avrupa'ya karşı dini bir birlik kurmayı hedefliyordu.¹⁶⁰ Nitekim II. Abdülhamit halifelik makamını siyasi bir şekilde kullanan ilk Osmanlı Padişahıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmetin başına geçmesiyle, Araplar arasında reform istekleri daha çok artmıştır. Arap eyaletlerinin refahının artırılması, Arapça eğitimin yaygınlaştırılması, geleneklerinin korunması ve Arap vilayetlerine özerklik verilmesi gibi istekler bunlardan bazılarıdır. İTC hükûmeti, Araplar ile bu konuları görüşerek orta yol bulmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na doğru yaklaşırken Arap milliyetçiler tarafından 1911'de Paris'te Cemiyet el-Arabîyye el-Fetat (Genç Arap Cemiyeti) ve 1912'de Kahire'de Hizb el-Lamerkeziyye el-

¹⁵⁶ Hilal Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", *DİA*, Cilt 35, İstanbul, 2008, s. 95-96.

¹⁵⁷ Çağatay Okutan, "Arap Milliyetçiliğı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 56, Sayı 2, 2001, s. 162.

¹⁵⁸ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliğı: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, Yaz 2004, s. 181-182.

¹⁵⁹ Sömürgeci Avrupa devletlerine karşı Osmanlı halifesi liderliğı etrafında Müslümanların birleştirilmesi politikasıdır. Bu politikaya ittihad-ı İslam ya da Panislâmizm'de denilmektedir. Bkz. Azmi Özcan, agm, s. 470.

¹⁶⁰ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliğı ve İslamcılık (1908-1918)*, (çev. Türkan Yöney), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 42.

İdariyye el-Osmanî (Osmanlı Adem-i Merkeziyyet İdaresi) kurulmuştur. Genç Arap Cemiyeti, Arap eyaletlerinde bağımsızlığı sağlayarak Türklerin veya yabancı güçlerin egemenliğine son vermeyi hedefliyordu. Osmanlı Adem-i Merkeziyyet İdaresi ise, Osmanlı Devleti'ni, tıpkı Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi ikili bir monarşi yönetimi haline getirerek Osmanlı-Arap Devleti'ni kurmaya çalışıyordu.¹⁶¹ Neticede Arap milliyetçiliği akımı bu şekilde ilerleyerek Birinci Dünya Savaşı'na kadar gelişim göstermiştir.

Osmanlı Devleti, savaş sırasında halkın moralini yüksek tutmak ve savaşa destek sağlamak amacıyla halifelik makamını etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Nitekim savaş ilan edildiği esnada yayınlanan ve anti-emperyalist söylemler içeren Cihad-ı Ekber fetvası, bütün İslam dünyasına adeta bir çağrı niteliğindedir. İTC yönetimi bu konuyu çok önemsiyordu. Çünkü zamanında II. Abdülhamit liderliğinde ortaya çıkan İslamcılık akımı, dünyadaki bütün Müslümanlar arasında anti-emperyalist fikirlerin doğmasına öncülük etmişti. İTC yönetimi de İslami birlik akımının Birinci Dünya Savaşı sırasında tekrardan canlandırılabilceğini düşünmüştür.¹⁶² Bu sebeple İTC yönetimi savaşa girildikten hemen sonra Pan-İslamist düşüncelerin yaygınlaşmasını sağlamak için Kudüs'te Selahaddin-i Eyyubi Külliyesinin kurulmasına önem göstermişti. Bunun yanı sıra 14 Kasım 1914'te yapılan cihat töreni hakkında Tanin gazetesi, hilafet merkezi olan İstanbul'da büyük bir hareketlenmenin olduğunu ve bütün Müslümanların Fatih'in türbesinde toplanarak "alem-i İslam" ve Osmanlıya karşı düşmanlık edenlerle savaşmak için yemin ettiklerini yazmıştır. Alman haber ajansı Wolf'a göre, Sultan Reşad'ın Topkapı sarayında Şeyhülislam ve diğer nazırların huzurunda "... biz Allah'a ve Resulünün himmetine dayanıyoruz...evlatlarım, muzaffer olacağımızdan eminim...bu mukaddes mekânda Cenab-ı Allah'ın dualarımızı işittiğinden eminim"¹⁶³ şeklinde bir konuşma yapmıştır. Görüleceği üzere Osmanlı Devleti savaşa girdiği ilk anda halifelik makamını etkin bir şekilde kullanarak, imparatorluk topraklarında bulunan bütün Müslümanların, özellikle Arapların dini hissiyatını kuvvetlendirmeye çalışmış ve bu vasıtayla savaşa destek olmaya çağırmıştır. Bu konuda en çok desteği veren hiç şüphesiz Almanya Devletiydi. Çünkü savaş döneminde Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, halifelik

¹⁶¹ H. B. Soy, agm, s. 183-185.

¹⁶² Meltem Kol, *Birinci Dünya Savaşı'nda Psikolojik Bir Operasyon Olarak Cihad-ı Ekber İlanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 39-42.

¹⁶³ Yusuf Aydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Ortadoğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2015, S. 84-85.

makamının siyasi etkisini kullanarak düşman devletlerin sömürgelerinde bulunan Müslümanları isyana teşvik etmek istiyordu.

Müslümanları olumlu etkileyen diğer olay ise kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Çünkü Müslümanlar, kapitülasyonlar sebebiyle gayrimüslim unsurlara karşı ticari ve hukuki olarak küçük düşüyor ve bundan olumsuz etkileniyorlardı. Bu sebeple kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Araplar arasında dahi bu mesele sevindirici bir etki yaratmış ve imparatorluğun bütün topraklarında Müslümanlar çeşitli kutlamalar yapmıştır.¹⁶⁴ Bu kutlamalara şahitlik eden K. Kressenstein, 20 Aralık 1914 tarihinde Sancak-ı Şerif'in Mekke'den Kudüs'e getirilişiyle Nablus yolu üzerinde büyük bir kalabalığın toplandığını ve dinine sadık her Müslümanın Sancak-ı Şerif'i öpmeye çalıştığını aktarmıştır. Bu sırada Filistinli kadınlar kendilerine özgü bir ses çıkararak etrafı çınlatıyorlardı. Ona göre, o gün bütün halkı tarifi mümkün olmayan bir sevinç ve heyecan kaplamıştı.¹⁶⁵

Fotoğraf 2: Sancak-ı Şerif'in Kudüs'e Getirilişi.¹⁶⁶

¹⁶⁴ M. F. Gül, *age*, s. 732-754.

¹⁶⁵ Kress von Kressenstein, *age*, s. 87-88.

¹⁶⁶ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection*, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=4> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

Zamanla savaşın zorlukları artmış ve artık Müslüman halk arasında o eski sevinç kalmamıştır. Nitekim kıtlık, açlık, çekirge istilası, salgın hastalıklar gibi olumsuz etkenler halkı yıldırılmış ve insanları artık kendilerini düşünür hale getirmişti. Kudüs'te Arap asıllı bir Osmanlı askeri olan İhsan et-Tercüman bu meseleyi şu şekilde anlatmaktadır;

“...İktisadi kriz ve satıcılarda malların tükenmesi sebebiyle durum geçen yıllarda olduğu gibi değildi. Kadınlarımız azıcık yiyecek ve içeceğe, zillet içinde yaşamaya razı geliyor ve bütün bu zorluklara sabrediyorlardı.”¹⁶⁷

Öyle ki, bir sigaranın eksikliğinin bile insanlar üzerine ne kadar moral bozucu etki yarattığını İ. et-Tercüman şu sözlerle aktarmaktadır;

“Kudüs'te sigara kalmamıştı...Bu hadise insanların canını çok sıkıyordu. Şeker, gaz, pirinç gibi maddeler önceden tükenmişti. Ama bütün bunlar onları sigara kadar ilgilendirmiyordu...Ahali bir sürü şeyi bırakmış ama sigarayla, yemekten bile çok ilgilenmeye başlamıştı. Hatta bazıları bu savaşı çıkarttı diye hükümete sövüyorlardı.”¹⁶⁸

Görüldüğü üzere, halk ilk başlarda savaşa girişi kutlarken, savaşın ilerleyen yıllarında ciddi bir bunalıma girmiş, hatta hükümeti kötü sözlerle eleştirmiştir. Kadınlar ise savaşın başında yüksek seslerle kutlama yaparken, savaşın devamında çeşitli sıkıntılar yaşamak zorunda kalmıştır. Bu konu hakkında Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, savaş boyunca Arap halkının ayaklanmaya hazır hale geldiğini aktarmaktadır. Ona göre denizden gelen gelirler kesilmiş, her şeyin fiyatı yükselmiş ve bolluktan eser kalmamıştı. Bu sebeple Arapların Osmanlıların emrinde savaşmaya devam etmesinin hiçbir anlamı yoktu. Çünkü savaşsalar bile zaten itilaf kuvvetleri galip gelecek ve sonucunda Araplar yine başkaları tarafından yönetileceklerdi. Bu yüzden Arap isyanı başlatmaktan başka bir çare görünmüyordu.¹⁶⁹ Nitekim Cemal Paşa bu yüzden Arap milliyetçilerini takibe almaya başlamıştır. Ona göre savaş sonrasında morali bozulan halk düşman devletler tarafından çok rahat bir şekilde etki altına alınabilirdi. Bunun sonucunda Suriye ve Filistin bölgesinde düşman devletleri tarafından bir isyan çıkarılabilir ve kanal harekâtı tehlikeye girebilirdi. Bu sebeple İngiliz ve Fransızların desteğini alarak isyan çıkarabilecek herkes ya sürgün edilmiş ya da idam edilmiştir. Ancak Cemal Paşa'nın buradaki amacı, sadece özerklik isteyen, ıslahatçı ve ayrılıkçı unsurların temizlenmesiydi.

¹⁶⁷ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 104-105

¹⁶⁸ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 138-139

¹⁶⁹ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, s. 97-98.

Dolayısıyla Arap milliyetçilerine karşı sert muamelelerde bulunmak durumunda kalmıştır.¹⁷⁰

Osmanlı hükûmetinin Arap milliyetçilerine karşı uyguladığı politikalar sonucunda Kudüs'te bulunan bazı Araplar, adem-i merkezîyetçi olduğu şüphesiyle aranmıştır. Nitekim, Dahiliye Nazırının Kudüs Mutasarrıfına gönderdiği 27 Eylül 1914 tarihli bir telgrafa göre, gazetesini Yafa'da bastırmak için izin isteyen Muhammed eş-Şanti'nin evinde ve üzerinde arama yapılması bildirilmiştir. Eğer ki suçlu bulunmasını sağlayacak bir belge bulunursa, o zaman gözaltına alınarak İstanbul'a getirilmesi istenmiştir.¹⁷¹ Evinde yapılan aramalar sonucunda ise zararlı bir evrak bulunamamıştır.¹⁷² Ancak ertesi gün Dahiliye Nezareti, adem-i merkezîyetçilerden olduğu şüphesiyle Muhammed eş-Şanti'nin Kudüs'te yakalanmasını emretmiştir. Bununla birlikte Suriye ve Filistin'de casusluk faaliyetinde bulunanların isimleri ve İngilizlerin teşebbüsleri hakkında kendisinden bilgi alınması sağlanmıştır.¹⁷³ 1 hafta süren sorgulama sonrasında, Muhammed eş-Şanti sorulan sorulara cevap vermiş ve hem teşkilatları hem de İngilizlerin faaliyetleri hakkında pek çok bilgi vermiştir. Kendisinin adem-i merkezîyetçilerden olduğunu itiraf etmiş ve Osmanlı hükûmetine hizmet etmek istemiştir. Bunun üzerine Kudüs Mutasarrıfı Macit Bey, bu kişiden faydalanılabileceğini Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.¹⁷⁴ Bundan başka Arap milliyetçiliği yaptığı düşünülen Külliye-i Osmaniye Medresesi Müdürü Şeyh Abbas Ezheri hakkında Kudüs'te bulunan Gazze'li Cemal Bey'in ifadesine başvurulduğu bilinmektedir.¹⁷⁵

Cemal Paşa tarafından Arap milliyetçisi olduğu şüphe edilen kişiler bu şekilde takip altına alınmıştı. Ancak Cemal Paşa'nın bu politikası bütün Arapları hedef almamaktadır. Nitekim T. Çiçek bu konu hakkında, "*Cemal Paşa Arapçıları, Arap uyanışının öncülüğünü yaptıkları için değil, düşman devletlerle irtibatlı olduklarını düşündüğü için idam edip Anadolu'ya sürgüne göndermiştir. Özetle, Cemal'in gözünde makbul Osmanlı Arab'ı kültürel ve dilsel hassasiyetlerden ziyade imparatorluğa olan sadakatle tanımlanmıştı*" ifadelerini kullanmaktadır.¹⁷⁶ Bununla birlikte Cemal Paşa, sırf

¹⁷⁰ Seydi Vakkas Toprak, "Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, Elazığ, 2017, s. 300

¹⁷¹ C.O.A, DH.ŞFR., 45 / 100, 07 Zilkade 1332 / 27 Eylül 1914.

¹⁷² C.O.A, DH.ŞFR., 443 / 60, 23 Eylül 1330 / 06 Ekim 1914.

¹⁷³ C.O.A, DH.ŞFR., 45 / 219, 17 Zilkade 1332 / 07 Ekim 1914.

¹⁷⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 444 / 70, 02 Teşrin-i Evvel 1330 / 15 Ekim 1914.

¹⁷⁵ C.O.A, DH.ŞFR., 59 / 194, 27 Safer 1334 / 04 Ocak 1916.

¹⁷⁶ T. Çiçek, *age*, s. 89.

Arapların sevgisini kazanabilmek için tekalif-i harbiye toplandıktan sonra bedelinin peşin olarak ödenmesini emretmiştir.¹⁷⁷ Ayrıca, Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan Arap şeyhlerine pek çok madalya dağıtılmış ve bazı Arap kabilelerine erzak gönderilmiştir.¹⁷⁸ Örneğin Dördüncü Ordu Kumandanlığı tarafından, el-Fakir Aşireti şeyhlerine çeşitli derecelerde madalya verildiği görülmektedir.¹⁷⁹ Ancak Arap şeyhleri dağıtılan madalyalara itibar etmemiştir. Bu konu hakkında Falih Rıfki Atay anılarında, Arap şeyhlerinden birisine madalya verilirken onu eliyle ittiğini ve sarı külçeleri göstererek “ondan isterim” dediğini aktarmaktadır.¹⁸⁰ Çünkü savaş sırasında yaşanan ekonomik problemler halkın paraya olan ihtiyacını arttırmıştı. Bu sebeple Arapların gözünde madalyanın bir değeri yoktu.

Görüleceği üzere, savaşın ilan edilişi sonrasında ilk başlarda Müslüman halk arasında ciddi bir sevinç yaşanmıştır. Ancak savaş sırasında paranın değer kaybetmesi, kıtlığın ortaya çıkması, salgın hastalıklar, Arapların idam edilmesi gibi olumsuz olaylar Müslüman halk arasında moral kaybına yol açmıştır. Dahası Osmanlı birliklerinin Kanal harekâtını kaybedip geri çekilmeleri sonucunda Müslüman halkın savaşa dair inancı da kaybolmuştur. Neticede bütün bu sebeplerden dolayı savaşın başında verilen destek azalmış ve sonunda Osmanlı Devleti, Suriye ve Filistin bölgesini tamamen kaybetmiştir.

1.2.3. Yahudiler

Yahudiler ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki 14. yüzyıla dayanmaktadır. Tarih boyunca Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin bir kısmı fetihler, diğer kısmı ise Avrupa'dan kaçarak Osmanlı'ya yerleşen Yahudilerden oluşuyordu. Avrupa'da yaşayan Yahudiler, Avrupalılar tarafından çeşitli saldırılara maruz kalıyor ve Hristiyan toplum içerisinde dışlanıyordu. Bu zulme daha fazla dayanamayan Yahudiler, Avrupa'dan kaçmak üzere hazırlanmış ve harekete geçmiştir. Böylece 1376'da Macaristan, 1394'te Fransa ve 1415'te İspanya'dan gelen Yahudiler, Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), Rum ve Ermenilerin ardından, Bizans Hahambaşısı Moşe Kapsali'yi Hahambaşılığa atayarak Yahudileri de millet olarak

¹⁷⁷ Cemal Paşa, *age*, s. 247.

¹⁷⁸ S. V. Toprak, *agm*, s. 300

¹⁷⁹ *C.O.A.*, DH.KMS., 40 / 53, 15 Şevval 1334 / 15 Ağustos 1916.

¹⁸⁰ F. R. Atay, *age*, s. 84.

düzenlemiştir. Bununla birlikte Yahudi göç hareketlerinin Fatih Sultan Mehmet dönemi sonrasında da artarak devam ettiği görülmektedir. Nitekim, 1470’te Almanya’dan, 1492’de İspanya’dan ve 1497’de Portekiz’den yüzbinlerce Yahudi Osmanlı topraklarına göç etmiştir.¹⁸¹ Bu Yahudiler de Osmanlı Devleti’nin yardımıyla Osmanlı topraklarına yerleştirilmiş ve burada onlara yeni bir hayat alanı sağlanmıştır. Böylece Yahudiler, Osmanlı Devleti topraklarında yaklaşık 500 sene boyunca herhangi bir zulme maruz kalmadan, diğer dini cemaatlerle bir arada yaşamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise aynı göç dalgası bu sefer Rusya’dan gelmiştir. Ancak bu göç hareketleri öncekilere nazaran biraz daha farklıydı. Nitekim Theodor Herzl tarafından ortaya atılan fikirler, Yahudilerin Osmanlı topraklarına ayrı bir gözle bakmasına sebep olmuştu. Bu fikirler Siyonizm’in temelini oluşturmuştur. Siyonizm’e göre, Yahudilere ait olan Filistin toprakları, mutlak bir suretle ele geçirilmeli ve burada bir Yahudi ulusal yurdu kurulmalıydı. Onlara göre bu topraklar, onların vadedilmiş topraklarıydı.¹⁸² Bu yüzden Siyonist Yahudiler, Rusya’da uğradıkları zulümden kaçarak başta Kudüs olmak üzere diğer Filistin topraklarına kaçak olarak yerleşmeye başlamıştır. Normal şartlarda Osmanlı Devleti hiçbir zaman Yahudi göçüne karşı bir politika yürütmemişti. Ancak bu sefer mesele farklıydı. Nitekim Siyonistlerin sahip olduğu fikirler, Osmanlı Devleti’nin çıkarları için çok tehlikeli görülüyordu. Çünkü Siyonistler, Theodor Herzl vasıtasıyla Osmanlı hükümetinden Filistin topraklarını istemiş ve bunun için ne gerekirse yapacaklarını teklif etmişti. Ancak Osmanlı Devleti bu tekliflerin hiçbirisini kabul etmemiştir. 1880 yılından itibaren pek çok Yahudi’nin Avrupa’dan, özellikle de Rusya’dan, Osmanlı topraklarına doğru kaçak yollarla göç ettiği bilinmektedir. Nitekim 1880-1910 yılları arasında Kudüs’te Yahudilerin nüfusunda ciddi bir artış görülmüştür. Buna bağlı olarak şehirde bulunan Yahudi nüfusu 1880’de 17.000 iken, bu rakam 1910 yılında 45.000’e yükselmiştir. Bu oran diğer Hristiyan ve Müslüman nüfusa oranla neredeyse 2 katı bir miktardaydı.¹⁸³ Bununla birlikte 1880-1914 yılları arasında Filistin bölgesinde yaklaşık 650.000 dönüm arazinin Yahudilerin eline

¹⁸¹ Gülnihal Bozkurt, “Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Belleten*, Cilt 57, Sayı 219, 1999, s. 541-542.

¹⁸² M. Lutfullah Karaman, “Siyonizm”, *DİA*, Cilt 37, İstanbul, 2009, s. 329.

¹⁸³ Y. Avcı, *age*, s. 84.

geçmesiyle buralara 85.000'e yakın Yahudi muhacir yerleştirilmiş ve elliden fazla Yahudi kolonisi kurulmuştur.¹⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı'na girildikten sonra ise, Osmanlı Devleti tarafından düşman devlet tebaasından olan Yahudiler ve Siyonizm'le bağlantısı bulunan kişiler sürgün edilmeye başlanmıştır. Buna bağlı olarak Aralık ayı içerisinde düşman devlet tebaasından olan 1500 Musevi, 2 saat içerisinde Yafa üzerinden çıkarılmıştır.¹⁸⁵ 25 Ocak 1915 tarihinde Kudüs'te Seferad Yahudileri tarafından çıkarılan Ha-herut gazetesi, bütün Yahudilerin Siyonist örgütten uzak durmaları konusunda bir haber yayımlamıştır. Habere göre hükûmet, Siyonist hareketlerle bağlantılı olan Yahudileri cezalandıracaktır. Yine aynı haberde, Osmanlı devletine sadık kalan Yahudilere dokunulmayacağı, bu idari hareketlerin sadece Siyonizm'e karşı olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁶ 4 Mayıs 1915 tarihli bir belgeye göre, Siyonistlerin isim, hüviyet, meslek ve ikametlerini belirten birtakım bilgilerin yanı sıra fotoğrafları Kudüs yerel idaresi tarafından tespit edilip Emniyet-i Umumiye'ye haber verilmesi gerekmektedir.¹⁸⁷ Bu sayede savaş döneminde, Siyonizm'le bağlantısı olabilecek kişiler takip altına alınmıştır. Nitekim ileri gelen Siyonistlerden olduğu düşünülen Doktor H. Moskovic'in Yafa'da bulunan ailesinin, Siyonistlikle bir alakasının olup olmadığı Emniyet-i Umumiye tarafından Kudüs Mutasarrıflığına sorulmuştur.¹⁸⁸ Kudüs Mutasarrıflığından verilen cevaba göre, bir zevcesi ve iki çocuğuyla birlikte Deyran (?) Musevi karyesinde ikamet eden Doktor Moskovic'in çok zengin olduğu, aynı zamanda Siyonistlerle güçlü ilişkiler içerisinde bulunduğu Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁸⁹ Bunun dışında başka bir belgede, Osmanlı tebaasından olan ve Almanya'da yaşayan Spira isimli kişinin, Almanya ve Kudüs'te İngilizler lehine olmak üzere Siyonizm için çalışmalar yaptığı ve Spira'nın Kudüs'teki akrabaları vasıtasıyla aldığı bilgileri İngilizlere sızdırdığı Lahey Sefiri tarafından Hariciye ve Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁹⁰ Ayrıca Cemal Paşa tarafından Antebi ve Grasowsky'nin de içinde bulunduğu Siyonizm'in önde gelen 12 lideri, huzuru bozdukları gerekçesiyle Celile'ye (Kuzey Filistin) sürgün edilmiştir. Bunların yanı sıra Ağustos 1915 ortalarında

¹⁸⁴ Yasemin Avcı, Ömür Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Mutasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, (ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan), Kasım 2020, Ankara, s. 350.

¹⁸⁵ *C.O.A, DH.ŞFR.*, 455 / 11, 10 Kanun-ı Evvel 1330 / 23 Aralık 1914.

¹⁸⁶ T. Çiçek, *age*, s. 141.

¹⁸⁷ *C.O.A, DH.ŞFR.*, 52 / 218, 19 Cemaziyel-ahir 1333 / 04 Mayıs 1915.

¹⁸⁸ *C.O.A, DH.ŞFR.*, 68 / 60, 21 Zilkade 1334 / 19 Eylül 1916.

¹⁸⁹ *C.O.A, DH.ŞFR.*, 533 / 62, 14 Eylül 1332 / 27 Eylül 1916.

¹⁹⁰ *C.O.A, HR.SYS.*, 2267 / 48, 23 Ocak 1917.

Siyonist kolonilerinin önemli liderleri Dr. Mossinsohn, Aronotiz, Rabbi Fishmann, Ridnik, Fein ve Yafa Yahudi jimnazyumu yöneticisi Dr. Bogratoschof Filistin'i terk etmiştir.¹⁹¹ 12 Eylül 1915 tarihinde, ihraç olunacak Yahudiler için İskenderiye'ye nakledilmek üzere bir Amerikan kruvazörünün Yafa'ya gelmekte olduğu haber verilmiştir.¹⁹² A. Jacobson, bu vasıta ile 7 ila 8 bin Yahudi'nin zorla göç ettirildiğini belirtmektedir.¹⁹³ Haziran 1915 yılına gelindiğinde Siyonizm'le bağlantılı yaklaşık 500 kişi sınır dışı edilmiştir.¹⁹⁴ Öte yandan Siyonizm'le bağlantısı olan kişilerin Osmanlı ordusuna alındığı da bilinmektedir. Nitekim, 10 Nisan 1917 tarihli bir belgeye göre, Siyonizm'in önde gelen üyelerinden biri olan Kudüs Ticaret Odası İkinci Başkanı Albert Antabis'in, İstanbul'da silah altına alınarak Üçüncü Ordu'ya sevk edilmiştir.¹⁹⁵ Siyonist olduğu bilinen birisinin Osmanlı ordusunda silah altına alınması çok ilginç olmakla birlikte, neden alındığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin sınır dışı edilen Yahudilere karşı müsamahakâr davranmaya çalıştığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim, muhasım devlet tebaasından olan bazı Yahudilere karşı kötü davranılmasının önüne geçilmesi adına bunun bir an önce engellenip suçluların yakalanması gerektiği Dahiliye Nezareti tarafından Kudüs Mutasarrıflığına bildirilmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca, uluslararası kamuoyu nezdinde kötü örnek olmamak için Yahudilere karşı iyi ve ılımlı hareket edilmesine önem verilmiştir.¹⁹⁷ Bunun dışında Filistin'den çıkarılacak olan Yahudilerin, Urfa'ya kadar sürülmelerine gerek olmadığı, Beyrut'ta veya Şam'da ikamet etmelerinin yeterli olduğu düşünülmüştür.¹⁹⁸

Sınır dışı edilmek istemeyen Yahudilerin Osmanlı tabiiyetine geçtikleri de bilinmektedir. Buna göre 400 Yahudi ailesinin tabiiyet değiştirmiş,¹⁹⁹ bununla birlikte aynı gün, elli iki Yahudi'den on altısına tezkere verilmiştir.²⁰⁰ Ayrıca, ilk başta tabiiyet istekleri kabul edilmeyen Yahudi kadın ve çocuklar, daha sonra Padişahın hürmetine

¹⁹¹ T. Çiçek, *age*, s. 147.

¹⁹² C.O.A, DH.ŞFR., 488 / 123, 30 Ağustos 1331 / 12 Eylül 1915.

¹⁹³ A. Jacobson, *age*, s. 29.

¹⁹⁴ T. Çiçek, *age*, s. 145.

¹⁹⁵ C.O.A, DH.EUM.KLH., 5 / 127, 17 Cemaziyel-ahir 1335 / 10 Nisan 1917.

¹⁹⁶ C.O.A, DH.ŞFR., 49 / 198, 17 Rebiül-evvel 1333 / 02 Şubat 1915.

¹⁹⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 50 / 1, 29 Rebiül-evvel 1333 / 14 Şubat 1915.

¹⁹⁸ C.O.A, DH.ŞFR., 54 / 219, 15 Şaban 1333 / 28 Haziran 1915.

¹⁹⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 475 / 38, 30 Mayıs 1331 / 12 Haziran 1915.

²⁰⁰ C.O.A, DH.ŞFR., 475 / 39, 30 Mayıs 1331 / 12 Haziran 1915.

Osmanlı tabiiyetine geçirilmiştir.²⁰¹ Aynı zamanda 700 küsur yaşlı ve aciz Yahudi'nin yanı sıra Fransa tebaasından 4 Yahudi de tabiiyet değiştirmiştir.²⁰²

Osmanlı hükûmetinin yurt dışından Yahudiler için gönderilen yardımlara izin verdiği de görülmektedir. Örneğin 21 Ocak 1915 tarihli bir belgede, Kudüs ve çevresinde bulunan Yahudilere Amerikan Yardım Komitesi tarafından destek verildiği Kudüs Mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir. Bunun yanı sıra Mutasarrıflık, bölge halkının zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için eşyalarına dokunulmaması ve ihtiyaçlarının temin edilmesi gerektiğini de haber vermiştir.²⁰³ Bununla birlikte Kudüs ve civarında yaşayan yardıma muhtaç insanlara dağıtılmak üzere Amerika'dan gönderilen erzak ve eşyaların, sınırdan rahatlıkla geçebilmesi için gümrük vergisinden muaf tutulduğu bilinmektedir.²⁰⁴ Ancak bu yardımların Osmanlı memurlarının gözetimi altında dağıtılması şart koşulmuştur.²⁰⁵ 1915 senesinin Nisan ayı içerisinde Amerika Birleşik Devletleri tarafından Kudüs'te bulunan yardıma muhtaç insanlar için "Vulcan" adlı bir erzak gemisi gönderilmiştir. Bu yiyeceklerin % 55'i Yahudilere, % 26'sı Müslümanlara ve % 19'u Hristiyanlara dağıtılmıştır. Yardımların dağıtılmasına, dönemin İstanbul Amerikan Konsolosu olan Yahudi kökenli Henry Morgenthau öncülük etmiştir.²⁰⁶ Bununla birlikte Amerikan Yahudi Komitesi, Kudüs ve çevresinde bulunan Yahudiler için 50.000 dolarlık maddi bir destek sağlamıştır.²⁰⁷ 20 Ocak 1916 tarihinde Kudüs'te yaşayan ahali için tekrar Amerika'dan yardım gönderildiği ve bu yardımların bir defaya mahsus olarak gümrük vergisinden muaf tutulduğu görülmektedir.²⁰⁸ 21 Mayıs 1917 tarihinde ise, Kudüs'te bulunan Yahudiler için Amerika'dan gönderilen yardım parasının İspanya Konsolosuna teslim edildiği bildirilmektedir.²⁰⁹ Görüleceği üzere savaş döneminde Filistin bölgesinde bulunan Yahudilere en büyük destek Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılmaktaydı. Bu yardımların büyük çoğunluğu Amerika'da bulunan Yahudi-Siyonist örgütler tarafından sağlanıyordu. Bu sayede Yahudi toplumu arasında Siyonist

²⁰¹ C.O.A, DH.ŞFR., 54 / 266, 18 Şaban 1333 / 01 Temmuz 1915.

²⁰² C.O.A, DH.ŞFR., 478 / 53, 19 Haziran 1331 / 02 Temmuz 1915; C.O.A, DH.EUM.5.Şb, 24 / 8, 04 Recep 1334 / 07 Mayıs 1916.

²⁰³ C.O.A, DH.SYS., 123 / 2, 05 Rebiül-evvel 1333 / 21 Ocak 1915.

²⁰⁴ C.O.A, MV., 197 / 30, 08 Cemaziyel-evvel 1333 / 24 Mart 1915.

²⁰⁵ C.O.A, DH.İD., 59 / 88, 12 Cemaziyel-evvel 1333 / 28 Mart 1915; C.O.A, BEO, 4346 / 325880, 09 Cemaziyel-evvel 1333 / 25 Mart 1915.

²⁰⁶ A. Jacobson, *age*, s. 46; R. Mazza bu yardımların Mayıs ayı içerisinde geldiğini belirtmektedir. Bkz. R. Mazza, *age*, s. 91.

²⁰⁷ A. Jacobson, *age*, s. 46.

²⁰⁸ C.O.A, DH.İ.U.M, 27 / 5, 14 Rebiül-evvel 1334 / 20 Ocak 1916.

²⁰⁹ C.O.A, DH.ŞFR., 554 / 97, 21 Mayıs 1333 / 21 Mayıs 1917.

nüfuzu daha da artmıştır.²¹⁰ Osmanlı Devleti buna rağmen yardımların gönderilmesini ve dağıtılmasını kabul etmiştir.

Yabancı literatür incelendiğinde “Yahudi ihracı” politikasının çok yanlış aktarıldığı, hatta Ermeni tehciri ile bir tutulduğu görülmektedir.²¹¹ Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı hükûmeti göç ettirilen Yahudilere karşı olumsuz davranışlardan kaçınmaya çalışmıştır. Aynı şekilde Filistin topraklarında bulunan Yahudilere her türlü yardımın gitmesine de izin vermiştir. Bunun yanı sıra muhasım devlet tebaasından olan Yahudilere tabiiyet değişikliği hakkını da tanımıştır. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin Yahudi cemaatiyle bir sorununun olmadığı, esas sorunun Siyonist ve muhasım devlet tebaasından kişilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Keza R. Mazza, Cemal Paşa'nın Yahudilerle değil, Siyonistlerle bir problemi olduğunu, Yahudileri ise Osmanlı tebaası yaparak imparatorluğa entegre etmek istediğini ve kesinlikle Yahudi nüfusunu ortadan kaldırmak gibi bir niyeti olmadığını aktarmaktadır. Nitekim Cemal Paşa'ya göre Siyonizm ile Yahudilik eş anlamlı olmadığı gibi, bütün Yahudiler de Siyonist değildi. Bununla birlikte, Filistin'in önde gelen Siyonistlerinden biri olan Arthur Ruppın hatıratında, Cemal Paşa'nın Siyonistlere karşı düşmanca davrandığını belirtmekle birlikte, onun bir gün Yafa'ya geldiğini ve Tel Aviv'i gezerek bir ilkokulu ziyaret ettiğini anlatmaktadır. A. Ruppın'e göre o gün Cemal Paşa, Yahudilere karşı iyi niyetini ifade etmiş ve onlara koruma sözü vermiştir. Aynı zamanda Yahudilerin vatanperver olmadıkları yönündeki suçlamalara kesinlikle karşı çıkmış ve Yahudilere bu şekilde ithamda bulunanların cezalandırılacağını söylemiştir.²¹² Dolayısıyla Cemal Paşa'nın amacı Yahudileri tehcir etmek değil, düşman devlet tebaasından olan Yahudileri imparatorluğa entegre etmektir. Bu entegrasyona uymayanlar ise doğal olarak Osmanlı vatandaşı olmamaları sebebiyle ihraç edilmişti. Bununla birlikte Yahudilerin dini uygulamalarını yerine getirmelerinin Osmanlı hükûmeti tarafından engellendiği İngiliz basını tarafından iddia edilerek propaganda faaliyeti yürütülmüştür. Ancak Osmanlı

²¹⁰ A. Jacobson, *age*, s. 47.

²¹¹ Ermeni soykırımını Yahudilerle bağlantılı olarak tartışan bir çalışma için bkz. Yair Auron, *The Banality of Indifference: Zionism & the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, London, 2000. Ayrıca NİLİ istihbarat örgütünün kurucularından birisi olan Alexander Aaronsohn, yurtdışında propaganda yürüterek kamuoyu desteği sağlamak amacıyla “Türklerle Filistin’de (With Turks in Palestine)” adlı bir hatırat yazarak Yahudilerin tıpkı Ermeniler gibi zulme uğradığını ve katledildiğini iddia etmiştir. Daha sonra bu eser İngiliz Propaganda Şefi Lord Northcliffe tarafından altı dile tercüme ettirilerek tarafsız devletlere dağıtılmıştır. Bkz. Necmettin Alkan, *NİLİ: Ortadoğu’da Casuslar Savaşı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 82-84.

²¹² Roberto Mazza, “‘Size de Ermenilere Yaptığımızı Yapacağız’ Cemal Paşa, Siyonizm ve Yafa'nın Tahliye Edilmesi, Nisan 1917”, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 122-123.

hükûmeti tarafından bu tarz haberlerin asılsız olduğunu dile getirerek Yahudilerin dini vecibelerini tıpkı Hristiyanlar gibi özgür bir şekilde yerine getirdiği ifade edilmiştir.²¹³ Belgelerden de anlaşılacağı üzere, Yahudilere karşı zulmedildiği konusundaki iddialar yersizdir. Osmanlı Devleti'nde bulunan Yahudilere karşı Osmanlı yönetimi olabildiğince ılımlı hareket etmiş ve onları imparatorluğa entegre etmeye çalışmıştır. Ancak imparatorluğa entegre olmak istemeyen ya da itilaf devletleri adına çeşitli faaliyetler yürüten Yahudiler, bir daha dönmek üzere Osmanlı topraklarından sürgün edilmiştir.

²¹³ C.O.A, HR.SFR.04., 261 / 48, 20 Ekim 1915; C.O.A, HR.SYS., 2289 / 34, 22 Ekim 1915.

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS’TE SAVAŞIN ZORLUKLARI

2.1. Kudüs’te Kıtıhın Ortaya Çıkması ve Kıtıkla Mücadele

Osmanlı Devleti 1914 senesinde Almanya ile ittifak kurarak büyük bir savaş için hazırlığa girişmiş ve seferberlik ilan etmiştir. Osmanlı hükûmetinin ana hedefi kaybettiği toprakları geri almak ve yıllarca sıkıntısını yaşadığı Avrupalı devletlerin boyunduruğundan kurtulmaktı. Bunun için savaş sırasında gerekebilecek her türlü ihtiyaca karşı hazır olmak amacıyla büyük bir gayretle çalışmıştır. Balkan savaşlarından yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti; para, erzak, ordu, altyapı vb. konularda ciddi bir zorluk içerisindeydi. Bu eksikliklere rağmen çeşitli cephelerde savaşmak zorunda kalmıştır. Çalışmanın konusu itibariyle bu cephelerden en önemli olanı Kanal Cephesidir.

İTC’nin önde gelen isimlerinden Cemal Paşa Kanal harekâtı için seçilmiş ve Suriye bölgesine hem kumandan hem de genel vali olarak tayin edilmiştir. Cemal Paşa tayin edildikten sonra bu harekât için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Bu sebeple bir süredir uygulanmakta olan “tekalif-i harbiye” adlı savaş vergileri bölge halkından toplanmaya başlanmış ve Osmanlı ordusu için gereken erzak, silah, hayvan, araç gibi ihtiyaçlar halktan vergi olarak tahsil edilmiştir. Bu yöntemle 1914 yılı boyunca, Osmanlı ordusunun sefer ihtiyaçları gereğine uygun bir şekilde karşılanabilmiştir. Ancak Cemal Paşa 1915 yılında, hiç planlamadığı bir şekilde kıtlık problemiyle karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı Devleti’nin Ekim 1914 tarihinde savaşa girmesiyle birlikte Suriye ve Filistin topraklarında, daha Kasım ayından itibaren kıtlık baş göstermeye başlamıştı.²¹⁴ Nitekim itilaf devletlerinin Akdeniz’i kapatmasıyla birlikte, özellikle Lübnan bölgesinde bulunan Beyrut şehri ciddi bir kıtlık içerisine girmişti. Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca Suriye ve Filistin bölgesini deniz yolu üzerinden besliyordu. Avrupa üzerinden gelen ticari mallar Yafa, Beyrut, Hayfa limanlarına gelir, oradan da Suriye ve Filistin’in iç bölgelerindeki yerleşim yerlerine dağıtılırdı. Ancak Birinci Dünya Savaşı başlayınca

²¹⁴ M. S. Tanielian, Beyrut’taki ilk gıda krizinin 21 Kasım 1914’te başladığını aktarmaktadır. Bkz. Melanie Schulze Tanielian, “Şehri Beslemek: Birinci Dünya Savaşı’nda Beyrut Belediyesi ve Gıda Politikaları”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 211.

itilaf devletleri Akdeniz'i kuşatmış ve Levanten bölgelerine giden bütün deniz ticaretini engellemiştir. Bu yüzden Beyrut şehri, dışarıdan gelen ticari mallara ulaşamadığı için problem yaşamış, bu da kıtlığa sebep olmuştur. Benzer problemlerin Şam, Halep gibi şehirlerde de ortaya çıktığı görülmektedir. Kudüs ise, etrafı verimsiz topraklara sahip olduğundan erzak ihtiyacının çoğunluğunu dışarıdan sağlamak zorundaydı. Dolayısıyla şehir halkı bu dönemde ortaya çıkan kıtlıktan büyük ölçüde etkilenmiştir.

Görüldüğü üzere kıtlık, daha savaşın başında Suriye ve Filistin gibi büyük bir alana yayılmıştı. Seferberlik esnasında toplanan aynı vergiler yerel halkı hayvansız, arabasız ve erzaksız bırakmıştı.²¹⁵ Hatta öyle ki, bir sonraki sene ekilmek üzere halkın elinde bulunan tohumlara dahi el konulmuştu. Bu durum hem halkın hem de ordunun açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalması anlamına geliyordu. Ayrıca kişisel ihtiyaçlarını karşılama, ürettikleri ürünlerin satışını gerçekleştirme gibi amaçlarla kullandıkları hayvan, araba gibi ulaşım vasıtalarına el konulmuş olması yerel halk için ayrı bir problem teşkil etmekteydi.

Yerel halkın zaruri ihtiyaçlarını karşılayamaması, savaş döneminde Osmanlı Devleti yöneticilerinin uğraşması gereken bir başka probleme neden oldu. Cemal Paşa hatıralarında, tekalif-i harbiye ile toplanan eşya, yiyecek, araç ne varsa bunların hepsinin bedellerinin peşinen ödendiğini ifade etmektedir. Cemal Paşa'nın belirttiğine göre; bu vergi toplama biçimi sadece Suriye ve Filistin topraklarına özgüydü. Çünkü Arapların gönlünü kazanabilmek için ya onlardan tekalif-i harbiye yoluyla bir şey almamak, ya da alınacak her malın bedelini peşinen ödemek gerekiyordu. Hatta Cemal Paşa, adaletsizliği engellemek için, bu vergi toplama biçiminin diğer topraklarda da uygulanması konusunda hükûmete öneride bulunmuştur.²¹⁶ Ne var ki savaş yılları boyunca paranın giderek değer kaybetmesi, bu uygulamanın yavaş yavaş bölge halkı tarafından olumsuz karşılanmasına sebep olmuştur. Nitekim Suriye ve Filistin bölgesinde insanların stokçuluğa (ihtikâr) yönelmesinin tek sebebi paranın değer kaybetmesiydi. Öyle ki Cemal Paşa'nın emriyle stokçuluk suçundan dolayı cezalandırılanların sayısı giderek artmıştır. Bu hususta arşiv belgeleri incelendiğinde, stokçuluk suçunu işleyenlerin beş ay hapis cezasına çarptırıldığı görülmektedir.²¹⁷ Ancak Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey'in Dahiliye Nezaretine yollamış

²¹⁵ T. Çiçek, *age*, s. 376.

²¹⁶ Cemal Paşa, *age*, s. 247.

²¹⁷ C.O.A, DH.İ.UM.EK., 19 / 89, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.

olduğu bir telgraftan anlaşıldığına göre, stokçuluk yapanlara verilen bu cezalar yeterli olmuyordu.²¹⁸

Tekalif-i harbiyenin toplanmasından Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra yabancı ülke vatandaşları da etkilenmişti. Örneğin Dahiliye Nezareti tarafından Kudüs Mutasarrıflığına yollanan bir yazıya göre, tekalif-i harbiyenin toplanmasında yabancılara da aynı Osmanlı vatandaşları gibi muamele yapılacaktı. Yabancılardan alınacak olan hayvanlar için, mesken ve müştemilatlarına girmek gerektiğinde konsolos davet edilecek, eğer ki konsolos yirmi dört saat içerisinde gelmezse evlerine zorla girilerek hayvanları alınacaktı. Karşılığında ise sahiplerine bedeli verilecekti. Hayvanların alımı esnasında ise kesinlikle ecnebilerin rencide edilmemesi gerektiği emredilmiştir.²¹⁹ Bununla birlikte tekalif-i harbiyenin toplanması esnasında askerlerin yerel halkı fazla zorlamaması da istenmiştir.²²⁰ Ayrıca tekalif-i harbiye zorunluluğundan Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya Devleti vatandaşlarının muaf tutulduğunu da belirtmek gerekir.²²¹

Tekalif-i harbiyenin toplanması sürecine her ne kadar dikkat edilmiş olsa da seferberliğin yeterince iyi yönetilemediği ve plansız bir şekilde hareket edildiği konusunda Halep İngiliz Konsolosunun eleştirileri bulunmaktadır.²²² Tahmin edileceği üzere Almanya ve Avusturya dışındaki diğer yabancı devletler tekalif-i harbiyenin toplanmasına karşı çıkmıştır. Eğer ki kendi vatandaşları geçimlerini sağlamakta zorlanacak olurlarsa, hükûmetten tazminat talep edeceklerini Kudüs Mutasarrıfına bildirmişlerdir.²²³ Ancak başka bir belgede, böyle bir tazminatın kesinlikle verilemeyeceği konusunda Dahiliye Nezareti tarafından Kudüs Mutasarrıflığına kesin bir emir yollanmıştır.²²⁴

Arşiv belgeleri incelendiğinde, tekalif-i harbiyenin toplanmasından yerel yöneticilerin de pek memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik tekalif-i harbiye meselesi, yerel halk ile yönetim arasında ciddi gerilimlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Örneğin, 27 Aralık 1914 tarihli bir belgeye göre; Mösyö Portalis isimli bir Fransız, kendisine ait iki hayvan ve bir arabanın tekalif-i harbiye suretiyle alınmasına rağmen

²¹⁸ C.O.A, DH.ŞFR., 524 / 44, 15 Haziran 1332 / 28 Haziran 1916.

²¹⁹ C.O.A, DH.İ.UM.EK., 71 / 98, 04 Şevval 1332 / 26 Ağustos 1914.

²²⁰ C.O.A, DH. ŞFR., 437 / 118, 07 Ağustos 1330 / 20 Ağustos 1914.

²²¹ C.O.A, DH.İ.UM.EK., 71 / 98, 04 Şevval 1332 / 26 Ağustos 1914.

²²² T. Çiçek, *age*, s. 376.

²²³ C.O.A, DH.ŞFR., 438 / 48, 11 Ağustos 1330 / 24 Ağustos 1914.

²²⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 44 / 97, 04 Şevval 1332 / 26 Ağustos 1914.

orduya teslim edilmediğini, bunu yerine Yafa Kaymakamının kişisel hizmetine verildiğini İspanya Konsolosluğu vasıtasıyla²²⁵ Kudüs Mutasarrıflığına şikâyette bulunmuştur. Yafa Kaymakamı ise savunmasında bu kişinin muhasım devlet tebaasından olması sebebiyle üzerinde konsolosların hiçbir himaye hakkının kalmadığını, bu yüzden de hayvan ve aracının müsadere edildiğini belirtmiştir. Kaymakam, işlerinin yoğunluğu sebebiyle birçok yere gitmek zorunda kaldığını, bunu yapabilmek için de araca ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Eğer ki araç olmazsa, bin kuruş olan maaşının hepsinin araba kirasına gitmek zorunda kalacağını, bu konuyu fırka kumandanı Zeki Bey'e anlattığını ve ondan da onay aldığını söylemiştir.²²⁶ Belgeden de anlaşılacağı üzere tekalif-i harbiye meselesi sadece yerel halkı değil yöneticileri de oldukça olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bir tarafta hayvanlarının ve aracının zorla alınıp yerel yönetici tarafından haksız yere kullanıldığından şikâyet eden bir kişi varken, diğer tarafta maaşının yetmediğinden hayıflanan ve araca ihtiyacı olduğunu belirten bir yönetici bulunmaktadır.

Kudüs'teki yerel yöneticilerin tekalif-i harbiye meselesi yüzünden ortaya çıkan problemleri sık sık merkeze rapor ettiğini de belirtmek gerekir. Örneğin Kudüs Mutasarrıfı Macit Bey'in, Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta; Kudüs'te erzak, levazım ve özellikle su konusunda ciddi problemler yaşandığını belirterek, halktan zorla vergi alınırsa bütün toplumsal grupların (Hristiyan, Yahudi, Müslüman vb.) şiddetli bir kıtlık ve açlık yaşayacağını ifade etmiştir. Diğer taraftan da Kudüs'e asker yollanırca, onların da açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını yazmıştır. Kudüs'ün zaten zirai açıdan elverişli bir memleket olmadığını, ihtiyacının %75'inin Suriye, Gerek ve Havran'dan gelen zahirelerle sağlandığını ve son aylarda hiç yağmur yağmadığı için su sıkıntısı çekildiğini de sözlerine eklemiştir. Bütün bunlarla birlikte, yabancıların etkisi altında kalan Kudüs'te, halktan zorla vergi alınmasının da pek mümkün olmadığını belirtmiştir.²²⁷

Görüleceği üzere savaşın ilk aylarında tekalif-i harbiye vergisi sebebiyle, halk kıtlık tehlikesi yaşamış bunun yanı sıra yerel yöneticiler ile arasında ciddi bir güvensizlik ortamı doğmuştur. Bunun üzerine bir de çekirge istilalarının ortaya çıkması, halkı daha fazla zarara uğratmış ve ümitsizlik havasının yayılmasına neden olmuştur. Halkın hem

²²⁵ Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra Kudüs'teki Fransa Konsolosu ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştı. Bu yüzden Kudüs'te bulunan Fransa tebaasının bütün işleri Kudüs İspanya Konsolosluğu tarafından yürütmeye başlamıştır. Bkz. *C.O.A*, DH.ŞFR., 54 / 407, 29 Şaban 1333 / 12 Temmuz 1915.

²²⁶ *C.O.A*, DH.İ.U.M.EK., 74 / 40, 09 Safer 1333 / 27 Aralık 1914.

²²⁷ *C.O.A*, DH. ŞFR., 442 / 10, 13 Eylül 1330 / 26 Eylül 1914.

psikolojik olarak hem de maddi olarak zora düşmesi, Suriye ve Filistin bölgesinin idaresini her geçen gün Osmanlılar aleyhine zora sokan bir durum olmuştur.

2.1.1. Çekirge İstilasının Kudüs'e Etkisi

Çekirgelerin Kudüs'te ilk görüldüğü tarih 1915 yılının Mart ayı sonuna denk gelmektedir.²²⁸ Bu dönemde çekilen fotoğraflardan (bkz. Fotoğraf 2) ve bu ana şahitlik etmiş olan kişilerin anılarından da anlaşıldığına göre, çok büyük bir çekirge sürüsünün Kudüs ve çevresine geldiği bilinmektedir. Hatta öyle ki, bu çekirge sürülerinin bir bulutu andırdığı söylenilmektedir.²²⁹ İ. et-Tercüman, 28 Mayıs 1915 tarihinde çekirge sürülerinin Birketü's-Sultan'a²³⁰ vardığını görmüştür.²³¹ Conde de Ballobar ise Tercüman'dan farklı olarak 23 Mart 1915 tarihinde çekirge istilasına şahit olmuştur. C. Ballobar bu konu hakkında şunları söylemiştir;

*"...Gökyüzünde güneş tutulmasına benzer tuhaf bir renkli bir ışık gördüğümde ofisimdeydim. Balkondan baktığımda devasa bir bulutun güneş ışığını tamamen kapattığını gördüm. Yer, balkonlar, çatılar, tüm şehir ve ardından kırsal alan, her şey bu zavallı küçük hayvanlarla kaplıydı. En azından bir saatten az sürdü, ama vebanın yayıldığı Eriha'nın talihsiz tarlaları tek bir çimen bile olmadan bırakılmış olmalı. Bütün bunların sonucunda buğdayın fiyatı çok arttı..."*²³²

K. Kressenstein ise, Kudüs'ten İbin'e²³³ geri döndüğü esnada, etrafta bulunan bütün bağ ve bahçelerin çekirge istilası sebebiyle yok olduğunu ve bu yüzden de bütün mahsulün mahvolduğunu üzüntüyle anlatmaktadır.²³⁴ Cemal Paşa ise, Nisan ayı ortalarında hiç de beklemedikleri büyük bir felaketin geldiğini söylemektedir. Bütün Suriye'yi çekirge istilasının kapladığını ve bu felaket yüzünden Mayıs veya Haziran ayı sonlarında yenmemiş tek bir ağacın kalmadığını ifade etmektedir.²³⁵ Bununla birlikte

²²⁸ Stefanie Wichhart, "The 1915 Locust Plague in Palestine", *Jerusalem Quarterly*, Issue 56, Winter, Spring 2014, s. 30.

²²⁹ S. Wichhart, agm, s. 29-30.

²³⁰ Sahyûn Dağı'ndan aşağı doğru uzanan, Bâbü'l-Halil ile demiryolu arasında bulunan bir vadinin adıdır. Yani çekirgelerin tren istasyonuna kadar geldiği anlaşılmaktadır. Bu bilgi Salim Tamari'nin dipnotundan alınmıştır. Bkz. İhsan et-Tercüman, *age*, s. 211.

²³¹ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 211.

²³² Conde de Ballobar, *age*, s. 55-56.

²³³ İbin, Sina Çölü'nün tam ortasında bulunan bir bölgeye verilen isimdir. Osmanlı kuvvetleri Kanal harekâtı esnasında burayı üs olarak kullanmışlardır. İbin ismi de o civarda bulunan bir dağın adından gelmektedir. Bkz. Kress von Kressenstein, *age*, s. 117; A. F. Erden, *age*, s. 24.

²³⁴ Kress von Kressenstein, *age*, s. 137-138.

²³⁵ Cemal Paşa, *age*, s. 333.

Filistinli bir akademisyen ve yazar olan Sami Hadavi'ye²³⁶ göre çekirgeler o kadar yoğundu ki güneşi bile gölgede bırakmışlardı. O sırada çekirgeleri hiçbir şey engelleyememiş ve yeşil olan her şeyi, hatta ağaç kabuklarını dahi birkaç dakika içerisinde yemişlerdi.²³⁷

Bu ana şahit olan kişilerin sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Suriye ve Filistin bölgesine yaklaşan büyük bir çekirge bulutu 1915 senesi Mart ayı sonlarında Kudüs'e varmış ve yeşil olan ne varsa her şeyi tüketmiştir. Hatta öyle ki, birçok yerde henüz başaklanmamış olan hububatlar bile yok olmuştur.²³⁸ K. Kressenstein, çekirge istilası sebebiyle Arap vilayetlerinin mahsul bakımından bir daha asla kendini toparlayamadığını söylemektedir. Çekirgeler Filistin'de 1915 mahsulünün tamamını, Suriye'de ise çok büyük bir kısmını mahvetmişti. K. Kressenstein'a göre iâşe buhranlarının asıl sebebi bu çekirge istilasıydı. Osmanlı ordusunun sefaletine yol açan bu durum cephede büyük bir felaketin ortaya çıkmasına neden olmuştu.²³⁹ 1915 senesinde, dönemin Kudüs Amerikan Konsolosu olan Otis A. Glazebrook raporlarında, sadece savaş yüzünden değil, "yeşil olan her şeyi mahveden" çekirge istilası yüzünden de ekonomik durumun Kudüs'te iyi olmadığını ve fiyatların yükseldiğini belirtmektedir.²⁴⁰

²³⁶ Hristiyan bir ailenin çocuğuydu. Babası Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusu adına savaşmış ve hayatını kaybetmiştir. Bkz. Sami Hadawi, "Sodomy, Locusts, and Cholera: A Jerusalem Witness", *Jerusalem Quarterly*, Issue 53, Spring 2013, 7-27.

²³⁷ S. Hadawi, agm, s. 21; S. Wichhart, agm, s. 30.

²³⁸ Cemal Paşa, *age*, s. 333.

²³⁹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 138-139.

²⁴⁰ Roberto Mazza, "An Honest Broker? The American Consul in Jerusalem, Otis A. Glazebrook (1914-20)", *Jerusalem Quarterly*, Issue 84, Winter 2020, s. 112.

Fotoğraf 3: Kudüs'te Bir Çekirge Bulutu.²⁴¹

Çekirge istilası ve diğer çeşitli sebeplerden dolayı Kudüs'teki sebze fiyatları da önceki yıllara göre daha fazla artmış ve pazarlardaki sebze çeşitliliğinde azalmalar meydana gelmiştir. Bu konu hakkında İ. et-Tercüman; “...*Bugün çarşıda sadece portakal gördüm. Biraz da domates ve ondan daha az hıyar vardı. Başka bir şey yoktu. Portakal oldukça boldu. Çünkü Yafalıları savaş sebebiyle İngiltere'ye hiç portakal gönderememişlerdi...*” demektedir.²⁴² Bununla birlikte savaş sebebiyle İngiltere'ye portakal ihraç edilememesinden dolayı, Yafa'da portakalın bol olduğunu söylemektedir. K. Kressenstein ise, çekirgelerle mücadele için her türlü yöntemin kullanıldığını, bu sayede büyük kıymet taşıyan Yafa'daki portakal bahçelerinin çekirge istilasından

²⁴¹ Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=1> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

²⁴² İhsan et-Tercüman, *age*, s. 213-214.

kurtarıldığını söylemektedir.²⁴³ Çekirge istilası, Suriye ve Filistin halkını savaş döneminde en çok etkileyen afetlerden biri olmuştu. Tekalif-i harbiye sonrasında zaten sıkıntı yaşayan halk, artık iyice kıtlık içerisine girmiş ve açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple Osmanlı hükûmeti gerekli tedbirlerin alınması için hemen harekete geçmiştir.

Fotoğraf 4: Çekirge İstilası Öncesinde Getsemani Bahçesi.²⁴⁴

²⁴³ Kress von Kressenstein, *age*, s. 139.

²⁴⁴ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection*, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=6> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

Fotoğraf 5: Çekirge İstilası Sonrasında Getsemani Bahçesi.²⁴⁵

Çekirgelerle mücadele için 20 Mart 1916 tarihinde “çekirge kanunu” ilan edilmiştir. Aslında çekirgelerle mücadele konusunda Osmanlı yönetiminin daha önce bir kanunu bulunuyordu. Nitekim 1909 yılında, ülkenin birçok yerinde çekirge istilası olduğuna dair haberler merkeze ulaşınca, çekirgelerle mücadele edebilmek adına Orman Mâadin ve Ziraat Nezareti tarafından bir nizamname layihası hazırlanmış ve Meclis-i Mebusan’a sunulmuştur. Böylece 14 Kasım 1912 tarihinde “Çekirgenin İtlafı Hakkında Kanun-ı Muvakkat” adı altında bir kanun ilan edilmiştir. Bu kanunda kısaca; çekirge istilası durumunda neler yapılacağı, çekirgelerle kimlerin mücadele edeceği ve nasıl hareket edileceğine dair maddeler bulunuyordu. Ardından üç gün sonra, 17 Kasım 1912 tarihinde çekirgelerin hangi şekilde itlaf edileceğini gösteren bir talimatname ilan edildi. Bu talimatname vasıtasıyla çekirgelerle mücadele için gerekli teşkilatın yapısı, çekirgelerle nasıl mücadele edileceği, çekirge afeti durumunda nelerin yapılacağı belirlenmiş ve ona göre hareket edilmiştir. Böylece bu kanun 1916 senesine kadar

²⁴⁵ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection,* <https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=7> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

uygulamada kalmıştır. 20 Mart 1916 tarihinde kanuna yeni maddeler eklenmiş ve bu kanun 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.²⁴⁶

Kanunun çıkarılması sonrasında çekirgelerle mücadele amacıyla Anadolu, Suriye ve Filistin gibi çekirge istilasından muzdarip bölgelerde, “Çekirgelerle Mücadele Merkez Komisyonu” oluşturulmuştur. Kudüs’te de bu amaçla, Mutasarrıf Midhat Bey öncülüğünde bir komisyon kurulmuştur.²⁴⁷ Bu hususta 28 Mart 1915 tarihinde Midhat Bey çekirge ile mücadele amacıyla Dahiliye Nezaretinden para istemiştir. Dahiliye Nezareti hususi bütçeden para gönderilemeyeceğini, ancak Ticaret ve Ziraat Nezaretine müracaat edilerek bu paranın umumi bütçeden karşılanabileceğini bildirmiştir. Kudüs Mutasarrıflığının müracaatı sonrasında Ticaret ve Ziraat Nezareti Kudüs’e 150.000 kuruş göndermiştir.²⁴⁸ Bununla birlikte Beyrut ve Suriye vilayetleri için de 100.000 kuruş verilmiştir.²⁴⁹ Elizabeth Williams’ın belirttiğine göre 1916 senesinden itibaren savaş tarımı politikası çerçevesinde çekirgelerle mücadele amacıyla 200.000 lira ödeneğin tahsis edilmiştir.²⁵⁰ Böylece eldeki verilere bakıldığında, Osmanlı hükûmeti 1915 ve 1916 senelerinde çekirgelerle mücadele amacıyla yaklaşık olarak 450.000 kuruş harcamıştır.

Komisyonun teşkilinden sonra çekirgelerin itlafı için Filistin genelinde bir çalışma yürütüldüğü görülmektedir. Öncelikle, çekirgelerle mücadele için en iyi yöntemlerden biri çekirge yumurtalarının bir an evvel toplanmasıydı. Bir çekirgenin bıraktığı her yüksükte 40 ila 50 yumurta bulunuyordu. Bu sebeple, ne kadar yumurta toplanırsa o kadar mahsul kurtarılabilirdi. Bunun için yumurta gömülü arazi önce bulunmalı, sonra kazılmalı ya da sürülmeliydi. Ortaya çıkan yumurtalar ise genelde el ile toplanıyordu. Çekirgelerle mücadelede başka yöntemlerde kullanılmaktaydı. Bunlardan birincisi mihaniki, ikincisi kimyevi ve üçüncüsü hayati yöntemlerdi. Mihaniki yöntemde, kalabalık bir insan topluluğu çekirgeleri ayaklarıyla ezer, ellerindeki dallarla çekirgelere vurur, yakar ya da çukurlara yönlendirerek üzerlerini toprakla örterdi.²⁵¹ İ. et-Tercüman, günlüğünde bostanı olanların ellerindeki tenekeleri çalarak çekirgeleri meyvelerden uzaklaştırmaya

²⁴⁶ Mehmet Ali Yıldırım, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, 2014, s. 1023-1026.

²⁴⁷ S. Wichhart, agm, s. 30.

²⁴⁸ Nezaretin vermiş olduğu cevaba göre; 18 Mart ve 30 Mart 1915 tarihlerinde Kudüs’e çekirgelerle mücadele amacıyla verilmiş olan 50.000 kuruştan başka Duyun-ı Umumiyece açılan avans akçesinden de 100.000 kuruşun verildiği, böylece toplamda Kudüs’e 150.000 kuruş gönderildiği bildirilmiştir. Bkz. *C.O.A, DH.UMVM, 77 / 30, 03 Cemaziyel-ahir 1333 / 18 Nisan 1915.*

²⁴⁹ *C.O.A, DH.UMVM, 77 / 30, 03 Cemaziyel-ahir 1333 / 18 Nisan 1915.*

²⁵⁰ Elizabeth Williams, “Ekonomi, Çevre ve Kıtık: Suriye İçbölgelerinin Perspektifinden Birinci Dünya Savaşı”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 188-189.

²⁵¹ M. A. Yıldırım, agm, s. 1028-1029.

çalıştığını, ancak işe yaramadığını söylemektedir.²⁵² Kimyevi mücadelede, çekirgelerin üzerine tulumba ile sabun suyu serpilir, gazyağı veya katran püskürtülürdü. Bunun dışında kimyasal bir ürün olarak arsenikte kullanılabilirdi. Hayati yöntemde ise sıgırcık, leylek gibi kuşlar tercih edilerek çekirgelerin yakalanması sağlanırdı.²⁵³

Çekirgelerle mücadele amacıyla bütün Kudüs ahalisi göreve çağırılmıştı. Nitekim İ. et-Tercüman günlüğünde yönetimin 15-60 yaş arasındaki herkesin 20 kilo çekirge toplamasını emrettiğini söylemektedir. 4 Haziran 1915 tarihinde, insanların çekirge toplamaya çıkması hakkında şunları aktarmaktadır;

“Cuma günü devlet, bütün dükkânları kapattı ve herkesi Kudüs’ün etrafındaki Buk’a ve Tûr gibi yerlere çekirge öldürmeye gitmeye zorladı. Bu sabah dışarı çıkınca sadece kilitli dükkanlar ve yaşlılarla küçük çocukları gördüm...Ahali de sokakta dolaşamıyordu. Çünkü polis yolda gördüğü herkesi çekirge öldürmeye götürüyordu. Ancak yönetimin, daha doğrusu polislerin sadece zayıfları ve fakirleri götürdüğünü ve tanıdıkları zengin ve eşraftan kimseleri bıraktıklarını söylemeliyim. Ertesi gün yönetim çekirge toplamaya gelmek istemeyenlerin karşılık olarak 50 kuruş vermelerini kabul etti. Bu ücret 5 günlük süre için geçerliydi.”²⁵⁴

Görüleceği üzere İ. et-Tercüman, mücadelede kullanılan bu yöntemden pek memnun görünmemektedir. Ona göre zengin ve eşraftan olanlar kayırılmakta ve yapılan mücadele insanlara zorla yaptırılmaktaydı. Ancak İ. et-Tercüman’ın yukarıdaki yazısından 2 ay önce çekirge meselesi hakkında daha farklı düşündüğü görünmektedir. Söylediğine göre hükûmetin, insanları yumurta toplamaya zorlaması doğru bir karardı. Çünkü gelecek yıllarda yeni bir istila ile karşı karşıya kalmamak adına bunun yapılması gerekiyordu. Bununla birlikte çekirge öldürmeye gitmeyenlerin belirli bir vergi ödediğinden bahsetmektedir. Buna göre muafiyet vergisi, zenginler için bir Osmanlı lirası, orta halliler için 60 kuruş, fakirler içinse 30 kuruş olarak belirlenmiştir. Ona göre hükûmet, çekirge toplamaya gelmeyenlerden para almakla iyi yapıyordu. Çünkü çekirgeler çoğalırsa, gelecek olan zarar zengin ya da fakir fark etmeksizin herkesi etkileyecekti. Bu yüzden İ. et-Tercüman, hükûmetin koymuş olduğu bu vergiyi desteklemektedir. Ancak yetkili mercilerin, çekirge yumurtası toplamaya giden insanların yiyecek ve içeceklerini karşılaması gerektiğini vurgulamaktadır.²⁵⁵

Çekirgelerin hendek tuzağı vasıtasıyla da toplandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Amerikan Kolonisinin önde gelen üyelerinden biri olan John Whiting’in, 1915 senesinde

²⁵² İhsan et-Tercüman, *age*, s. 217.

²⁵³ M. A. Yıldırım, *agm*, s. 1029-1030.

²⁵⁴ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 215.

²⁵⁵ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 125-126; 139-140.

National Geographic dergisinde vermiş olduğu bir demecine göre; ekirge ile mücadele eden insanlar, önce çekirgelerin gidiş yolları üzerine bir çukur kazar ve ardından kalay kaplı dipsiz bir kutu ile o çukuru doldururdu. Daha sonra işçiler, bayrağa benzeyen büyük bir örtü vasıtasıyla yerdeki çekirgeleri çukura yönlendirirdi. Böylece, bu dipsiz çukur içerisine düşen çekirgeler orada kapana kısıılır, sonrasında ise üzeri ya toprak örtülerek yok edilir ya da kutu içerisinde bulunan çekirgeler bir çuvala konularak imha edilirdi. J. Whiting'e göre bu yöntem vasıtasıyla yaklaşık 100.000 ekirge imha edilmiştir.²⁵⁶ Bu mücadeleler sırasında Kudüs'te oluşturulan Merkez Komisyonu'nun idaresinde bulunan Rahmi Bey'e, gösterdiği üstün gayretleri sebebiyle 31 Ağustos 1916 tarihinde üçüncü dereceden Mecidi Nişanı verilmiştir.²⁵⁷

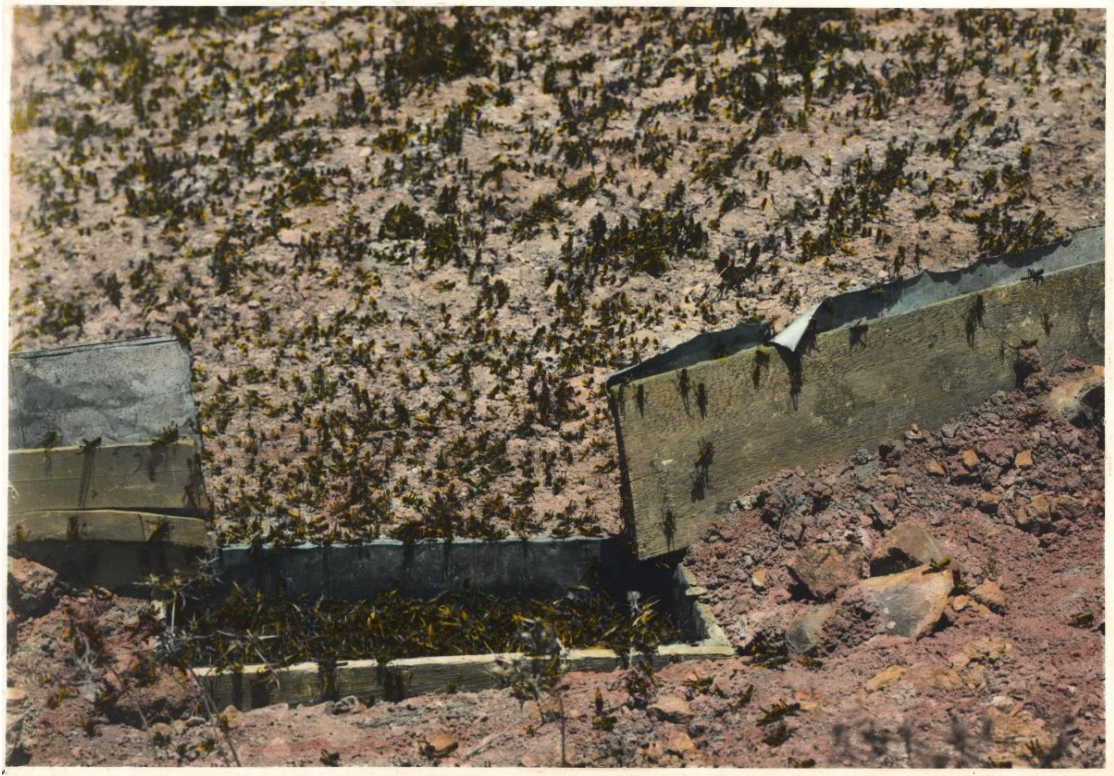

Fotoğraf 6: Çekirge ile Mücadele Eden Amerikan Kolonisi yeleri.²⁵⁸

²⁵⁶ S. Wichhart, agm, s. 33.

²⁵⁷ C.O.A, MV., 244 / 91, 02 Zilkade 1334 / 31 Ağustos 1916.

²⁵⁸ Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=18> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

Fotoğraf 7: Bir Çekirge Tuzağı.²⁵⁹

J. Whiting, Amerikan Kolonisi üyelerinin çekirgelerle mücadelesi esnasında, onlara doğru yaşlı bir Fellahın geldiği ve onlara “Bütün bunların hiçbir faydası yok; eve gidin ve dinlenin, onlara karşı hiçbir şey yapamazsınız. Onlar Allah’ın ordusu” dediğini aktarmaktadır. S. Wichhart’a göre J. Whiting bu meseleyi, “aktif batı” ve “pasif doğu” şeklinde oryantalist bir bakış açısıyla anlatmaktaydı. Ona göre batılılar aktif bir şekilde çekirgelerle mücadele ederken, doğulular pasif kalarak kadere teslim oluyorlardı. J. Whiting’e göre Amerikan Kolonisinin üyeleri, yerli halkın kaderciliğine karşı mücadele ediyordu.²⁶⁰

Çekirge ile mücadele, Kudüs’te bulunan cemaatler arasında olumlu bir sonuca da neden olmuştu. Kudüs; Hristiyan, Yahudi ve Müslüman bütün cemaatlerin birlikte bulunduğu kozmopolit bir şehirdi. Bütün Kudüs ahalesinin hep birlikte çekirgelerle mücadele etmesi, cemaatler arasında yardımlaşma ve adeta bir kardeşlik ortamının varlığına işaret etmektedir. Bütün halk, genç-yaşlı fark etmeksizin tek bir düşmana karşı ortak bir mücadele vermişti. Çünkü çekirge istilası; din, ırk, millet kavramlarından çok

²⁵⁹ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection*, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=19> (Erişim tarihi: 07.06.2024).

²⁶⁰ S. Wichhart, agm, s. 33-34.

uzak, bütün Kudüs halkının canını tehlikeye atan ortak bir düşman olarak karşılına çıkmıştı. Bu yüzden bütün cemaatlerin birleşerek tek bir düşmana karşı mücadele etmesi, hiç olmazsa savaş ortamında bir kardeşlik duygusunun oluşmasına da imkân vermiştir.

Tekalif-i harbiyenin toplanması ve çekirge istilasını dışında, Kudüs şehrinin kıtlık tehlikesi yaşamasına sebep olan bir diğer etkende, sıcak doğu rüzgarlarıydı. Nitekim bu afet Havran, Hama, Humus ve Halep gibi Suriye ve Filistin'in doyurulmasını sağlayan önemli şehirlerin hasadına zarar vermiştir. Cemal Paşa, 1916 Haziran'ında bir hafta süren sıcak havanın bu şehirleri etkisi altına aldığını ve bu sebeple ürünlerin zarar gördüğünü aktarmaktadır.²⁶¹ Aynı şekilde T. Çiçek, 1916 yılının sonuna doğru sıcak hava dalgasının geldiğini ve Havran'ın hasadına ciddi zarar verdiğini söylemektedir. Tüm tarım alanlarındaki ürünlerin azalmasına dikkat çeken Avusturya Konsolosu, geriye kalan tahılın ordunun ihtiyacını dahi karşılayamadığını belirtmiştir.²⁶²

Görüldüğü üzere tekalif-i harbiyenin toplanması, çekirge istilasını, sıcak doğu rüzgarları, susuzluk gibi peş peşe gelen olumsuz etkiler, Suriye ve Filistin'in kıtlık içerisine girmesine ve insanların açlık tehlikesiyle yüz yüze gelmesine sebep olmuştur. Bütün bu “belaların” adeta art arda gelmesi, Osmanlı ordusunu ve hükûmetini zor durumda bırakmıştır. Yaşanan bu olaylar 1915 ve 1916 yıllarında yapılacak olan Kanal harekâtının zarar görmesine ve Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'nin desteklediği Şerif Hüseyin'in isyanına karşı başarısız olmasına neden olacaktı.

2.1.2. Kudüs'te İaşe Faaliyetleri

Cemal Paşa hatıralarında, 1915 senesinde yaşanan çekirge istilasını sonrasında halkın iaşesini sağlamak amacıyla ordu ambarlarından Şam, Beyrut, Kudüs, Cebel-i Lübnan Belediyelerine ve Maruni²⁶³ kiliselerine pek çok yardımda bulunduğunu ve bu durumun 1916 yılına kadar devam ettiğini söylemektedir. Aynı şekilde hasılatın satın alınması vasıtasıyla da bu bölgelerin iaşesi sağlanmaya çalışılmıştır. Cemal Paşa'ya göre Kudüs, Gerek, Havran, Şam ve Hama sancaklarının hasılatının satın alınması için yerel

²⁶¹ Cemal Paşa, *age*, s. 336.

²⁶² T. Çiçek, *age*, s. 381.

²⁶³ Maruniler, Lübnan'da bulunan Maruni Kilisesi'ne bağlı Hristiyan gruptur. Marunilerin kökeni, kurucuları olan Aziz Marun'un mezarı etrafında inşa edilen manastırda toplanan cemaate dayanmaktadır. Bkz. İsmail Taşpınar, “Mârûniler”, *DİA*, Cilt 28, Ankara, 2003, s. 71-72.

tüccarlarla açık ve geniş şartlar içeren sözleşmeler yapılmıştı. Ona göre Kudüs'te hasat zamanının erken başlaması bu usulün uygulanmasını kolaylaştırmıştı. Daha sonra ordu ambarına girecek olan tahıl fazlası, Şam, Beyrut ve Cebel-i Lübnan halkının iaşesi için harcanacaktı. Bu sayede bölge halkı doyurulacak ve bir nebze olsun rahatlamaları sağlanacaktı. Ancak Hicaz bölgesinde Şerif Hüseyin isyanının ortaya çıkması, Cemal Paşa'nın bütün planlarının bozmuştu. Cemal Paşa, isyanın daha fazla büyümemesi için Urban²⁶⁴ halkının şeyhlerini Şam'a ve Kudüs'e davet ederek onlarla görüşmüştür. Neticede, çıkan hasılâtın çoğu İngiliz etkisi altında bulunan Urban halkına gönderilmiştir. Bu sebeple Şam, Beyrut, Kudüs ve Cebel-i Lübnan ahalişi ciddi bir kıtlık içerisine girmişti.²⁶⁵ Nitekim Beyrut, Cebel-i Lübnan ve Kudüs'te kıtlığa yol açılmaması için merkez ve çevre vilayetlerin mahsulâtından fazla olan miktarın, bu bölgelerde yaşayan ahaliye temin edilmesi Cemal Paşa'nın bu konu hakkındaki niyetini ortaya koymaktadır.²⁶⁶

Kudüs Mutasarrıflığı, açlıktan ölen insan sayısının artması sebebiyle köylerde bulunan ahaliye yemeklik para ve zahire verilmesi amacıyla 5.000 liralık bir havalenamenin gönderilmesini Dahiliye Nezaretinden istemiştir.²⁶⁷ Kudüs şehrinin umumi ihtiyaçları için yine Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey, Dahiliye Nezaretinden 3.000 lira rica etmiştir. Ancak Kudüs Sancağı Dördüncü Ordu bölgesine dahil olduğundan ve daha önce Merkez İaşe Komisyonu tarafından genel iaşe için 250.000 liranın orduya verilmiş olması sebebiyle, Kudüs Belediyesine para gönderilemeyeceği belirtilmiştir.²⁶⁸

Kudüs'te bulunan ordunun iaşesi için yiyeceklerin depolandığı ve saklandığı da görülmektedir. Keza Kudüs'te ahalinin ihtiyacından fazla olan erzakın toplanarak Dördüncü Ordu tarafından kullanılmak üzere Kudüs genel deposunda saklandığı bilinmektedir.²⁶⁹ Bununla birlikte Beyrut, Cebel-i Lübnan, Şam ve Kudüs bölgelerinde ordunun iaşesi için köylülerin elindeki fazla erzak uygun bir fiyatla satın alınmaya başlanmıştır.²⁷⁰ Ancak erzakların depolara nakli için gereken vasıtaların eksik olması sebebiyle nakil esnasında pek çok sıkıntı yaşanmıştır.²⁷¹ Bu sebeple erzaklar demiryolu

²⁶⁴ Çöl Arapları, aşiretler, bedeviler. Bkz. İ. Parlatır, *age*, s. 1753.

²⁶⁵ Cemal Paşa, *age*, s. 334-336.

²⁶⁶ *C.O.A., DH.ŞFR.*, 47 / 106, 03 Muharrem 1333 / 21 Kasım 1914.

²⁶⁷ *C.O.A., DH.ŞFR.*, 513 / 98, 07 Mart 1332 / 20 Mart 1916.

²⁶⁸ *C.O.A., DH.İ.U.M.*, 98 / 1, 19 Zilhicce 1334 / 17 Ekim 1916.

²⁶⁹ *C.O.A., DH.ŞFR.*, 45 / 11, 23 Şevval 1332 / 14 Eylül 1914.

²⁷⁰ *C.O.A., DH.ŞFR.*, 521 / 99, 21 Mayıs 1332 / 03 Haziran 1916.

²⁷¹ *C.O.A., DH.ŞFR.*, 444 / 58, 01 Teşrin-i Evvel 1330 / 14 Ekim 1914.

ile gönderilmek zorunda kalmıştır.²⁷² Neticede savaşa girildikten hemen sonra Suriye ve Filistin bölgesinde ortaya çıkan kıtlık, depolarda ordu için saklanan bu erzakların hepsinin halkın iâşesi amacıyla kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Kudüs Maarif Müdürü, Maarif Nezaretinden, tıpkı Şam ve Beyrut mekteplerinin ihtiyaçlarının askeri erzak ambarından temin edildiği gibi, Kudüs'te bulunan yatılı mekteplerin de ihtiyacının bu yolla giderilmesini rica etmiştir. Çünkü daha önce maddi yardım istenilmesine rağmen onlara hiç para gönderilmemişti. Bu sebeple “mektepler erzaksız ve talebe çıplak bir halde” kaldığından, Kudüs Maarif Müdürü hükûmetten yardım istemiştir.²⁷³ Bunun dışında Cemal Paşa Dahiliye Nezareti'ne, Kudüs Antora Darüleytamında bulunan muhacir ve mülteci çocukların iâşeleri için gerekli masrafların nereden karşılanması gerektiği hususunu danışmıştır. Cemal Paşa, muhacir ve mülteci binlerce çocuğun hayatı tehlikede olduğu için, darüleytamın ihtiyaçlarının mutlaka seferberlik ödeneğinden karşılanması gerektiğini önermiştir. Bu mesele hakkında Harbiye Nazırı Enver Paşa ile mutabık kaldıklarını sadece Dahiliye Nezaretinden bir emrin yeterli olacağını ifade etmiştir.²⁷⁴ Sami Hadavi, okuduğu okuldaki eğitimin sürdürülmesi için gereken fonun bulunamaması sebebiyle yiyecek stoklarının tükendiğini ve bu yüzden öğrencilerin eve gönderilmek zorunda kaldığını söylemektedir. S. Hadavi bu yüzden düzenli okul hayatının sona erdiğini belirtmektedir.²⁷⁵

Kudüs'te bulunan yoksullar için yurt dışından yardım gelmesine müsaade edildiği de görülmektedir. Buna göre Amerikan Sefareti tarafından Mösyö Dizingoff²⁷⁶ adına, Yafa'ya erzak yardımı gönderilmesi isteniliyordu. Bu sebeple Amerikan Sefareti, Mösyö Dizingoff adına Yafa'ya gönderilecek olan erzaklara el konulmamasını ve tekalifi harbiye usulünce ele geçirilmemesini Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerinden rica etmiştir. Bunun üzerine gerekli izinler Amerikan Sefaretine verilmiş ve Yafa'ya 1000 torba pirinç, 2000 torba un, 500 torba şeker, 2000 torba patates ve 2000 torba buğday gönderilmiştir.²⁷⁷

²⁷² C.O.A, DH.ŞFR., 521 / 109, 21 Mayıs 1332 / 03 Haziran 1916.

²⁷³ C.O.A, MF.MKT., 1219 / 30, 28 Zilkade 1334 / 26 Eylül 1916.

²⁷⁴ C.O.A, DH.ŞFR., 553 / 115, 12 Mayıs 1333 / 12 Mayıs 1917.

²⁷⁵ S. Hadavi, agm, s. 22.

²⁷⁶ Meir Dizengoff, Siyonist lider, politikacı, Tel Aviv'in kurucusu ve ilk belediye başkanı. Kendisi Filistin'de bulunan Siyonistlerin desteklenmesi için ciddi çalışmalar yürütmüştür. Osmanlı Devleti ve İngiliz mandası döneminde İsrail Devleti'nin kurulması adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Hatta 1948 senesinde İsrail Devleti'nin bağımsızlığı, David Ben-Gurion tarafından M. Dizengoff'un Yafa'da bulunan evinde ilan edilecektir. Şu anda M. Dizengoff'un bu evi “Bağımsızlık Salonu” adı ile Tel Aviv'de bulunmaktadır. Bkz. Ilan Shchori, “The Sheriff of Tel Aviv”, *Segula*, September 2020; ayrıca bkz. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/meir-dizengoff> (Erişim tarihi: 19.06.2024).

²⁷⁷ C.O.A, HR. H., 351 / 7, 29 Ekim 1914.

Bununla birlikte Lübnan bölgesinde yaşayan halkın açlık problemi çekmesi sebebiyle, Amerikan hükûmeti buraya da bir yardım göndermek istemiştir. Ancak Cemal Paşa, Amerikan nüfuzunun bölgede daha fazla yayılmaması için önce bunu kabul etmemiştir. Aynı şekilde Beyrut Valisi Azmi Bey ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'de bu duruma karşı çıkmıştır. Fakat Lübnan'da yaşanan kıtlık problemi ölümlerin artmasına sebep olunca, Cemal Paşa sonradan bunu kabul etmiştir. Böylece Cemal Paşa bu konu hakkında Enver Paşa'ya bir mektup yollamış ve Amerikan yardımları Beyrut'a ulaşmaya başlamıştır. Ancak bu sefer de yardımların gelmesini itilaf devletleri engellemiştir. Bu yüzden Lübnanlılar kıtlıktan kurtarılamamıştır.²⁷⁸

Görüleceği üzere Osmanlı Devleti, Kudüs'te bulunan ahalinin sıkıntı çekmemesi adına çeşitli girişimlerle ihtiyaçlarını gidermeye çalışmış ve bunu yaparken insan ayrımı yapmaksızın Siyonistlere dahi yardım gitmesine izin vermiştir. Kudüs'te durumun düzeltilmesi adına yapılan bu girişimler neticesinde, yeni bir Beyrut faciasının önüne geçilmiştir. Ancak savaşın sonunda Suriye ve Filistin bölgesinde 500.000'e yakın insan kıtlık sebebiyle hayatını kaybetmiştir.²⁷⁹ Yaşanan felaket başka bir problemin önünü açmıştır. Kıtlık neticesinde aç kalan insanlar bağışıklıklarını kaybetmiş ve hastalanmaya başlamıştır. Böylece Suriye ve Filistin bölgesinde salgın hastalıklar da ortaya çıkmıştır.

2.2. Kudüs'te Salgın Hastalıklar

Birinci Dünya Savaşı esnasında Suriye ve Filistin bölgesinde büyük çaplı bir kıtlık baş göstermiştir. Osmanlı nüfusunun büyük bir çoğunluğu bağışıklığını kaybederek zayıf düşmüştür. Yaşanan kıtlık tifüs, kolera, veba gibi pek çok hastalık türünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca yaşanan kuraklık sebebiyle su sıkıntıları baş göstermiş ve insanların temizlenmesi zorlaşmıştır. Bölgenin sıcak bir iklime sahip olması mikropların daha kolay yayılmasını sağlamıştır. Kıtlık, kuraklık, açlık ve sıcaklığın aynı anda zuhur etmesiyle ortaya çıkan salgın hastalıklar, Osmanlı yönetimini zora sokan diğer bir felakettir.

²⁷⁸ T. Çiçek, *age*, s. 392-393.

²⁷⁹ T. Çiçek, *age*, s. 373; M. S. Tanielian, *agm*, s. 201.

T. Çiçek'e göre ilk salgın, 1915 yılının Nisan ayında Şam'da yaşanan bir tifüs salgını ile ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte askerler arasında bit yayıldığı da görülmektedir. Salgınla mücadele için Cemal Paşa tarafından Alman Profesör Mühlens görevlendirilmiştir. 1915'in Haziran ayı sonlarında ise Kudüs'te tifüs vakaları artış göstermiştir. Dahiliye Nezareti Cemal Paşa'dan Halep, Suriye, Beyrut ve Kudüs çevresinde yayılan tifüs hastalığının önlenmesi için gerekli ihtiyaçların bildirilmesini istemiştir.²⁸⁰ Bunun üzerine, salgın hastalıkların tedavisi için Kudüs belediye hastanesi boşaltılmıştır. Ardından Kudüs dokuz bölgeye ayrılarak her bölgeye iki doktor tayin edilmiştir. Bütün Kudüs halkı kükürtle dezenfekte edilerek 11 gün karantina altına alınmıştır.²⁸¹ Ayrıca Kudüs hapishanesinde de lekeli humma hastalığı ortaya çıkmış ancak alınan tedbirler salgının yayılmasını engellemiştir.²⁸² K. Kressenstein'a göre 1915 Haziran'ı sonuna kadar yetersiz ve kötü işeden askerler arasında 200 kolera vakası görülmüş, bunlardan 70'i hayatını kaybetmiştir. Ona göre, bu hastalığın en belirgin özelliği vücutta çok hızlı yayılmasıydı.²⁸³ Dr. Lamec Saad, Filistin'in Lydda isimli köyünde 1.000 nüfustan yaklaşık 500 kişinin koleradan öldüğünü aktarmaktadır.²⁸⁴ Dördüncü Ordu hijyenisti Schilling'e göre, salgın hastalıkların yayılmasının sebebi; belediyenin su filtreleme eksikliği, hastanelerde gerçekleştirilen dezenfeksiyon işleminin usulüne uygun yapılmaması, iyi arıtılmamış su tankları, su kanallarının sık sık tıkanması ve gıda maddesi yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı.²⁸⁵

1916 senesinin bahar aylarında hastalık tekrar ortaya çıkmıştır. Sıhhiye Müfettişi Muhyiddin Bey'in Kudüs hapishaneleri hakkında hazırlamış olduğu bir rapora göre, hapishanelere kapasitesinin neredeyse on katı üzerinde mahkûm yerleştirilmesi ve bunların sağlık bakımlarının yapılmaması sebebiyle tifüs ve humma vakaları artmıştır. Bu konu hakkında tedbir alınması için defalarca uyarıda bulunulmuş, ancak hiçbir sonuç elde edilememiştir. Yapılan talepler doğrultusunda Dahiliye Nezareti, gerekli tedbirlerin alınması hususunda Kudüs Mutasarrıflığına emir vermiştir. 1917 senesi Ocak ayı içinde, Kudüs hapishanesinde tifüs vakaları yeniden ortaya çıkması sebebiyle Adliye Nezareti, Beyrut hapishanesinden Kudüs hapishanesine gönderilecek mahkûmların sevkinin

²⁸⁰ C.O.A, DH.ŞFR., 64 / 116, 20 Recep 1334 / 23 Mayıs 1916.

²⁸¹ T. Çiçek, *age*, s. 399-401.

²⁸² C.O.A, DH.MB.HPS., 74 / 35, 19 Ramazan 1333 / 31 Temmuz 1915.

²⁸³ "...bu hastalıkta en müthiş olan hâl, onun ansızın ortaya çıkması ve yıldırım süratiyle vücutta etkisini göstermesiydi."; bkz. Kress von Kressenstein, *age*, s. 200.

²⁸⁴ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, 2006, s. 223.

²⁸⁵ T. Çiçek, *age*, s. 404.

ertelenmesini istemiştir.²⁸⁶ Osmanlı Arşivlerine göre hapishane içerisinde 800 kişinin lekeli hummaya yakalanması sonucu, bu hastalıkla mücadele amacıyla hapishane içerisinde bir hastane kurulması ve burada çalışacak görevliler için 52.800 kuruşluk maddi destek gönderilmiştir.²⁸⁷ Kudüs İspanya Konsolosu Conde de Ballobar'a göre, tifüs yüzünden bir günde 97 kişi hayatını kaybetmişti. Konsolos, 19 Mayıs 1916 tarihinde Kudüs'te tifüs yüzünden 1.250 vakanın ortaya çıktığını söylemektedir. 2 Haziran'da ise, Kudüs'te günde 5 kolera vakası ortaya çıkarken, bu sayı Şam'da 60'tır.²⁸⁸

Kudüs'te su depolarının bulunduğu sarnıçlarda sıtma hastalığına sebep olduğu bilinen anofel sivrisinekler çoğalmıştır. H. Özdemir, Kudüs'teki en büyük afetin sıtma olduğunu söylemektedir. Nitekim, Kudüs'te okula giden 4.626 öğrencinin %27,3'ünde sıtma bulunuyordu. Yine 7.771 öğrencinin %26,7'sinde parazit vardı. Yahudilerde %40,5, Müslümanlarda %31,1, Hristiyanlarda %16,4 ve Avrupalılarda ise %7,2 oranında parazit bulunuyordu.²⁸⁹

Salgın hastalıkların Suriye ve Filistin bölgesinde yayılmasının önemli etkenlerinden biri de Ermenilerin tehciri meselesiydi. Nitekim, 1915 yılındaki tehcir esnasında kalabalık içerisinde pek çok hastalık yayılmıştı. Helmut Becker, 1915 yılı yazının Ermeni sürgünleri nedeniyle bölgedeki bulaşıcı hastalıkların en şiddetli dönemi olduğunu söylemiştir. Prof. Mühlens, Ermenilerin tifüs, dizanteri ve kolera taşıdıklarını ve Pozantı'dan Konya'ya kadar bulaşıcı hastalık yaydıklarını ifade etmiştir. Bundan başka Alman Konsolos Hoffman, Suriye bölgesinde "fleckfieber"²⁹⁰ hastalığının görüldüğünü ve bu hastalığın Ermeniler aracılığıyla yayıldığını dile getirmiştir.²⁹¹ Bilindiği üzere, Suriye'ye yerleştirilen Ermenilerin bir kısmı Filistin bölgesine gönderilmişti. Dolayısıyla Kudüs'e yerleşmeye başlayan Ermeniler, şehirde hastalığın yayılmasındaki önemli etkenlerden biri olmuştur. R. Mazza, 1916 yılında tifüs ve kolera hastalığının Kudüs'ü vurduğu günlerde, Kutsal Başmelekler Kilisesi (Church of the Holy

²⁸⁶ Sevilay Özer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, Cilt 80, Sayı 287, Nisan 2016, s. 233-234.

²⁸⁷ 52.800 kuruştan ilk dört aylık olmak üzere 17.600 kuruşun emraz-ı sariye (bulaşıcı hastalıklar) tahsisatından verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. *C.O.A, DH.MB.HPS.*, 75 / 19, 22 Şaban 1334 / 24 Haziran 1916. Sevilay Özer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını" adlı çalışmasında bunu 17.200 kuruş olarak belirtmiştir (Bkz. S. Özer, agm, s. 234). Ancak kullanılan arşiv kaynağında 17.600 kuruş yazmaktadır.

²⁸⁸ Conde de Ballobar, *age*, s. 96; 99.

²⁸⁹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 228; 400-401.

²⁹⁰ Türkçe Tifüs hastalığı.

²⁹¹ R. Çalık, M. Tepekaya, agm, s. 222.

Archangels)’nin yakınında yaşayan Ermenilerin bu salgından çok ciddi etkilendiğini söylemektedir.²⁹²

Osmanlı yönetimi, Kudüs bölgesinde çeşitli etkenlerle yayılmaya başlayan salgın hastalıkları durdurmak amacıyla hemen harekete geçmişti. Nitekim 11 Ocak 1915 tarihli bir belgeye göre, orduca el konulan uluslararası bir hastanenin ihtiyacı olan bakteriyoloğun acilen gönderilmesi gerektiği, gönderilirse Osmanlı hükûmetinin büyük bir müessese kazanacağı bildirilmiştir.²⁹³ Bununla birlikte hastalığın yayılmasını önlemek için Almanlar tarafından, Kudüs’teki bakteriyoloji laboratuvarına 300.000 anti-kolera enjeksiyon dozu gönderilmiştir. 1917 senesinde ise Kudüs’teki laboratuvarların yetersizliği sebebiyle, salgınlarla mücadele amacıyla İstanbul’dan üç mobil bakteriyoloji laboratuvarı yollanmıştır.²⁹⁴ Bunun dışında Kudüs’te sahra çadırları da kurulmuştur. Nitekim, bir gün Alman hastanesi tarafına giden İ. et-Tercüman, Şehy Ukkâşe arazisinde çadırların bulunduğunu söylemektedir. Bununla birlikte, bulaşıcı hastalıklara tutulan askerlerin acınacak bir halde, zayıf ve kuvvetsiz göründüklerini yazmıştır.²⁹⁵ Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyyesi’nin²⁹⁶ ruhsatsız eczaneleri tekrardan açmak zorunda kalması salgının boyutunun ciddiyetini göstermektedir. Nitekim Kudüs’te daha önce kapatılan üç ruhsatsız eczanenin, şehirdeki tifüs salgını sebebiyle yeniden açılmasına izin verilmiştir.²⁹⁷

Kudüs’te Kızılay (Hilal-i Ahmer) da yoğun bir faaliyet yürütmüştür. Nitekim 22 Ekim 1914 tarihinde, Dr. Neşet Ömer Bey öncülüğündeki bir Kızılay heyeti yola çıkmış ve 15 Aralık günü Kudüs’e varmıştır.²⁹⁸ Heyet Kudüs’e gelirken yanında çok sayıda sağlık malzemesi, röntgen makinesi ve bakteriyoloji aleti getirmiştir. Ardından burada serum ve aşı faaliyetleri için bir laboratuvar açılmıştır. Dr. Neşet Bey Kudüs’teki çalışmaları esnasında, kendisine, Amerikan konsolosunun eşinin başkanlığında bulunan

²⁹² R. Mazza, *age*, s. 62.

²⁹³ C.O.A., DH.ŞFR., 457 / 38, 29 Kanun-ı Evvel 1330 / 11 Ocak 1915.

²⁹⁴ T. Çiçek, *age*, s. 404.

²⁹⁵ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 164-165.

²⁹⁶ 1 Mart 1913 tarihinde kurulmuştur. Bu kurum Dahiliye Nezaretine bağlı olarak çalışacak ve memleketin sağlık işlerinden sorumlu olacaktı. Daha sonra 1920 yılında “Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti” ve 1930 yılında “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı” adını almıştır. Bkz. Ayten Altıntaş, “Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Şubat 2021, Ankara, s. 1-3.

²⁹⁷ C.O.A., DH.ŞFR., 548 / 89, 21 Mart 1333 / 21 Mart 1917.

²⁹⁸ Cemal Sezer, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri”, *History Studies*, Cilt 4, Sayı 4, Kasım 2012, s. 378. Mesut Çapa, Dr. Neşet Ömer Bey’in 15 Şubat 1915 tarihinde Kudüs’e geldiğini söylemektedir. Bkz. Mesut Çapa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin (Kanal) Cephesi’nde Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti’nin Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, Temmuz 2018, s. 61.

kadınlar komitesinin de yardımcı olduğundan bahsetmiştir.²⁹⁹ Bu sırada Dr. Neşet Ömer Bey'in girişimleriyle elde edilen aşular sayesinde salgın hastalıklar engellenmeye çalışılmıştır.³⁰⁰ Heyet bu dönemde Kudüs'te bir seyyar hastane açmış ve hastane askeri hareketin durdurulduğu tarihe kadar faaliyetlerini yürütmüştür.³⁰¹ Çünkü 1 Ağustos 1915 tarihli bir belgeye göre, askeri hareketin geçici olarak durdurulması sebebiyle Kızılay heyetinin Kudüs'te bulunmasına gerek kalmadığı belirtilmektedir. Ancak gerekli görüldüğü halde Kızılay heyetinin Kudüs'e geri dönmek üzere İstanbul veya civarında çalışmaları uygun bulunmuştur.³⁰² Kudüs'e gelen Kızılay heyetinin kurduğu Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi'nde 1.549 ve Kudüs Mecrûhîn (Yaralılar) Hastanesi'nde 702 kişi tedavi edilmiştir. Aynı şekilde Kudüs'te bulunan İkinci Menzil Hastanesi'nde de 6.699 hasta ve yaralıya bakılmıştır.³⁰³ Ayrıca 1915 senesi içinde 142.802 olan Dördüncü Ordunun mevcudundan, 6.430'u hastanelere girmiş, bunların 159'u hayatını kaybetmiştir.³⁰⁴

²⁹⁹ M. Çapa, agm, s. 61-62.

³⁰⁰ H. Özdemir, *age*, s. 247.

³⁰¹ C. Sezer, agm, s. 378.

³⁰² *C.O.A*, DH.ŞFR., 54 / 209, 20 Ramazan 1333 / 01 Ağustos 1915.

³⁰³ C. Sezer, agm, s. 378.

³⁰⁴ H. Özdemir, *age*, s. 247.

Fotoğraf 8: Kudüs'te Bulunan Kızılay Mensupları.³⁰⁵

Kudüs'te Kızılay'ın yanı sıra, Kızıllaç (Salib-i Ahmer)'in da faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Nitekim 5 Aralık 1914 tarihli bir arşiv belgesine göre, Kudüs'te Alman Kont Hochberg başkanlığında bir Kızıllaç hastanesinin tesis edilmesi talep edilmektedir.³⁰⁶ Böylece Kudüs'e, Kont Grafen Hochberg başkanlığında bir Alman Kızıllaç Heyeti gönderilmiştir. Normalde Alman Kızıllaç Cemiyeti (Das Deutsche Rote Kreuz), Alman Kızıllaç heyetinin Kudüs'e giderek bir hastane açmasını ve çalışmalarına başlamasını istemişti. Ancak Çanakkale'de bir cephe açılması ihtimali gündeme gelince bu plan ertelenmiş ve heyet Gelibolu'da Bigalı Alman Sahra Hastanesi'nin açılmasıyla ilgilenmiştir. Daha sonra heyetin Çanakkale'deki çalışmaları bitmiş ve ardından 1915

³⁰⁵ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=45> (Erişim tarihi: 21.06.2024).*

³⁰⁶ *C.O.A, HR.SYS., 2170 / 4, 05 Aralık 1914.*

senesi Şubat ayı içerisinde Kudüs'e gelerek hastalıklarla mücadele için çalışma yürütmeye başlamıştır.³⁰⁷

Hastalıklarla mücadele amacıyla, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyât (Klinik) Hastanesi Bakteriyoloji Laboratuvarında, Mutafa Hilmi (Sagun) ve Reşat Rıza (Kor) tarafından hazırlanan aşılarda birliklerinin tamamına uygulanmıştır. Bunun sonucunda, Dr. Abdülkadir (Noyan) Bey ve Bakteriyolog Hüsametdin Bey, aşısı yapılmış birliklerde salgın hastalıklara yakalanma ve ölüm oranında ciddi bir azalma olduğunu tespit etmiştir. Filistin cephesindeki birliklerde salgın hastalığın hızla azalması, yapılan bu aşılardan başarısına bağlanmıştır. Bu aşılardan daha sonra Bakteriyolojihane-i Osmani'de üretilmiştir.³⁰⁸

Savaş sırasında Dördüncü Ordu bünyesinde bulunan komutanlar ve sağlıkçıların da salgın hastalığa yakalandıkları, hatta hayatlarını kaybedenleri anlaşılmaktadır. Nitekim K. Kressenstein'in belirttiğine göre, Viyana'nın meşhur profesörlerinden biri olan Sonnetal'in Birüssebi hastanesinde hemşire olarak çalışan kızı Mia, önce dizanteriye yakalanmış ardından koleradan hayatını kaybetmiştir. Bunun dışında, K. Kressenstein'in yaveri Yüzbaşı Mazhar, Binbaşı Pohlmann, Binbaşı Hardy, Üsteğmen Klinghart, Dr. Binbaşı Jörns ve Binbaşı Fischer'da Kudüs'teki hastanelerde bağırsak rahatsızlığından yatıyordu.³⁰⁹ Cemal Paşa, 4 Ağustos 1915 tarihli bir yazısında, Kudüs'te bulunan Kızılay operatörü Binbaşı Selahattin Bey'in, tedavi edilmek üzere İstanbul'a gönderildiğini ifade etmiştir.³¹⁰

İ. et-Tercüman günlüğünde, salgın hastalığın sadece insanlar arasında değil, hayvanlar arasında da epeyce yayıldığını, bu yüzden pek çok sığırın öldüğünü yazmıştır.³¹¹ Bu salgını önlemek amacıyla Şubat 1917'de Kudüs'te bir bakteriyoloji laboratuvarı kurulmuştur.³¹² Hayvanların hastalıktan dolayı telef olmaları, Kudüs ve çevresinde kıtlığın artmasına sebep olmuştur.

³⁰⁷ Muttalip Şimşek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul'da Açılan Alman Kızıllaç Askerî Hastaneleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 102, Güz 2020, s. 49; M. Çapa, agm, s. 62.

³⁰⁸ Okan Töre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", *Klinik Dergisi*, Cilt 34, Sayı 1, 2021, s. 5.

³⁰⁹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 200.

³¹⁰ M. Çapa, agm, s. 62.

³¹¹ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 140.

³¹² E. Williams, agm, s. 189.

Suriye ve Filistin bölgesinde ortaya çıkan salgın hastalıklar sadece Beyrut, Şam, Halep gibi bölgenin önemli şehirlerini etkilememiş, aynı zamanda Kudüs'ü de doğrudan etkilemiştir. Kudüs ve çevresinde yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklar, birbirini destekleyen iki felaket haline gelmiş ve kıtlık salgının, salgın da kıtlığın ortaya çıkmasına neden olan bir döngü yaratmıştır. Her iki felaket de Osmanlı yönetiminin Suriye ve Filistin üzerindeki idaresini zorlaştırmış ve Kanal harekâtının başarıya ulaşmasını engellemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUDÜS'ÜN OSMANLI İDARESİNDEN İNGİLİZ İDARESİNE GEÇİŞİ

3.1. Kudüs'ün Düşüşüne Giden Süreç

Kudüs, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından 1517 senesinde fethedilmiş ve Osmanlı Devleti idaresi altında Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar varlığını sürdürmüştür. Kudüs'ün ele geçirilmesi Osmanlı Devleti adına çok önemli bir gelişmeydi. Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettiğinde, tıpkı Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi'nin yaptığı gibi bölgedeki gayrimüslimlere ibadetlerini istedikleri gibi yerine getirebilmeleri adına bir ahitname vermiştir. İşte bu andan itibaren Kudüs, Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi hariç Birinci Dünya Savaşı'na kadar hiçbir zaman Osmanlı idaresinden çıkmamıştır. Ancak General Allenby önderliğinde 1917 senesinde Kudüs'e giren İngilizler şehri ele geçirmiştir.

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla gizli bir ittifak kursa da uluslararası kamuoyuna tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak seferberlik kararını almaktan geri durmamıştır. Bununla birlikte öncelikle bütün Osmanlı topraklarında, ırkının veya dininin ne olduğu fark etmeksizin 20-45 yaş arasındaki herkes askere çağırılmıştır. Böylece Ekim 1914'te, Osmanlı topraklarında neredeyse yarım milyon asker silah altına alınmıştır. Bürokratlar, polisler, yöneticiler, elçiler, hakimler, müftüler, silah fabrikalarında ve demiryolunda çalışan işçiler ve muafiyet ücretlerini ödeyen zenginler askerlikten muafı.³¹³

Seferberlik döneminde posta memuru olarak görev yapan İzzet Derveze, Nablus'ta seferberlik hazırlıklarının nasıl yapıldığına şahit olmuş ve bu konuyu anılarında aktarmıştır. Derveze seferberlik ilanını posta dağıtıcısı olan arkadaşı Ali Bekri'den duyduğunu yazmıştır. Ertesi sabah Nablus'ta bu haber davul zurnalarla ilan edilmiştir. Bütün duvarlara büyük harflerle seferberlik başlığını taşıyan afişler asılmıştır. Bu hususta

³¹³ Utku Akar, *Morale, Obedience, Discipline: The Politics of Motivation in the Ottoman Great War*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 17-18.

yöneticiler, seferberlik afişlerini muhtarlarla teslim etmeleri için polisleri görevlendirmiştir. Bu afişlerde 20-45 yaş arasındaki bütün erkeklerin bir an önce askerlik şubesine müracaatta bulunmaları, aksi takdirde ağır cezaya çarptırılacakları da yazılmıştır. Bunun üzerine insanlar arasında büyük bir panik ve korku havası yayılmıştır. Bu süreçte sokaklarda gezen devriyeler, insanların kayıt kâğıdı almalarını emretmiş, almayanların ise tutuklanacakları konusunda tehdit etmiştir. Bunun üzerine kimisi askerlik şubelerine gidip kayıtlarını yaptırmış, kimisi hastalık sebebiyle tecilli sayılmış, kimisi ise askerlik bedelini ödeyerek muaf olmuştur. Bütün bunların dışında tıpkı yerel halk gibi, memurlar da askere müracaat etmek ve belgelerini almak zorundaydı. Derveze de bu sebeple askerlik şubesine gitmiş ve belgesini almıştır. Ancak yaşı uygun olmadığı için redif sınıfına kaydedilmiştir. Bir hafta sonra ise posta, telgraf ve vergi dairelerinde çalışan memurların, polislerin, muhafızların, mahkeme reislerinin ve öğretmenlerin askerlikten muaf tutulmaları haberi gelmiştir. Böylece Derveze de askerlikten muaf olanlar arasına girmiştir. Sonraki hafta ise redif birliklerinin askere çağırılması, devletin savaşa gireceğinin kesin bir göstergesi olmuştur.³¹⁴

Seferberliğin ilanıyla birlikte bütün Osmanlı topraklarında, 27 Temmuz 1914'te ilan edilen tekalif-i harbiye kanunu gereğince, tekalif-i harbiye komisyonları tarafından yiyecek, içecek, giyecek, araba ne varsa bütün ihtiyaçlar halktan toplanmaya başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, savaş öncesinde tam bir mobilizasyon dönemine girmiş ve hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. 1 Ekim 1914 tarihinde kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti ekonomik bağımsızlığını da resmen duyurmuştu. Böylece Osmanlı topraklarında bulunan yabancılardan tekalif-i harbiyenin toplanması konusunda önemli bir engel ortadan kalkmış oldu. Bu kararla birlikte Tekalif-i Harbiye Komisyonları tüccarın elinde bulunan koyun, patates, soğan, fasulye, nohut ve yağ gibi maddelerin % 25'ine el koymuştur.³¹⁵

Osmanlı yönetimi her ne kadar uzunca bir süre savaşa girmek istememiş olsa da 29 Ekim 1914'te Rus limanlarının aniden bombalanması, devletin bir anda savaşa girmesine neden oldu. Elbette bu durum beklenen bir şey değildi. Çünkü Osmanlı bürokrasisinde savaşa karşı çıkanlar vardı ve girilip girilmemesi konusunda halihazırda

³¹⁴ İzzet Derveze, *Osmanlı Filistin'inde Bir Posta Memuru*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 315-317; arşivler incelendiğinde, Harem-i Şerif'te görev yapan hademelerinde askerlikten muaf olacağı, ancak bu muafiyete Mescid-i Aksa hademesinin dahil edilmediği bildirilmektedir. Bkz. *C.O.A*, DH.ID., 224 / 4, 10 Rebiül-evvel 1333 / 26 Ocak 1915.

³¹⁵ Ahmet Akter, "Filistin Cephesinde Türk ve İngiliz Ordularındaki Askerin Günlük İstihkakı: Tâymât-ı Yevmiye-Rasyon Karşılaştırması", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, Kış 2020, s. 55.

tartışmalar sürmekteydi. Osmanlı Devleti'nin aniden savaşa girmesi, toplum içerisinde hem şaşkınlık hem de sevince neden oldu. Onlara göre artık Osmanlı Devleti bağımsızlığını kazanmış ve Avrupalılara karşı en sonunda harekete geçmişti. Bunun sonucunda Osmanlı padişahı V. Mehmed Reşad tarafından, Kurban Bayramı'na denk gelen 11 Kasım 1914 Cumartesi günü "Harp Beyannamesi" yayınlandı. Beynamede bütün Müslümanlar cihada çağrılıyor, Hilafete yapılan taarruzların son bulacağı ve Osmanlı Devleti'nin zafere ulaşacağı bildiriliyordu.³¹⁶ Böylece İngiltere, Fransa ve Rusya'ya aynı anda savaş ilan edilmiştir. 14 Kasım'da ise Fatih Camii'nde, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi tarafından bir fetva okundu. Beş bölümden oluşan bu fetva, Müslümanların anlayabilmesi için dört farklı dile (Arapça, Farsça, Hintçe ve Tatarca) çevrilerek 50 bin adet basıldı. Fetvaların bir kısmı da Hindistan ve Kuzey Afrika'da dağıtılmak üzere Alman Dışişleri Bakanlığına gönderildi.³¹⁷

Savaşın ilanından sekiz gün sonra, 19 Kasım 1914'te Cemal Paşa, Suriye ve Filistin'in Genel Valisi ve Dördüncü Ordu Kumandanı sıfatıyla Suriye bölgesine Enver Paşa tarafından atandı. Cemal Paşa, bölgede bir ihtilal hareketinin ortaya çıkmasını engellemek ve Kanala bir sefer düzenleyerek İngilizleri Mısır'da meşgul etmek amacıyla bu göreve atandığını belirtmiştir. Çünkü Enver Paşa bunu ondan başka kimsenin yapabileceğini düşünmemektedir.³¹⁸ Ardından Cemal Paşa 21 Kasım 1914 günü İstanbul'dan yola çıkarak Suriye'ye doğru hareket etti. 6 Aralık 1914 günü Şam'a gelen Cemal Paşa, karargâh merkezini Damasküs Palas Oteli'nde kurmuştur.³¹⁹ Böylece genel olarak Suriye ve Filistin'de, özel olarak da Kudüs'te yeni bir dönem başlamıştır.

³¹⁶ Yusuf Aydın, *age*, s. 83.

³¹⁷ İbrahim Bozkurt, "Tanin Gazetesi'ne Göre I. Dünya Savaşı'nın Başlama ve Osmanlı Devleti'nin Savaş Giriş Süreci", *Sobider*, Sayı 22, Nisan 2018, s. 258.

³¹⁸ Cemal Paşa, *age*, s. 164-165.

³¹⁹ Cemil Çelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 1999, s. 68.

3.1.1. Kanal Harekâtları

Cemal Paşa bölgeye geldikten sonra Kanal Seferi hazırlıkları için harekete geçildi. 1914'te Osmanlı ordusunun Suriye, Filistin ve Sina kıyılarında bir düşman çıkarması beklemediği için bu bölgelere yönelik herhangi bir harekât planı yoktu. Ancak Osmanlı ile Almanya'nın ittifakı kesinleştikten sonra Kanal'a yönelik bir hareketin yapılması gündeme gelmişti. Çünkü İngilizler, Süveyş Kanalı vasıtasıyla Avustralya, Yeni Zelanda ve Hint birliklerini rahatça Akdeniz'e geçirerek cephelerde tehlikeye sebep oluyordu. Bunun için, başından beri Kanal'a sefer düzenlenmesini savunan Alman Kurmay Yarbayı K. Kressenstein, 21 Eylül 1914'te Şam'a gelerek, Kanal Seferi (Mısır Seferi) hazırlıkları için çalışmalara başlamıştır. K. Kressenstein'in anılarında, bu dönemde Almanların Osmanlılara karşı bakış açısını görmek mümkündür. Ona göre, mevcut Osmanlı hükûmetinin aniden değişerek yerine savaş karşıtı ya da Alman ittifakını istemeyen bir hükûmetin gelmesi Almanları endişelendiriyordu. Almanlara göre bunu engelleyebilmenin tek yolu, bir an önce Türklerle İngilizler arasında kan dökülmesini sağlamaktı. Bu sayede hem Türklerin kanı döküldüğü için savaşın durdurulması gibi bir seçenek kalmayacak hem de Kanal cephesi açılarak İngilizlerin Mısır'da tutulması, hatta mümkünse Mısır'ın ele geçirilmesi sağlanacaktı.³²⁰ Bu yüzden Kanal Seferinin yapılmasının en büyük savunucularından birisi daima K. Kressenstein olmuştur.

6 Kasım 1914 tarihinde kanal harekâtı planı son şeklini almıştı.³²¹ Ancak K. Kressenstein Sekizinci Kolordu Kurmay Başkanlığına getirildikten sonra harekât planı değiştirilmiştir. Buna göre Mısır seferini yapacak olan kuvvetler üç koldan ilerleyecekti. Bunlardan birisi merkez kolu olup, Kanal Seferinin ana kuvvetlerini teşkil edecek ve Sina çölünün ortasından İsmailiye istikametine (Birüssebi – Hafirülavce – İsmailiye) gidecek; sağ kol ise, Akdeniz kıyısı boyunca Kantara istikametine (Gazze – El-Ariş - Kantara) yürüyecek; sol kol ise Sina'nın güneyinden Süveyş istikametine (Akabe - Kalatünnahil – Süveyş Hac Yolu) doğru hareket edecekti.³²²

Seferin yapılması kolay olmamıştır. Ana kuvvetler Sina'nın kuzeyinden gidecek olursa, Akdeniz'de bulunan düşman kuvvetlerinin ateşine maruz kalacaktı. Güneyinden gidecek olurlarsa, bu sefer de Kızıldeniz'de bulunan düşman gemilerinin ateşine maruz

³²⁰ Kress von Kressenstein, *age*, s. 72;84.

³²¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi: Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 99-100.

³²² A. F. Erden, *age*, s. 6; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *age*, s. 118; 125.

kalacaktı. Tek yol, Sina çölünün ortasından geçerek ilerlemek ve böylece düşman ateşine yakalanmadan Kanala varmaktı. Ancak Sina bölgesinin tamamen kum ve taşlardan oluşması ordunun gerekli ihtiyaçlarını temin edebilmesi açısından zorlayıcıydı. Ordunun bu noktadan geçerken en önemli ihtiyaçları hiç şüphesiz su ve yiyecekti. Çöl ikliminden dolayı buna çözüm olarak develerin kullanılması öngörülmüştü. K. Kressenstein bunun için aşağı yukarı 30 bin deveye ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir. Ancak bu develerin hepsini bir arada bulmak o kadar kolay olmamıştır. Öncelikle bu develerin alınması için para gerekiyordu. Bunun için Osmanlı ordusundan gerekli tahsisat sağlanamadığından, mecburen bu paralar Alman örtülü ödeneğinden karşılanacaktı.³²³ Para probleminin yanında bu kadar devenin nasıl bulunacağı da ayrı bir meseleydi.

Cemal Paşa hatıratında, Suriye ve Hicaz'da deve bulunabildiğini, ancak her devenin yük taşıyan cinsten olmamasının ciddi bir problem olduğunu söylemektedir. Ancak Dördüncü Ordu'nun bütün zorluklara rağmen bir ay gibi kısa bir sürede yedeklerine ek olarak 14 bin deve sağlayabildiğini ve Sekizinci Kolordu'nun tespit ettiği deve sayısının ancak bu şekilde tamamlanabildiğini aktarmaktadır.³²⁴ Deve meselesi dışında başka bir problem daha gündeme gelmiştir. Develere yüklenen tenekelerdeki sular ya hiç doldurulmamış ya da yarım doldurulmuştu. Ayrıca bazı tenekeler kaliteli olmadığı için, içerisinde bulunan bütün su dışarı sızmıştı. Bazı tenekelerin içinde gaz kokusu olduğundan dolayı sular içilemeyecek hale gelmişti.³²⁵ Bu problemler dışında Sina Çölü'ndeki hava sıcaklığı, çölde bulunan böceklerin askerleri sürekli rahatsız etmesi, şiddetli çöl rüzgarlarının ortaya çıkması gibi pek çok problem Osmanlı ordusunun ilerleyişini olumsuz etkilemişti. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı ordusu Kanalin doğu kıyılarına kadar gelmiştir.

Kanal harekâtı esnasında başka problemler de bulunuyordu. Bunlardan en önemlisi, hiç şüphesiz demiryolu ve karayolu ağının yetersiz olmasıydı. İstanbul'dan yola çıkan bir ordu, yolda üç kez aktarma yapmak zorundaydı. En son demiryolu durağı ise Nablus'un kuzeyinde bulunan Sebastiya istasyonuydu. Buradan itibaren ordu, karayolundan gitmek zorundaydı. Nitekim güzergâh incelendiğinde; Sebastiya'dan Kudüs'ün güneyine kadar bir şose, oradan da Birüssebi'ye kadar sadece hava şartları iyi olduğunda kullanılabilen bir araba yolu bulunuyordu. Yollar çok fazla çukur olduğu için

³²³ Kress von Kressenstein, *age*, s. 67.

³²⁴ Cemal Paşa, *age*, s. 179; Cemal Paşa'nın deve ihtiyacını nasıl giderdiği hakkında bilgi için bkz. Cemil Çelik, *age*, s. 78-79.

³²⁵ Kress von Kressenstein, *age*, s. 101.

yağmurlu havalarda arabalar kullanılamıyordu. Birüssebi'den itibaren çöl başladığı için sadece develerle gidilmek zorundaydı.³²⁶ Bu sorunu çözebilmek için Cemal Paşa, Sina çölünden Süveyş Kanalı'na kadar giden bir demiryolu projesi düşünüyordu.³²⁷ Ancak bu hiçbir zaman başarılamadı. Savaşın başlangıcında, Suriye ve Filistin'de bulunan lokomotif ve vagon sayısı ise şu şekildeydi: Halep Garbi: 30 lokomotif, 448 vagon; Halep-Rayak Hattı: 26 lokomotif, 510 vagon; Hicaz Dar Hattı: 96 lokomotif, 1.111 vagon; Hicaz-Fransız Dar Hattı: 34 lokomotif, 459 vagon; Yafa-Kudüs Hattı: 8 lokomotif, 80 vagon. Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyulan lokomotif ve vagonların üretilmesi için gerekli olan sanayiye sahip olmadığından bu eksikliğini Almanya vasıtası ile gidermeye çalışmış, ancak bunu bir türlü başaramamıştır.³²⁸

Ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için Sille istasyonu ile Birüssebi arasında bir menzil müfettişliği ve Gazze-Birüssebi hattı ile Mısır sınırı arasında da bir hudut kumandanlığı kurulmuştur. 14 Kasım 1914 tarihinden itibaren de erzak yığma işlemleri başlamıştır. Çölde bulunan ordunun erzakı ise ordu kumandanı ve erler için günde 600 gram peksimet, 150 gram hurma yahut zeytin, 23 gram şeker, 9 gram çaydı. Beygirler için çöl yemi 5 kilo arpa, develer için 3 kilo arpa idi. Su tayini ise ordu kumandanı ve erler için günde 4 kilo, beygirler için 18 kilo, develer için 5 kilo idi.³²⁹ Bütün ordu çöl boyunca bunlarla beslenerek ilerlemiştir.

Aralık ayı sonu Ocak ayı başlarında, Dördüncü Ordu karargâhının Şam'dan Kudüs'e taşınması kararı verilmiştir.³³⁰ Bu kararda Kudüs'te önemli diplomatik temsilciliklerin bulunması, coğrafi olarak düşman gemilerinin hedefinden uzaklığı, Filistin bölgesinin idari merkezi olması ve Mısır cephesine yakınlığı şehrin karargâh noktası olarak seçilmesinde önemli bir etken olmuştur.³³¹ Ayrıca Kudüs'ün kutsallığı sebebiyle diğer şehirlere nazaran saldırıya uğrama ihtimalinin daha az olması, karargâh noktası olarak seçilmesindeki diğer bir nedendir. Çünkü İngilizler Kudüs'ün kutsal bir kimliğe sahip olması dolayısıyla şehre fazla zarar vermektan kaçınmışlardır.³³² Kudüs'ün

³²⁶ İsmet Üzen, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri (1915-1916)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 117.

³²⁷ Bu iş için Meissner Paşa görevlendirilmiştir. Bkz. Kress von Kressenstein, *age*, s. 82.

³²⁸ İ. Üzen, *age*, s. 117.

³²⁹ A. F. Erden, *age*, s. 7. Başka bir kaynağa göre çöl erzakında bir erin haftalık iâsesi 5.600 gram peksimet (günde 800 gram) 40 gram çay, 110 gram şeker, 500 gram kavurma, 140 gram bulgur, 135 gram soğan, 41 gram tuz, 280 gram zeytin, 40 gram sirke, 245 gram kuru sebze (özellikle bamya), 920 gram yemiş (özellikle kayısı pestili), 2.800 gram odun olmalıydı. Bkz. A. Akter, *agm*, s. 57-58.

³³⁰ Cemal Paşa, *age*, s. 178, 180; Kress von Kressenstein, *age*, s. 83.

³³¹ Cemal Paşa, *age*, s. 178, 180; Kress von Kressenstein, *age*, s. 83.

³³² R. Mazza, *age*, s. 126.

karargâh noktası olarak seçilmesiyle birlikte 9 Ocak 1915 günü Cemal Paşa şehre ulaşmıştır. Bu sırada Osmanlı birlikleri de Kudüs üs olarak kullanmaya başlamıştır.³³³

Aralık ayının sonlarına doğru gelindiğinde ise harekât hazırlıkları tamamlanmıştı. Zaten ordunun yukarıda bahsedilen eksiklikleri sebebiyle çölün ortasında uzun bir süre bulunmasına imkânı yoktu. Dolayısıyla ordu, Kanal kıyılarına vardığında mutlaka hızlı bir şekilde Kanala hücum edilmeli ve karşı kıyı ele geçirilmeliydi. Ayrıca Akabe ve Cebel-i Lübnan'da bulunan Arapların, İngiliz ve Fransızların kışkırtmasıyla isyan çıkarma olasılığı bulunuyordu. Dolayısıyla ordunun fazla geç kalmadan Kanal hücumunu gerçekleştirmesi zorunluydu.³³⁴ Bu arada Kanal'a karşı bir hücum gerçekleştirilirse, Mısır'da bulunan Arapların İngilizlere karşı isyan çıkaracakları ve Osmanlı Devleti'ne destek olacakları düşünülüyordu.³³⁵ Bu yüzden savaşın ilanından üç ay sonra, yani 2 Şubat 1915 günü Birinci Kanal Harekâtı başlamış oldu. 2-3 Şubat gecesi tombazlarla³³⁶ Kanal'ın karşı kıyısına geçmek isteyen Osmanlı birlikleri, ilk başlarda başarılı bir şekilde ilerlemiş olsa da İngilizlerin onları fark etmesi üzerine çatışmaya girmiştir. Yapılan muharebe sonucunda Osmanlı birlikleri ağır kayıplar vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.³³⁷ Böylece Birinci Kanal Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

³³³ Conde de Ballobar, *age*, s. 44; Bir arşiv belgesine göre Cemal Paşa, Cuma günü Kudüs'e hareket edeceğini bildirmektedir. Bkz. *C.O.A*, DH.ŞFR., 456 / 100, 24 Kanun-ı Evvel 1330 / 06 Ocak 1915.

³³⁴ C. Çelik, *age*, s. 103.

³³⁵ İ. Üzen, *age*, s. 100.

³³⁶ Su üzerinde geçici köprüler kurmak için kullanılan özel bir kayık, duba. Bkz. İ. Parlatır, *age*, s. 1727-1728.

³³⁷ A. F. Erden, *age*, s. 32-38; Kress'de benzer bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. Kress von Kressenstein, *age*, s. 105-106.

Fotoğraf 9: Kanal Harekâtı Esnasında Kullanılan Bir Tombaz.³³⁸

Savaşın getirdiği kötü sonuç bütün Osmanlı vatandaşları üzerinde hayal kırıklığı yaratmıştır. Halk, savaşa girildiği ilk anda Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethederek İngilizleri yeneceğine inanıyordu. Ancak Kanal başarısızlığı halkın ümitlerini yitirmesine neden olmuş, ordu içerisinde de büyük bir moral kaybı yaşanmıştır. Başarısızlığın bir sonucu olarak Osmanlı ordusunda bulunan askerlerin zaman içerisinde tek tek firar etmeye başladıkları görülmektedir. İ. et-Tercüman 30 Mart 1915 tarihli bir yazısında, sabahleyin iki askerın Bab el-Halil'de (Yafa Kapısı) asıldığını söylemektedir. Dediğine göre bu askerler, sadece birkaç gün yahut birkaç hafta askerden kaçtı diye idam edilmişlerdi. Ona göre askerlerin kaçmasının sebebi, maaşlarının yetersiz olması, hatta maaşlarının hiç verilmemesiydi.³³⁹

Osmanlı arşivlerinde Kudüs bölgesi Divan-ı Harbince firar eden askerlere idam cezası verildiği, ancak Harbiye Nezareti tarafından ya affedildikleri ya da cezalarının hafifletildiği görülmektedir.³⁴⁰ Bu hususta idama hükmedilen 3 kişinin, ailelerinin

³³⁸ *Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=7&r=-0.043,-0.017,1.111,0.858,0> (Erişim tarihi: 21.06.2024).*

³³⁹ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 100-101.

³⁴⁰ *C.O.A, İ.DUİT, 107 / 69, 15 Muharrem 1335 / 11 Kasım 1916; C.O.A, İ.DUİT, 109 / 69, 20 Recep 1335 / 12 Mayıs 1917.*

ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaçtıkları tespit edilince cezası kaldırılmıştır.³⁴¹ Bunun dışında İkinci Kanal Harekâtı sonrasında da firar vakalarına rastlanmaktadır. Örneğin idama mahkûm edilen 1 kişi, özründen dolayı (rahatsızlık, hastalık vb.) firar ettiği için affedilmiştir.³⁴² Bundan başka, idamına karar verilen 1 kişinin, ailesine yardım edebilmek için kaçtığı öğrenilince affedilmiştir.³⁴³ 46 askerin de ailelerine duydukları özlemden dolayı firar ettikleri anlaşılınca, cezaları on iki ay ağır hizmet cezasına çevrilmiştir³⁴⁴ Verilen örneklerin dışında, Kudüs'te 22 Ağustos 1917'den 8 Eylül 1917 tarihine kadar 2.155 firari askerin yakalandığı hakkında Jandarma Tabur Kumandanlığı Kudüs Mutasarrıflığını bilgilendirmiştir.³⁴⁵

A. Jacobson, yakalanan firari askerlerin duruşma olmadan kırbaç cezasına çarptırıldıklarını belirtmektedir. Ona göre Kudüs'te yaşayan halkın çoğunluğu bu sebeple otoriteden korkmaktaydı.³⁴⁶ Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığına göre, Harbiye Nezareti'nin idam cezasına çarptırılan firari askerleri sürekli affediyor olması, devletin halka dolaylı yoldan merhametli olan yüzünü gösterme çabasından ileri gelmektedir. Harbiye Nezareti, verdiği af kararlarıyla aslında askerlere kızgın olmadığını ve ne olursa olsun onları affettiğini halka göstermektedir. Bu sayede otoriteden korkan halkın endişelerinin bir nebze olsun azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Birinci Kanal Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca, Cemal Paşa bu sefer gelecek harekât için daha iyi bir hazırlık yapmak istemiş ve çalışmalara başlamıştır. Suriye ve Filistin bölgesi için 1915-1916 yılı tam bir hazırlık dönemi idi. Bu dönemde yollar tamir edilmiş, yeni demiryolları yapılmış, iâşe ve su ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak Meissner Paşa, Şam-Hicaz hattının iyileştirilmesi için görevlendirilmişti. Ayrıca, Birüssebi'den başlayıp İsmailiye'ye kadar Sina Çölü'nün içerisinden geçen bir demiryolu projesi üzerinde çalışıyordu.³⁴⁷ Bunun dışında, Kuseyme'den Bîrhasana'ya kadar devam eden su yolunu inşa etmek için, inşaat müşaviri Schuhmacher; Halilürrahman-Hafirülavce ve Hafir-Bîrhasana yolunu yapmak için Avusturyalı von

³⁴¹ C.O.A, İ..DUİT, 103 / 5, 10 Şaban 1334 / 12 Haziran 1916; C.O.A, BEO, 4418 / 331329, 11 Şaban 1334 / 13 Haziran 1916.

³⁴² C.O.A, İ..DUİT, 103 / 16, 14 Şevval 1334 / 14 Ağustos 1916.

³⁴³ C.O.A, İ..DUİT, 107 / 64, 11 Muharrem 1335 / 07 Kasım 1916.

³⁴⁴ C.O.A, İ..DUİT, 109 / 29, 07 Recep 1335 / 29 Nisan 1917; Ayrıca başka bir belgeye göre idama mahkûm edilen 1 kişinin de cezası on iki ay ağır hizmet cezasına çevrilmiştir. Bkz. C.O.A, İ..DUİT, 107 / 22, 20 Zilhicce 1334 / 18 Ekim 1916.

³⁴⁵ C.O.A, DH.EUM.6.Şb, 23 / 1, 21 Zilhicce 1335 / 08 Ekim 1917.

³⁴⁶ A. Jacobson, *age*, s. 28-29.

³⁴⁷ Bu hat Birüssebi – Hafirülavce – Kuseyme ve Bîrhasana üzerinden İsmailiye'ye gidiyordu. Bkz. Kress von Kressenstein, *age*, s. 144; İ. Üzen, *age*, s. 287.

Wienecke; Sina'daki yığılmak bölgesinde hastane ve erzak ambarları oluşturmak için de Menzil Müfettişi Yarbay Behçet Bey görevlendirilmişti.³⁴⁸

Ordunun iaşesi için ilk seferde, yukarıda da bahsedilen peksimet, zeytin, hurma, çay ve şekerden oluşan çöl erzakının yeteceği düşünülmüştü. Ancak yeterli olmadığı anlaşılınca, Kanala yakın yerlerde yiyecek ambarlarının kurulması için gerekli inşaa çalışmaları başlatılmış ve yiyecekler stoklanmıştır.³⁴⁹ Kanal seferi esnasında daha öncesinde belirlenmiş olan çöl erzakı miktarı ise yarı yarıya düşürülmüştür.³⁵⁰ Su ihtiyacını giderebilmek içinse çölde su kuyuları açılmaya başlanmıştır. K. Kressenstein, bu iş için elinde çatallı bir değnekle su arayan bir Almanın görevlendirildiğini ancak hiç su bulunamadığını aktarmaktadır.³⁵¹ Buna karşılık Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad (Erden), yerli kuyucu bölüklerinin daha başarılı olduğunu ve birçok yeni kuyu açabildiklerini söylemiştir. Ayrıca, artezyen makineleri de su bulmakta iyi iş görmüştür. Su bulunan yerlere, etrafının çamur olup böceklenmemesi için çimento dökülmüş ve kuma dökülen suyun tekrardan yer altına dönebilmesi için de borular döşenmiştir.³⁵² Ancak Suriye ve Filistin'de yeterli derecede boru bulunamadığı için, Kuseyme'de inşaa halinde olan su yolu belli bir süre sonra durdurulmak zorunda kalmıştır.³⁵³

İkinci Kanal Harekâtı için, önceki harekâta nazaran daha çok hazırlık yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak çekirge istilası, sıcak havalara, kıtlık ve coğrafi etkenler sebebiyle ortaya çıkan iaşe, su ve sağlık gibi sorunların yanı sıra mühimmat ve silah temin etme hususunda da sıkıntılar hala devam etmekteydi. Mühimmat ve silah Almanya'da üretildiği için oradan Sina Çölü'ne getirilmek zorundaydı. Zira Kanal'ın kapatılabilmesi için uzun menzilli toplara ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü Osmanlı ordusunun elinde yalnızca kısa menzilli toplar bulunmaktaydı. Ancak istenen bu toplar harekât döneminde gönderilememiştir. Bütün bunlarla birlikte bir de salgın hastalıkların ortaya çıkması işleri zorlaştırmıştır. Görüleceği üzere çekirge istilası, salgın hastalıklar, mühimmat ve silah eksikliği 1915-1916 yılları arasındaki döneme denk gelmiştir. Bu yüzden İkinci Kanal

³⁴⁸ Kress von Kressenstein, *age*, s. 144.

³⁴⁹ İ. Üzen, *age*, s. 270.

³⁵⁰ A. Akter, *agm*, s. 58; Esat Arslan, "Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye'deki 4'ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 445.

³⁵¹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 167-168.

³⁵² A. F. Erden, *age*, s. 91.

³⁵³ Kress von Kressenstein, *age*, s. 169.

Harekâtına yapılan hazırlıklar yeterli olmamıştır. Üstelik, bahsedilen bu problemlerin dışında Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in isyanı ortaya çıkmıştır.

10 Haziran 1916 tarihinde Hicaz'da bir ayaklanma başlamış ve Şerif Hüseyin'in isyancı birlikleri Mekke'yi ele geçirmiştir. 27 Haziran günü de Şerif Hüseyin tarafından isyanının haklı olduğuna dair bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride kısaca, Arap şeyhlerine karşı gerçekleştirdiği seferleri ve Osmanlı Devleti'ne verdiği hizmetleri dile getirerek, İttihat ve Terakki'nin Padişahı kısıtlamasını eleştirmiş ve Suriye'de Arapların idam edilmesine tepki göstermiştir.³⁵⁴ İsyanın tamda İkinci Kanal Harekâtı hazırlığı esnasında ortaya çıkması, Osmanlı ordusunu zor duruma düşürmüştür. Cemal Paşa oluşabilecek isyanları engellemek adına elde bulunan erzakın bir kısmını Urbana vermek zorunda kalıyordu. Üstüne bir de bu isyan çıkınca, ordunun bir kısmını Hicaz'a göndermiştir. Bu sıralarda Şerif Hüseyin ile Osmanlı hükûmeti arasında sürekli görüşmeler yapıyordu. Hatta Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal, İkinci Kanal Harekâtı için 1.500 kişilik bir kuvvet göndereceğine dair Cemal Paşa'ya söz vermiştir.³⁵⁵ Bununla birlikte Şerif Hüseyin, İngilizlerle de görüşmeler yapıyordu.

Birinci Kanal Harekâtından sonra, Temmuz 1915'in ortalarında bağımsız bir Arap Devleti kurma hayali olan Mekke Emiri Şerif Hüseyin tarafından, Mısır Yüksek Komiseri Henry McMahon'a bir mektup yollanmıştır. Böylece iki taraf arasında pazarlık yapılmaya başlanmış ve İngilizlere iş birliği teklif edilmiştir. Şerif Hüseyin mektubunda kısaca, Araplar arasında bağımsızlık düşüncesinin belirsizliğine işaret ederek, Araplar adına kendisinin İngilizlerle iş birliği yapmak istediğini bildirmiştir. H. McMahon mektubu aldıktan sonra bu konuyu Dışişleri Bakanlığı ile görüşmüş ve Şerif Hüseyin'e net bir cevap vermemesi hususunda uyarılmıştır. Bunun üzerine H. McMahon 30 Ağustos 1915'te Şerif Hüseyin'e sadece Arapların bağımsızlığı ve Arap Hilafeti konusunda Lord Kitchener'ın güvence vereceğini bildirmiştir. Bu cevabı yeterli bulmayan Şerif Hüseyin, 9 Eylül 1915'te tekrar bir mektup yollamıştır. Daha önce gönderdiği mektubundaki isteklerin kendisinin değil Arap halkının talepleri olduğunu, kurulacak Arap Devleti'nin sınırlarının belirlenmesini ve bu konuda da İngiltere'nin adaletine inandığını belirtmiştir. H. McMahon, Şerif Hüseyin'in bütün Arapları temsil etmediğini ve istediği bazı toprakların Araplara ait olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Lübnan ve Suriye bölgesinde

³⁵⁴ Hasan Kayalı, *age*, s. 228; İsyan bildiri için bkz. İsmail Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 118-121.

³⁵⁵ İ. Üzen, *age*, s. 421

Fransızların elde etmek istediği bazı toprakların Şerif Hüseyin'e verilmesini doğru bulmuyordu. Ancak yine de H. McMahon, 24 Ekim 1915'te bir cevap mektubu yollamıştır. Cevabında kısaca İngilizlerin kutsal yerleri koruyacağını, talep edilen bütün bölgelerde Arap bağımsızlığının tanıyacağını ve destekleneceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Araplara ihtiyaç halinde alanında uzman kişilerin İngiliz olması şartıyla gönderileceğini ve Bağdat ile Basra'da İngiliz çıkarlarına göre hareket edileceğini şart koşmuştur. Neticede Şerif Hüseyin ile H. McMahon arasındaki bu mektup trafiği 1916 senesinin Mart ayına kadar devam etmiş ve sonunda karşılıklı güven sağlanarak, Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti ve Almanya'ya karşı İngilizlerle ittifak kurmuştur.³⁵⁶ Bu ittifaka dayanarak, İkinci Kanal Harekâtı hazırlıkları esnasında 10 Haziran 1916 tarihinde Şerif Hüseyin Hicaz'da bağımsızlığını ilan etmiştir.

Şerif Hüseyin'in isyan etmiş olması Suriye ve Filistin'de bulunan bazı Arap ayrılıkçı grupları heyecandırmıştır. Bununla birlikte isyan haberleri Kudüs'te de yankı bulmuştur. Kudüs'te askeri görevini sürdüren İ. et-Tercüman, Şerif Hüseyin'in isyanını sevinçle karşılamış ve Türklerin Araplara karşı yapmış olduğu kötülüklerden sırayla bahsettikten sonra şu sözleri söylemiştir;

“Bu Cengiz hükümeti bizim gençlerimizi asınca, bazı büyük Suriyelilerin ölümüyle milletimizin ümidini kaybedeceğini sandı. Ama birisi ölürse Allah'ın binlercesini yaratacağını düşünmedi. Hükümet bu haberi yani Şerif Hüseyin ayaklanmasını saklamak için elinden geleni deniyor... Ama bütün bunlara rağmen haber halk arasında yayıldı.”³⁵⁷

Kudüs İspanya Konsolosu Conde de Ballobar 13 Ağustos 1916 tarihli yazısında Şerif Hüseyin'in isyan çıkardığı ve Hicaz'da Türklere karşı pek çok başarı sağladığı konusundaki haberlerin basına yansıdığını söylemektedir. Basındaki haberlere göre isyan sonrasında Ali Haydar Paşa öncülüğündeki Osmanlı ordusu Şerif Hüseyin'e karşı harekete geçmiş, ayrıca Yemen ve Necid'de bulunan Arap liderleri Şerif Hüseyin'in isyanına destek vermemişlerdir. Ancak buna rağmen Kudüs içerisinde, Şerif Hüseyin açısından her şeyin yolunda gittiği hususunda bir düşüncenin hâkim olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁸

İkinci Kanal Harekâtı hazırlıkları pek çok problemin yaşandığı bir dönemde yapılmıştı. Çanakkale üzerine düşman baskıları artmış, Avrupa cephesinde durum

³⁵⁶ İ. Gümüş, *age*, s. 69-80.

³⁵⁷ İhsan et-Tercüman, *age*, s. 289-290.

³⁵⁸ Conde de Ballobar, *age*, s. 108.

kötülemiş ve bu yüzden Kanal'ın bir an önce ele geçirilmesi için Almanlar, Osmanlı hükûmetine baskı kurmuştur. Her ne kadar çeşitli zorluklar yaşansa da Kanala tekrar bir harekât düzenlenmesi kararı alınmıştır. Nitekim Enver Paşa, 12 Şubat 1916 tarihinde 20 kişilik maiyetiyle beraber Suriye ve Filistin bölgesinde teftişte bulunmuştur. Mersin'den başlayarak Gazze'ye kadar kıyı bölgelerini, Tih sahrasını, Şam, Beyrut, Yafa, Hayfa, Trablusşam, Kudüs ve Sina çölünde bulunan Birhasana'ya kadar yolculuk ederek gelecek harekât için yapılan bütün hazırlıkları yerinde incelemiştir. Enver Paşa, Kudüs'teki ziyareti sırasında Harem-i Şerif bölgesi ile diğer tüm dini-tarihi yerleri ziyaret etmiş ve Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'nin açılışına katılmıştır. Buralardaki teftişlerini tamamladıktan sonra Medine'ye gitmiştir.³⁵⁹ Enver Paşa'nın bölgeyi ziyaret etmesi, Suriye ve Filistin bölgesinin Osmanlılar açısından ne kadar değerli olduğunun da bir göstergesidir.

Fotoğraf 10: Enver Paşa'nın Kudüs'ü Ziyareti.³⁶⁰

³⁵⁹ A. F. Erden, *age*, s. 180-185; İhsan et-Tercüman, *age*, s. 273-275.

³⁶⁰ Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=44> (Erişim tarihi: 22.06.2024).

İkinci Kanal Harekâtı öncesinde, Osmanlı ordusu 1 Nisan 1916'da Ogratine ve Katya'da İngilizlere karşı bir baskın düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Bu baskınlar esnasında çeşitli ganimetler ve esirler elde edilmiştir. Ancak 9 Nisan'da Düveydar'da yapılan ikinci baskın başarısız olmuştur. Yine 1915-1916 yılları arasında sürekli Kanal'a gerilla baskınları düzenlenmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Bu baskınlar sırasında İngilizlere ait demiryolu, şose ve telgraf hatları zarar görmüştür.³⁶¹

Baskınların ardından 16 Temmuz 1916 tarihinde, Osmanlıların Kanal'a karşı yaptığı son taarruz olan, İkinci Kanal Harekâtı başlamıştır. Osmanlı ordusu, tıpkı ilk yaptığı harekât gibi üç koldan ilerlemiştir. İngilizler, Birinci Kanal Harekâtı başarısız olunca Kanal'ın batısına geçmiş ve orada güneyden kuzeye kadar savunma hattı kurmuştur. Ayrıca İngilizler sadece bu hattı kurmakla kalmamış, hat üzerinde demiryolu ve su yolu inşa etmiştir. Dolayısıyla İkinci Kanal Harekâtı halihazırda çok zor koşullarda başlamıştır. K. Kressenstein, bu harekâtın Kanal'ı ele geçirmekten ziyade, İngilizleri tehdit altında bulandırmaktan başka bir şey olmadığını dile getirmektedir. Çünkü Kanal'ın ele geçirilebilmesi için, önce Kanal'ın batısına geçen İngiliz birliklerini püskürtmek gerekiyordu. Dolayısıyla bu konudaki fikrini Cemal Paşa ile paylaştığını belirtmektedir.³⁶² K. Kressenstein'a göre Katya'ya doğru yapılan ikinci saldırı, 16.000 kişilik bir ordu, 5.000 deve ve 1.750 beygirden ibaretti.³⁶³ Ayrıca bu saldırıda, önceki harekâttan farklı olarak uçak ve uçaksavarlar da etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte Teğmen Heiden tarafından Şam'da icat edilen top tekerlekleri, topların çölde rahat bir şekilde ilerlemesini sağlamıştır. Ancak tek problem, erzak ve mühimmatın zamanında harekât ordusuna ulaşamamasıydı. Bu yüzden ordunun hiç beklemeden saldırıyı yapıp dönmesi gerekiyordu. Yoksa erzak ve mühimmat sıkıntısından dolayı ordunun büyük bir kısmı kaybedilebilirdi. Ayrıca Şerif Hüseyin isyanı sebebiyle Hicaz kuvvetlerinin Osmanlı ordusunu terk etmiş olması da ayrı bir probleme sebep olmuştur. Neticede harekât ordusu üç kanattan ilerleyerek düşmanla çatışmaya girmiştir. Ancak Osmanlı ordusu, 4-5 Ağustos günü Romani'de yapılan mücadeleyi kaybederek el-Ariş'e kadar geri

³⁶¹ A. F. Erden, *age*, s. 71-84.

³⁶² Kress von Kressenstein, *age*, s. 210-211; Şükrü Mahmut Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, (çev. Abdullah Es), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 30

³⁶³ A. F. Erden, bu ordunun 11.897 kişi, 3.293 tüfek, 56 makineli tüfek ve 30 toptan ibaret olduğunu aktarmaktadır. Cemal Paşa ise 10.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Larcher'a göre, Almanlar da dahil toplam 20.000 iâşe mevcudu ve 10.000 muharip olarak belirtilmiştir. Bkz. İ. Üzen, *age*, s. 435; Cemal Paşa, *age*, s. 200.

çekilmek zorunda kalmıştır. K. Kressenstein, bu saldırıda yaklaşık 4000 kişinin kaybedildiğini söylemektedir. Ancak İngilizler tarafında da bir o kadar kayıp olduğunu aktarmaktadır.³⁶⁴ Böylece İkinci Kanal Harekâtı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Harekât sonrasında ordunun ve halkın morali bozulmuş ve Mısır'ın fethedileceğine dair inancı kaybolmuştur. K. Kressenstein, ordu içerisindeki moral bozukluğunun, Almanlarla Türk askerlerinin arasının açılmasına neden olduğunu söylemektedir. Ona göre Almanlar ile Osmanlı askerleri, bu yenilgiden dolayı birbirlerini suçlamış ve aralarındaki güven ciddi derecede azalmıştır.³⁶⁵ Bu harekât, Osmanlı Devleti'nin bölgede yaptığı son harekâtı.

3.1.2. Gazze Muharebeleri

Kanaldaki başarısızlığın ardından İngilizler hemen harekete geçmiştir. İngilizler saldırı öncesine 1916'nın Ağustos-Aralık ayları arasında, Kanal'ın batısından el-Ariş'e kadar olan alanda demiryolu, şose ve su yolu inşa etmiştir. Bu iş için de yaklaşık 50.000 Mısırlı amele kullanılmıştır. 7 Aralık 1916 tarihinde ise İngiltere'nin mevcut hükûmeti değişmiştir. Yeni hükûmet, Siyonistleri destekleyen ve Almanlar ile Türklere karşı mevcut cephelerde taarruz edilmesi fikrini benimseyen Lloyd George hükûmetidir. Bütün bu gelişmelerden sonra 20-21 Aralık günü el-Ariş üzerine taarruza geçilmiştir. Bunun sonucunda, Osmanlı birlikleri sayıca az olduklarından dolayı mağlup olmuştur. Böylece İngiliz ordusu 23-24 Aralık gecesi el-Ariş'e girmiştir. İngilizler bundan sonraki ilerleyişleri için mevcut demiryolu hatlarını 25 Ocak 1917 tarihine kadar el-Ariş'e getirmişlerdir.³⁶⁶

İngilizlerin el-Ariş sonrasındaki hedefleri ise Refah olmuştur. Refah, İngilizler açısından Mısır ile Filistin'i ayıran, Mısır sınırları içerisinde kabul edilen bir şehirdi. Neticede, 8 Ocak 1917 günü Refah'a taarruz düzenleyen İngiliz birlikleri aynı gün içerisinde şehri ele geçirmiştir. Böylece Refah'ın alınmasıyla, İngilizler için Filistin bölgesinin kapısı açılmış oldu.³⁶⁷

³⁶⁴ Kress von Kressenstein, *age*, s. 207-225; Cemal Paşa, *age*, s. 200-201; İ. Üzen, *age*, s. 380-470.

³⁶⁵ Kress von Kressenstein, *age*, s. 227-228.

³⁶⁶ Ş. M. Nedim, *age*, s. 33-35. Genelkurmay Başkanlığı, *age*, s. 442.

³⁶⁷ Ş. M. Nedim, *age*, s. 35-36.

El-Ariş ve Refah'ın bu kadar hızlı ele geçirilmesinin sebebi, Cemal Paşa tarafından çöln boşaltılma emrinin verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim 1916 yılının sonunda bütün kuvvetler Filistin'de Gazze, Birüssebi, Kudüs ve Remle bölgelerine yerleştirilmiş, el-Ariş'te ise çok az bir kuvvet bırakılmıştır. Bu sırada Enver Paşa'nın emriyle Mekke'ye yapılması planlanan sefer ertelenmiş ve Medine bölgesinin savunulması kararı alınmıştır.³⁶⁸ Ayrıca 26 Şubat 1917 günü Gazze kazası tamamen boşaltılarak orduya devredilmiş ve kaza merkezi Mismiye'ye nakledilmiştir.³⁶⁹ Bütün bunlarla birlikte, Kudüs'ün manevi bakımdan önemli olması ve kutsal yerlere zarar gelmemesi amacıyla şehrin ileri bölgelerinde güçlü bir tahkimat yapılması kararı alınmıştır.³⁷⁰

Bütün hazırlıklarını tamamlayan İngilizler 26 Mart 1917 günü Han Yunus üzerinden Gazze'ye doğru hareket etmeye başlamış ve Gazze'yi kuşatmıştır. 27 Mart günü saldırıya geçen İngilizler, Osmanlı kuvvetleri ile çatışmaya girerek Birinci Gazze Muharebesini başlatmıştır. Ancak yapılan bu muharebe sonrasında İngilizler çok ağır kayıp verince 28 Mart günü geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Birinci Gazze Muharebesi kaybedilmiş ve İngiliz ilerleyişi şimdilik durdurulmuştur.³⁷¹ Bu muharebe esnasında Osmanlı ordusundan olup hayatlarını kaybeden Hristiyan ve Musevi askerler için Birüssebi'de iki ayrı yer kabristan olarak tahsis edilmiştir.³⁷² Bu durum savaş sırasında sadece Müslümanların değil, diğer cemaatlerinde düşmana karşı birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

Gazze harekâtı başarısızlıkla sonuçlanan İngilizler, 17 Nisan 1917 tarihinde Gazze üzerine yeni bir saldırı daha düzenlemiştir. 17-19 Nisan arasında, karadan ve denizden süren çatışmalar sırasında, İngiliz tarafı zehirli gaz mermileri kullansa dahi bu taarruzda bir başarı gösterememiştir. Ayrıca bu saldırı esnasında İngilizler tanklarını da kullanmış, ancak kullanılan 7 tanktan 3'ü etkisiz hale getirilmiştir. Bunun sonucunda İngilizler ciddi kayıplar vermiş ve İkinci Gazze Muharebesini de kaybederek yeniden çekilmek zorunda kalmıştır.³⁷³

³⁶⁸ Kress von Kressenstein, *age*, s. 236.

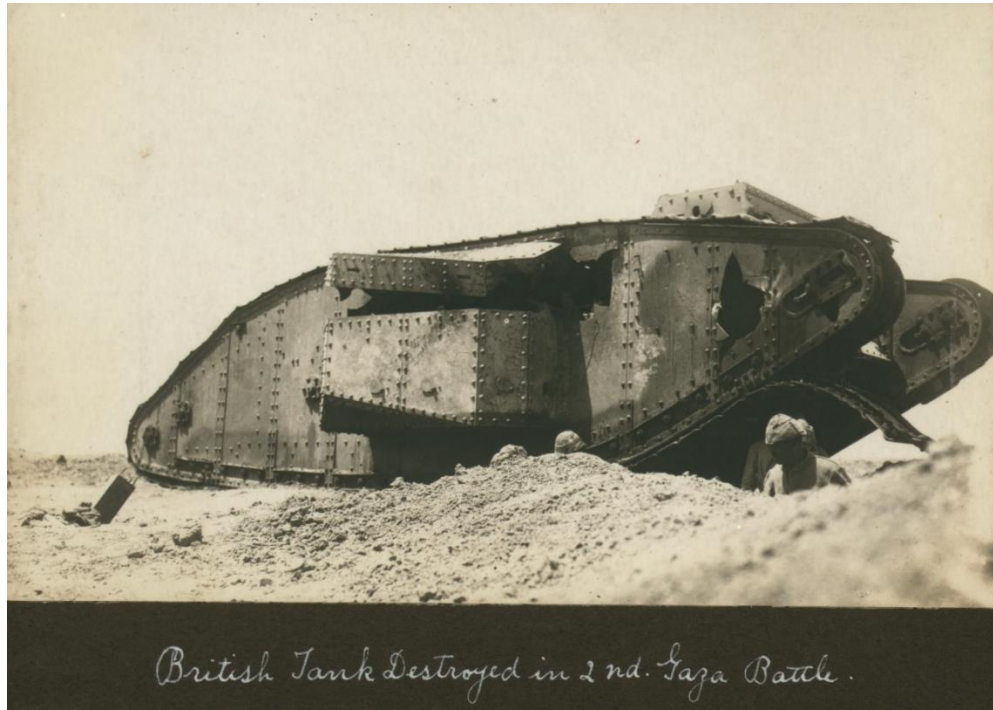
³⁶⁹ C.O.A, DH.EUM.VRK., 17 / 52, 11 Recep 1335 / 03 Mayıs 1917.

³⁷⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *age*, s. 413-415. Cemal Paşa, *age*, s. 200-201.

³⁷¹ Emre Bircan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Cephesinde Birinci Gazze Muharebesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale, 2023, s. 223-237

³⁷² C.O.A, DH.İ.U.M.EK., 101 / 53, 09 Cemaziyel-ahir 1334 / 13 Nisan 1916.

³⁷³ Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 55, Güz 2014, s. 137-140.

Fotoğraf 11: II. Gazze Muharebesi Esnasında Vurulan Bir İngiliz Tankı.³⁷⁴

Üst üste verilen kayıplar sebebiyle, İngilizler ordu komutasında değişiklik yapmıştır. 28 Haziran 1917 tarihinde, Birinci ve İkinci Gazze harekâtlarını yürüten General Murray görevinden alınmış ve yerine General Edmund Allenby getirilmiştir. Buna göre General Allenby, kendisine yeteri kadar birlik verilip hazırlık yapılmadığı sürece yeni bir harekât gerçekleştirmemeye kararlıydı. Bununla birlikte İngiltere Başbakanı Lloyd George, Kudüs'ün 25 Aralık'ta kutlanacak olan Noel Bayramı'na kadar alınmasını ve İngiliz halkına hediye edilmesini General Allenby'den istemiştir. General Allenby'de buna karşılık olarak, Noel'den önce Kudüs'ün alınacağını bildirmiştir.³⁷⁵

İngiliz ordu komutasında yaşanan değişikliklerin bir benzeri Osmanlı tarafında da gerçekleşmiştir. Kanal harekâtı sonrasında Osmanlı birlikleri başarısız olup geri çekilmek zorunda kalınca, bu durum hem halk hem de ordu içerisinde ağır moral kayıplarına sebep olmuştu. Toprakların tek tek kaybedilmesini bir prestij meselesi olarak gören Enver Paşa, bu durum sonrasında Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan Osmanlı birlikleri içerisinde

³⁷⁴ Library of Congress, American Colony in Jerusalem Collection, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=27> (Erişim tarihi: 22.06.2024).

³⁷⁵ C. Kemal, agm, s. 145-146; Can Deveci, "General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Ocak 2018, s. 37.

genel bir değişime gitme kararı almıştır. Bu dönemde General Falkenhayn³⁷⁶, Bağdat'a bir taarruz düzenlenerek, bu bölgenin İngilizlerden temizlenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ancak Cemal Paşa, K. Kressenstein ve Mustafa Kemal Paşa ise elde yeterli derecede erzak ve kuvvet olmadığı için bu fikre kesinlikle karşı çıkarak, öncelikli hedefin Gazze cephesi olması gerektiğini savunuyordu. Fakat Harbiye Nazırı Enver Paşa, General Falkenhayn ile aynı düşüncededeydi. Bu sebeple Bağdat'ın kurtarılması için bölgede Yıldırım Ordular Grubu oluşturulmuş ve başına General Falkenhayn atanmıştır. Bu yeni ordunun komuta kademesinin tamamen Almanlardan oluşuyor olması, ileride çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirecektir.³⁷⁷

Bağdat'ın ele geçirilmesi planları sürerken, İngilizlerin Gazze üzerine yeni bir taarruz yapacağı haberinin gelmesi üzerine Bağdat planı ertelenmiş ve Yıldırım Ordular Grubu Filistin Cephesine gönderilmiştir. Yıldırım Ordular Grubu'nun Filistin bölgesine gelmesi başka sorunların doğmasına sebep olmuştur. General Falkenhayn, Filistin Cephesindeki bütün emir komutayı üzerine alarak, İngilizler üzerine taarruz yapmak istemişti. Ancak Cemal Paşa bunun olmasını asla istememiştir. Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa ve K. Kressenstein Paşa'da, General Falkenhayn'ın atanmasına ve taarruz fikrine kesinlikle karşı çıkmıştır. Çünkü Osmanlı ordusu taarruz yapabilmek için gerekli kaynaklara sahip değildi. Ancak Enver Paşa'yı bu fikrinden vazgeçirememişlerdir. Neticede Filistin Cephesi'nin genel komutası General Falkenhayn'a devredilmiş, Cemal Paşa'ya ise Suriye ve Batı Arabistan Genel Komutanlığı uygun görülmüştür. Enver Paşa'nın aldığı bu kararlar neticesinde, zaten Türkçe konuşmayı bilmedikleri için pek çok probleme neden olan Alman askerleriyle Osmanlılar arasında ciddi bir güvensizlik ve kavga ortamı oluşmuştur.³⁷⁸ Dolayısıyla Osmanlı tarafı bu problemlerle uğraşmak durumunda kaldığı için muhtemel bir İngiliz taarruzuna karşı gerekli hazırlıkları yapamamıştır.

³⁷⁶ 1914 senesinde Almanya Genel Kurmay Başkanlığını yürütmüştür. Ancak taktik hataları sebebiyle çok eleştirilmiş ve Verdun yenilgisiyle itibarı zedelenmiştir. 1915'te Savaş Bakanlığını bırakmış, ardından 1916'da Genel Kurmay Başkanlığı görevinden alınarak Romanya cephesine gönderilmiştir. Daha önce zedelenen itibarını Romanya cephesinde tekrardan telafi edebilme imkânı bulunca, 1917 senesinde Osmanlı ordusuna atanmıştır. Ancak Filistin cephesindeki yenilgisinden sonra 25 Şubat 1918'de görevinden alınmıştır. Bkz. Zeki Cemil Arda, "Erich (Georg Anton Sebastian) Von Falkenhayn (1861-1922)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Şubat 2021, Ankara, s. 1-2.

³⁷⁷ Sami Ağaoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze Muharebeleri", *Journal of History Culture and Art Research*, Cilt 6, Sayı 2, Mart 2017, s. 319-323.

³⁷⁸ S. Ağaoğlu, agm, s. 325.

31 Ekim 1917 günü bütün hazırlıklarını tamamlayan General Allenby, Gazze ve Birüssebi üzerine genel bir taarruz kararı almıştır. 31 Ekim sabahı başlayan saldırılar neticesinde, Birüssebi içerisinde bulunan Osmanlı birlikleri fazla dayanamamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Birüssebi'nin İngilizler tarafından ele geçirilmesi, Osmanlı ordusunu zora sokmuştur. Çünkü İngilizler artık Gazze'yi daha rahat kuşatabilme fırsatına sahip olmuştur. Birüssebi'nin düşmesinin ardından 2-4 Kasım tarihinde Gazze üzerine yeni bir saldırı yapılmıştır. Bu saldırı sırasında İngilizler tarafından gaz mermileri, tank ve uçak gemileri kullanılmıştır. İngilizler ve Osmanlılar arasında yaşanan yoğun çatışmalar sonucunda 4 Kasım tarihinde Osmanlı birlikleri mağlup olmuştur.³⁷⁹ Neticede 6-7 Kasım gecesi Gazze boşaltılmış ve 8 Kasım'da Osmanlı ordusu bölgeden ayrılmıştır. Böylece 7 Kasım 1917'de Gazze İngilizlerin eline geçmiştir. Bu muharebe esnasında İngiliz hükûmeti tarafından 2 Kasım 1917'de Balfour Deklarasyonu ilan edilmiştir. Böylece Filistin'de Yahudi halkı için bir yurt kurulması ve bunun için İngiltere tarafından bütün desteğin verilmesi kesinleştirilmiş oldu. Daha sonra bu deklarasyonu Fransa, İtalya, Amerika, Yunanistan, Japonya, Çin ve Sırbistan hükûmetleri de desteklemiştir.³⁸⁰

Siyonistlerin İngiltere üzerinde nüfuz sahibi olmaları bu deklarasyonun ilan edilmesinde etkili olmuştur. Amerika ve Avrupa'da maddi anlamda ciddi bir zenginliğe sahip olan Siyonistler, büyük devletlerin desteğini alma konusunda çoğu zaman başarılı olmuşlardır. Hatta öyle ki Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya bile Siyonistlere karşı durmaktan çekinmiştir.³⁸¹ 1898 yılında Theodor Herzl ile İngiliz Başbakanı Lord Salisbury arasında başlayan görüşmeler sonucunda ortaya çıkan İngiliz-Siyonist ilişkileri, zaman içerisinde giderek artmıştır. Bu konuda özellikle Siyonistlerin lideri olan Chaim Weizmann'ın çabaları fazlasıyla etkili olmuştur. Nitekim kendisi İngiltere'nin desteğini almak amacıyla 1904 senesinde önce İngiltere'ye yerleşmiş ve 1910 senesinde İngiliz vatandaşı olmuştur. Burada bulunduğu süre içerisinde Siyonizm'in amaçlarını İngiliz bürokratlarına tanıtmaya imkânı bulmuş ve onlardan destek sağlamıştır. Böylece İngiliz parlamentosunda muhafazakâr kesimin lideri olan Arthur James Balfour, Winston Churchill ve Lloyd George ile aralarındaki ilişkiyi geliştirme imkânı bulmuştur. Hatta öyle ki A. J. Balfour, Weizmann için “öyle bir adam ki, beni Siyonist yaptı” ifadelerini

³⁷⁹ Murat Özgan, “Taarruz, Savunma ve Ricat: I. Dünya Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, Kış 2016, s. 152-153.

³⁸⁰ Necmi Uyanık, Havva Yavuz, “Balfour Deklarasyonu'nun İlanı, Tepki ve Destekler”, *Kastamonu İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Kış 2023, s. 215.

³⁸¹ Kress von Kressenstein, *age*, s. 133.

kullanmıştır.³⁸² Sonraki süreçte İngiltere Başbakanlığına L. George ve Dışişleri Bakanlığına A. J. Balfour'un gelmesi, Weizmann için büyük bir fırsat yaratmıştır. Bu sayede 1917 senesinde Balfour Deklarasyonunun ilan edilmesinin önü açılmıştır.

İngiltere bu kararıyla Filistin konusunda Arap-Yahudi anlaşmazlığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü İngiltere Filistin topraklarını Şerif Hüseyin ile yaptığı anlaşma sonucunda önce Araplara, ardından Yahudilere vaat etmiştir. Bu sebeple İngiltere, ortaya çıkan Arap-Yahudi anlaşmazlığını engellemek için 3 Ocak 1919 senesinde Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile Dünya Siyonist Teşkilatı Lideri Chaim Weizmann arasında Londra'da bir antlaşma yapılmasına öncülük etmiştir. Bu anlaşma sonrasında Filistin'de kurulacak bir Yahudi Devleti fikri Faysal tarafından onaylanmış oldu. Ancak yapılan anlaşma fazla uzun sürmemiştir. 1920'de Şam'da toplanan milli bir kongre tarafından önce Suriye'nin başına Faysal getirilmiş, ardından Filistin'in, Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğu öne sürerek buraya yapılacak bir Yahudi göçüne kesinlikle izin verilmeyeceği ilan etmiştir.³⁸³ Böylece İngilizlerin hiç istemediği Arap-Yahudi anlaşmazlığı tekrardan alevlenmiştir.

Osmanlı Devleti böylece Kanal ve Filistin Cephelerinde daha önce de belirtilen çeşitli sebeplerden dolayı İngilizlere karşı başarılı olamamış ve geri çekilmiştir. Osmanlı Devleti'nin başarısızlığına sebep olan bu olumsuzluklar dışında, Siyonistler tarafından Filistin'de Hayfa'nın yakınlarında bulunan Atlit'te kurulan NİLİ casusluk örgütünün Osmanlı aleyhine yürüttüğü faaliyetleri de etkili olmuştur. Nitekim Aaron Aaronsohn ve arkadaşları tarafından 1915'in başlarında kurulan NİLİ örgütü, gönüllü olarak İngilizlere Osmanlılar aleyhinde casusluk faaliyeti yürütme teklifinde bulunmuş ve bu teklif İngilizler tarafından kabul edilmiştir.³⁸⁴ NİLİ isminin Tevrat'ta geçen ve Türkçe karşılığı "İsrail sonsuzluğu yalan olmayacak (Netzach Israel Lo Ishakare)"³⁸⁵ veya başka bir tercümeyle göre "İsrail'in Ebedisi (Tanrı) yalan söylemez (vaadine sâdiktir)" anlamına geldiği söylenilmektedir.³⁸⁶ NİLİ'nin lideri olan A. Aaronsohn, Romanya doğumlu olan

³⁸² Esin Özgül, *1917 Balfour Deklarasyonu ve Filistin'e Yahudi Göçü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2018, s. 137, 141-142.

³⁸³ Kadir Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, 2016, s. 69.

³⁸⁴ Örgütün faaliyetlerine ilk olarak Ocak 1915 tarihinde başladığı tahmin edilmektedir. Bkz. N. Alkan, *age*, s. 70.

³⁸⁵ Bu kelime "İsrail'in ihtişamı aldatmaz (Nezah Israel lo yeshaker)" şeklinde de geçmektedir. Bkz. N. Alkan, *age*, s. 47.

³⁸⁶ N. Alkan, *age*, s. 47-48; Celil Bozkurt, "I. Dünya Savaşı'nda Filistin Suriye Cephesi'nde NİLİ Casusluk Örgütünün Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 88, s. 95

bir Yahudi idi. Kendisi Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Yahudi karşıtlığı sebebiyle 1882 senesinde ailesiyle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve Hayfa'da Zicron Yakov kolonisine yerleştirilmiştir. 18 yaşındayken Rothschild'in vermiş olduğu bursla Fransa'ya giden A. Aaronsohn, burada bir tarım okulunda okumuştur. Fransa'da bulunduğu süreç içerisinde Siyonizm'in etkisi altında kalmış ve kısa sürede Siyonizm'i desteklemeye başlamıştır.³⁸⁷

Savaş başladıktan sonra ise Cemal Paşa'nın danışmanlığına getirilmiş ve çekirgelerle mücadele ofisinde görevlendirilmiştir. A. Aaronsohn bu sayede çekirgelerle mücadele bahanesiyle Osmanlı polisi tarafından seyahat varakası elde etmeyi başarmış ve Osmanlı ordusunun bulunduğu önemli mevzilere gitme imkânı bulmuştur.³⁸⁸ Bu sırada NİLİ casusluk örgütünü kuran A. Aaronsohn, Siyonist fikirleri sebebiyle Osmanlı'ya karşı İngilizlerin desteğini almak istemiştir. Nitekim bu sebeple Ağustos 1915'ten itibaren Mısır'da İngiliz yetkilileriyle görüşme gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu görüşmeler Ekim 1916 senesine kadar uzun uzadıya sürmüştür. Çünkü İngilizler, A. Aaronsohn'ın teklifine pek inanmamış ve emin olmamışlardır. En sonunda 23 Ekim 1916 tarihinde Londra'da İngiliz İstihbarat Şefi Sir Basil Thomson'la görüşen A. Aaronsohn, Cemal Paşa'nın danışmanı olduğunu İngilizlere kanıtlayınca, Osmanlı aleyhine casusluk yürütme karşılığında İngilizlerin desteğini almayı başarmıştır.³⁸⁹ Böylece NİLİ casusluk örgütü İngilizler adına Osmanlı topraklarında faaliyet yürütmüşlerdir. Örgüt faaliyetleri sırasında pek çok önemli istihbarat bilgisini İngilizlere vermiş ve İngilizler Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumu öğrenebilme imkânı elde etmiştir. Bu sebeple NİLİ, Osmanlı Devleti'nin Kanal ve Filistin Cephelerinde başarısız olmasının önemli etkenlerinden birisi olmuştur.

NİLİ faaliyetlerini 1918 yılına kadar sürdürmüştür. NİLİ'nin deşifre edilmesi hakkında farklı fikirler ileri sürülmektedir. Bunlardan birisi, A. Aaronsohn'ın kardeşi Sarah'ın gönderdiği bir güvercinin Atlit yakınlarında bulunan Caesarea (Kayserya) Polis müdürü tarafından fark edilmesidir. Başka bir düşünceye göre, Dördüncü Ordu Karşı Casusluk Biriminin reisi olan Aziz Bey tarafından, Filistin'de İngiliz tebaasından olan iki Arap'ın üzerinde bulunan NİLİ propaganda kağıtları ile ortaya çıkarılmıştır. Sekizinci Kolorduya bağlı olarak çalışan Yüzbaşı Cevat Rifat Bey ise daha farklı bir bilgi

³⁸⁷ C. Bozkurt, agm, s. 94.

³⁸⁸ C. Bozkurt, agm, s. 95.

³⁸⁹ N. Alkan, *age*, s. 61-66.

vermektedir. Bir gün masasına sürekli olarak bırakılan sahil gözetleme raporunda, bir İngiliz kruvazörünün sürekli olarak aynı saatte Yafa ile Hayfa arasında görülmesi onu şüphelendirmiştir. Bunun üzerine Nasıra Mıntika Komutanlığına bu durum haber verilmiş ve böylece bölgede gizli bir tahkimat kurulmuştur. Kısa süre sonra Zammarin Köyü'nde, akşam karanlığında kibrit yakarak sahilde işaret veren Abraham Habon isminde bir casus ele geçirilmiştir. Böylece NİLİ örgütü deşifre edilmiştir. Sonraki süreçte NİLİ'ye bağlı olan pek çok casus Filistin bölgesinde yakalanarak sorgulanmıştır. Bu sorgulamalar sonucunda casusların bir kısmına idam ve bir kısmına ise sürgün cezaları verilmiştir. Bazıları ise serbest bırakılmıştır. Böylece 1918 yılında NİLİ casusluk örgütü çökertilmiştir. Ancak NİLİ'nin faaliyetleri son bulduğunda, Osmanlı Devleti Kanal ve Filistin Cephelerini çoktan kaybetmiştir. Bu süreç içerisinde A. Aaronsohn'ın kardeşi Sarah'da dahil bazı casuslar intihar etmişlerdir. A. Aaronsohn ise Mısır'da kaldığı için yakalanamamıştır. A. Aaronsohn daha sonra 1919 senesinde, Londra'dan Paris'e dönüşü esnasında bindiği uçağın düşmesi sonucu hayatını kaybetmiştir.³⁹⁰

3.2. Kudüs'ün İngiliz İdaresine Geçişi

Gazze'nin düşüşünden sonra İngiliz birlikleri hiç durmadan ilerlemelerine devam etmiştir. Çünkü Osmanlı birlikleri Kudüs'e kadar geri çekilmiş olduğundan fazla bir direnişle karşılaşmamıştır. Böylece 16 Kasım 1917'de Yafa ele geçirilmiş ve ardından 8 Aralık günü Kudüs kuşatma altına alınmıştır. 9 Aralık günü ise Mutasarrıf İzzet Bey, Kudüs'ün İngilizlere teslim edildiğine dair mektubu, Kudüs Belediye Reisi Vekili Hüseyin-zâde Hüseyin Bey'e, İngilizlere verilmek üzere teslim etmiştir.³⁹¹

Kudüs, Başbakan Lloyd George için önemli bir şehirdi. Çünkü Avrupa cephesinde giden kötü gidişat Doğu cephesinde alınacak bir başarı ile engellenebilirdi. Ona göre, Doğu cephesinde ilerlenebilirse hem kamuoyunun desteğini alabilir hem de ordu ve

³⁹⁰ C. Bozkurt, *agm*, s. 105-108, 110; N. Alkan, *age*, s. 84-91; Abdullah Lüleci, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, s. 154.

³⁹¹ Belgenin sadeleştirilmiş hali için bkz. İsmet Üzen, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 331-332; A. Jacobson, *age*, s. 130; Ayrıca, İzzet Bey'in Kudüs'ü teslim ettiğine dair Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirdiği telgrafı için bkz. *C.O.A*, DH.ŞFR., 573 / 68, 10 Kanun-ı Evvel 1333 / 10 Aralık 1917.

toplum içerisinde moralin yükselmesi sağlanabilirdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uluslararası kamuoyundaki prestijinin azaltılması açısından Kudüs'ün ele geçirilmesi mühim bir rol teşkil ediyordu.³⁹² Bu yüzden Gazze'de yeterli derecede başarı sağlayamayan General Murray görevinden alınmış ve yerine General Edmund Allenby getirilmiştir. Daha sonrasında Başbakan Lloyd George, Kudüs'ün bir Noel hediyesi olarak ele geçirilmesini General Allenby'den istemiştir. Bu gelişme General Allenby açısından da memnuniyet vericiydi. Çünkü Allenby, gayet dindar bir kişi olduğundan Kudüs'ün ele geçirilmesini adeta dini bir vazife olarak addediyordu.³⁹³

General Allenby ilerleyişi esnasında, Kudüs'te kutsal yerlerin bulunması sebebiyle şehre zarar vermek istememiştir.³⁹⁴ Aynı şekilde Osmanlı tarafındaki kumandanlar da Kudüs'ün zarar görmesini istemiyordu. Nitekim İzzet Bey telgrafında, “...umûm-ı memleketçe mukaddes olunan bir şehrin tahrîb edilmiş olunmasına kâ'il olmayan...” şeklindeki ifadeyle Osmanlı ordusunun, Kudüs'e daha fazla zarar gelmesini önlemek için geri çekildiğini aktarmıştır.³⁹⁵

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Kudüs şehrine sekiz düşman uçağının geldiği ve ordu karargâhının bulunduğu dini binalara yirmiden fazla bomba atıldığı ancak ciddi bir zarar oluşmadığı anlaşılmaktadır. Ahali ise bu saldırıyı nefretle karşılamıştır.³⁹⁶ Bu olaydan iki gün sonra General Murray'in görevinden alınarak yerine General Allenby'in atanmasının Kudüs'le mi alakalı olduğu yoksa bir tesadüf mü olduğu şu anda belirsizdir. Bununla birlikte Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, Kudüs'ü teslim ettiğine dair Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Kudüs'ün düşman topçu ateşleriyle vurulduğunu ve bu yüzden birkaç hanenin zarar gördüğünü bildirmektedir.³⁹⁷ Conde de Ballobar günlüğünde, 9 Aralık 1917 günü Alman kolonisinin vurulduğunu ve iki evin yıkıldığını söylemektedir. Aynı gün, Kudüs kalesinin ele geçirilişi esnasında 3 kişinin de yaralandığını belirtmektedir.³⁹⁸ Dolayısıyla İngilizler, her ne kadar Kudüs'e zarar vermek istememiş olsalar da harekât esnasında bazı binaların vurulduğu ve insanların yaralandığı

³⁹² R. Mazza, *age*, s. 121-122; A. Jacobson, *age*, s. 121.

³⁹³ Hatta öyle ki, 1919 senesinde Vikont olduğunda onursal unvanlarının bir parçası olarak Megiddo (Armagedon'un İncil'de geçen yeri) adını seçmişti. Bkz. R. Mazza, *age*, s. 125.

³⁹⁴ R. Mazza, *age*, s. 126.

³⁹⁵ C.O.A, DH.ŞFR., 573 / 68, 10 Kanun-ı Evvel 1333 / 10 Aralık 1917.

³⁹⁶ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, İstanbul, 2009, s. 149.

³⁹⁷ C.O.A, DH.ŞFR., 573 / 68, 10 Kanun-ı Evvel 1333 / 10 Aralık 1917.

³⁹⁸ Conde de Ballobar, *age*, s. 185;187.

anlaşılmaktadır. Bu bilgiler dışında Cemal Paşa anılarında, Kudüs'ün kaybedilmesinden dolayı General Falkenhayn'ı sorumlu tutmuş ve onu suçlamıştır.³⁹⁹

11 Aralık 1917 günü General Allenby ve maiyeti Kudüs şehrine giriş yapmıştır. Onları kapıda Kudüs Belediye Reisi Hüseyin karşılamış ve onlara, İzzet Bey'in verdiği mektupla birlikte Kudüs'ün anahtarlarını teslim etmiştir. Söylenene göre Belediye Reisi Hüseyin Bey, anahtarları İngilizlere teslim ettiği esnada, İngiliz subayları anahtarları almak istememiştir. Çünkü Kudüs gibi bir şehrin sorumluluğunu kimse üzerine almak istemiyordu.⁴⁰⁰ Gerçekten de Kudüs üç semavi dine mensup cemaatlerin yaşadığı kozmopolit yapısından dolayı, bu kutsal şehri yönetmek o kadar kolay olmayacaktır.

General Allenby, Kudüs'ün kutsallığına olan saygısından dolayı Yafa kapısından yürüyerek girmek istemiştir. Çünkü daha önce 1898 yılında Kudüs'e at üstünde giren Alman İmparatoru II. Wilhelm'e benzemek istememiştir. Suriçi şehre giren General Allenby'i, Fransız ve İtalyan komutanlar, Fransız, İtalyan ve Amerikan askeri ateşeleri ve dini toplulukların temsilcileri takip etmiştir.⁴⁰¹ Burada verilen mesaj, Kudüs'ü sadece İngiltere'nin ele geçirmediğini, müttefiki olan diğer devletlerin de bu zaferde paylarının olduğunu göstermekti. Ayrıca dini topluluk temsilcileriyle, Kudüs'ün kutsal yapısına saygı gösterilmeye çalışılıyordu. Resmi giriş töreninin ardından General Allenby'in bildirisi İngilizce, Arapça, İbranice, Fransızca, İtalyanca, Yunanca ve Rusça olmak üzere 7 dilde bütün Kudüs halkına okunmuştur. Böylece bildirinin sadece Kudüs halkı arasında değil, uluslararası alanda da duyurulması sağlanmıştır. General Allenby bildirisinde kısaca; Türklerin yenildiğini, artık Kudüs'te İngiliz idaresinin başladığını, üç dinin sahip olduğu bütün ibadetgâh, bina ve vakıflarının mevcut gelenek ve inançlara göre yaşatılacağını ve korunacağını ilan etmiştir. Bütün bu tören İngiliz Savaş Ofisi (War Office) tarafından filme alınmıştır.⁴⁰²

³⁹⁹ Cemal Paşa, *age*, s. 230-234.

⁴⁰⁰ A. Jacobson, *age*, s. 130.

⁴⁰¹ A. Jacobson, *age*, s. 132; R. Mazza, *age*, s. 136.

⁴⁰² A. Jacobson, *age*, s. 132; Bildirinin uzun hali için bkz. Conde de Ballobar, *age*, s 189; Bildirinin Türkçe versiyonu için bkz. İ. Üzen, *agm*, s. 337-338; Ayrıca General Allenby ve maiyetinin Kudüs'e girişi ve bildirinin okunuşuna dair çekilmiş olan film için bkz. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060008299> (Erişim tarihi: 22.06.2024).

Fotoğraf 12: General Allenby ve Maiyetinin Yafa Kapısı'ndan Girişi.⁴⁰³

⁴⁰³ *Library of Congress, Palestine - Jerusalem. General Allenby's entrance into Jerusalem, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b47734/> (Erişim tarihi: 22.06.2024).*

Fotoğraf 13: General Allenby'nin Bildirisi Kudüs Halkına Okunuyor.⁴⁰⁴

Kudüs'ün ele geçirilmesi pek çok tarafı sevindirmişti. Özellikle Osmanlı yönetimini istemeyen Hristiyan, Yahudi ve Araplar bu durumdan memnuniyet duymuştur. Nitekim Gazeteci W.T. Massey, Allenby'nin şehre girişinden sonra sokakta bir Yahudi kadının kendisini tutarak “bugün için çok dua ettik, açlık çekiyorduk ancak önemli mi? şimdi kurtulduk ve özgürüz” demiştir. Yine gazetecinin aktardığına göre o gün Kızıllıhaç hastanesinde bulunan ve daha önce Osmanlı ordusunda görev yapan yaralı Araplar hep bir ağızdan “Yaşasın İngiltere” diye bağırarak, öyle ki o sırada yanlarında bulunan Türk askerlerine dahi aldırış etmemiştir.⁴⁰⁵ Yine bu duruma en çok sevinen isimlerden biri de İspanya Konsolosu Conde de Ballobar olmuştur. Nitekim C. Ballobar günlüğünde, Osmanlı ordusunun Kudüs'ten çekilmesine atıfta bulunarak: “*güle güle, nefret edilen Türkler*” diye yazmıştır.⁴⁰⁶

Kudüs'te tam 400 yıl süren Osmanlı idaresi artık resmi bir şekilde son bulmuş ve yeni bir devir başlamıştır. Bundan sonraki süreçte Filistin'de İngilizlerin idaresi altında,

⁴⁰⁴ Library of Congress, Allenby's proclamation being read in Jerusalem, <https://www.loc.gov/resource/matpc.08010/> (Erişim tarihi: 22.06.2024).

⁴⁰⁵ İ. Üzen, agm, s. 333.

⁴⁰⁶ Conde de Ballobar, age, s. 187.

1917-1920 yılları arasında sürececek olan bir askeri yönetim dönemi başlamıştır. Kudüs ele geçirildikten sonra General Allenby, askeri seferine devam ederek 23 Ocak 1917 tarihine kadar bütün güney Filistin'i, 23 Eylül 1918'de Hayfa'yı, 1 Ekim 1918'de Şam'ı ve 8 Ekim 1918'de de Beyrut'u ele geçirmiştir. 30 Ekim 1918'de ise Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmış ve böylece Osmanlı Devleti adına Birinci Dünya Savaşı sona ermiştir.⁴⁰⁷ Böylece Kudüs'te, 1948 yılına kadar sürececek olan İngiliz Mandası dönemi başlamıştır.

⁴⁰⁷ C. Deveci, agm, s. 38.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı döneminde Kudüs hakkında Türkçe literatürde birkaç makale dışında yeterli kaynak bulunmaması, yabancı literatürde ise daha çok çalışma bulunmasına rağmen Osmanlı arşivlerine pek yer verilmemiş olması bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kudüs hakkında bilgilere ulaşabilmek için Osmanlı arşivlerinde 1914-1918 yılları baz alınarak pek çok Osmanlı arşivine ulaşılmış ve konu hakkındaki dosyalar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Kapitülasyonların ilgası sebebiyle savaş başladıktan sonra düşman devlet tebaasına ait olan pek çok mülke el konulmuştur. Bu sebeple Rum Ortodokslar ellerinde bulunan mülkleri Osmanlı yönetiminden korumaya çalışmıştır. Ancak bu durumdan sadece Hristiyanlar değil Müslümanlarda endişe etmiştir. Nitekim İhsan et-Tercüman'a göre savaş sırasına boş kalan evlere Osmanlı yönetimi tarafından el konulduğu için ellerinde bulunan mülkleri boş bırakmamaya gayret etmişlerdir.

Savaş sırasında Cemal Paşa tarafından Suriye ve Filistin bölgesinde Fransızlara ciddi bir darbe vurulmuştur. Bunlar arasında en önemlisi Fransızlara ait olan St. Anna Kilisesi'nin Selahaddin-i Eyyubi Külliyesi'ne dönüştürülmesidir. Bu külliye ile Mısır'daki el-Ezher ve Hindistan'daki Aligarh Koleji'nin Müslümanlar üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılacak ve Pan-İslamist ideoloji yaygınlaştırılacaktı.

Savaşın ilk aylarında muhasım devlet tebaası konusunda Bâb-ı Âlî ile Dördüncü Ordu Kumandanlığı arasında birtakım çelişkiler ortaya çıkmıştır. Bâb-ı Âlî muhasım devlet tebaasının sınır dışı edilmesini isterken Dördüncü Ordu, Harbiye Nezaretinden emir gelene kadar sınır dışı edilmelerine izin vermemiştir.

Savaş sırasında hükûmet tarafından düşman devlet tebaasına imparatorluğa entegre edilmeleri amacıyla Osmanlı tabiiyetine geçebilme hakkı verilmiştir. Bu sebeple düşman tebaasından olanların bazıları Osmanlı vatandaşlığına geçmeye başlamışlardır. Geçmeyenler ise sürgün edilmişlerdir. Tabiiyet değişiklikleri esnasında ise itilaf devletleri tarafından düşman devlet tebaasından olanlar tehdit edilmiştir. Nitekim eğer ki tabiiyetlerini değiştirirlerse Avrupa'da bulunan bütün mallarına el konulacaktı. Bu sebeple düşman tebaasından olan insanlar iki seçim arasında kalmak zorunda bırakılmışlardır.

Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, Suriye ve Filistin bölgesinde itilaf devletlerinden boşalan nüfuz alanını doldurmaya çalışmış bu sebeple bölgede özellikle okul inşa edebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu sırada kapitülasyonların ilgasına karşılık Kudüs'te Hz. Davud'un mezarının bulunduğu binanın üst katının Alman Katolik Kilisesi'ne devredilmesini istemiştir. Literatürde bu konuda pek bir bilgi bulunmamakla birlikte meselenin ayrıntıları K. Kressenstein'in hatıratında geçmektedir. Almanya'nın nüfuzunu genişletme çabasına Osmanlı hükûmeti tarafından kesinlikle karşı çıkılmış, bu durum hem Enver Paşa hem de Cemal Paşa tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Kudüs'teki Hristiyan kiliseler ciddi borç içerisine girmiştir. Ancak arşivlere göre Osmanlı Devleti içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen bu kiliseleri yalnız bırakmamıştır. Nitekim Kudüs Ortodoks Rum Kilisesine içerisinde bulunduğu maddi sıkıntılar sebebiyle 5000 liralık yardımda bulunulmuştur. Bundan başka yeni Ermeni Patrikliğinin Kudüs'te tesis edilebilmesi için de 2500 liralık maddi destek verilmiştir. Ayrıca yeni Ermeni Patriği Sahak Efendi'nin maaşına da zam yapılmıştır. Yine Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Ruhani azasından olan piskopos ve rahiplere 1000'er kuruş verilmiştir. Literatürde Kudüs'teki kiliselerin içerisinde bulunduğu sıkıntılar anlatılırken Osmanlı Devleti'nin kiliselere yapmış olduğu yardımdan söz edilmemektedir. Dolayısıyla yapılan bu çalışmada konu hakkında arşiv belgeleri kullanılarak bilgi verilmiştir.

Savaş sırasında Osmanlı hükûmeti tarafından her ne kadar Hristiyan kiliselerine maddi destek verilmiş olsa da casusluk yapacakları şüphesiyle bazı Hristiyan memurların işlerine son verilmiştir. Bu sebeple örneğin Kudüs'te görev yapan bazı Rum polis memurları ve Ermeni sıhhiye memurları görevlerinden ihraç edilmişlerdir.

Kapitülasyonların kaldırılması ve savaşın ilanı sonrasında İmparatorluğun bütün topraklarında olduğu gibi Kudüs'te de Müslümanlar tarafından çeşitli kutlamalar gerçekleştirilmiştir. Nitekim savaş ilan edildikten sonra Mekke'den Kudüs'e getirilen Sancak-ı Şerif'i öpmek için şehirdeki bütün Müslümanlar sıraya girmiş ve büyük bir sevinç yaşamışlardır. Ancak savaş ilerledikçe ortaya çıkan siyasal, sosyal ve ekonomik problemler nedeniyle bu sevinç azalmış ve yerini hüzne bırakmıştır. Nitekim İ. et-Tercüman'a göre Kudüs'teki halk savaş sebebiyle ciddi moral kaybına uğramıştır.

Savaş başladıktan sonra muhasım devlet tebaasından olan ve Siyonizm’le bağlantısı bulunan Yahudiler ya da Anadolu’ya ya da gemilerle yurtdışına sürgün edilmeye başlamıştır. Bu vasıtayla sürgün edilen Yahudilerin yaklaşık 7 ila 8 bin olduğu düşünülmektedir. Ancak hükûmet tarafından tabiiyet değişikliği vasıtasıyla Osmanlı vatandaşı olan ve Siyonizm’den uzak duran Yahudilere dokunulmayacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı hükûmeti, sınır dışı edilecek olan Yahudilere karşı hoşgörülü davranılması gerektiği aksi halde kötü davrananların cezaya çarptırılacaklarını ilan etmiştir.

Savaş sırasında Osmanlı yönetimi tarafından Yahudilere yurtdışından gönderilen yardımlara izin verilmiştir. Nitekim özellikle Amerika’dan gönderilen pek çok yardım deniz yolu vasıtasıyla önce Yafa’ya ardından karayoluyla Kudüs’te getirilmiştir. Bu süreçte Osmanlı memurlarının gözetiminde olması şartıyla getirilen yardımların hepsi Filistin’de bulunan Yahudi, Hristiyan ve Müslüman cemaatlere dağıtılmıştır. Ancak yardımların büyük çoğunluğu Yahudilere verilmiştir.

Yabancı literatür incelendiğinde Yahudi sürgünlerinin Ermeni tehciriyle bir tutulduğu görülmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı hükûmetinin Yahudileri tehcir etmek gibi bir niyeti olmadığı, sürgün edilen Yahudilere karşı müsamahakâr davranmaya çalıştığı ve yurtdışından Yahudilere gönderilen bütün yardımlara izin verdiği Osmanlı arşivlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca R. Mazza, Filistin’in önde gelen Siyonistlerinden biri olan Arthur Ruppın’ın bir açıklamasına atıfta bulunarak Cemal Paşa’nın Yahudilerle bir sorunu olmadığını sadece Siyonistlere karşı düşmanca hareket ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte yine R. Mazza, Cemal Paşa’nın düşman devletlere tâbi olan Yahudileri tehcir etmek değil, onları tabiiyet değişikliği vasıtasıyla İmparatorluğa entegre etmek istediğini ifade etmiştir.

Seferberliğin ilanıyla birlikte Osmanlı topraklarında bulunan müslim ya da gayrimüslim herkesten tekalif-i harbiye vergisi toplanmıştır. Bu vergi sebebiyle insanlar ellerinde bulunan hayvan, araba, yiyecek ne varsa bir kısmını vermek zorunda kalmışlar, bu sebeple zor duruma düşmüşlerdir. Dolayısıyla halk stokçuluğa giderek ellerindeki ürünleri saklamaya başlamıştır. Tekalif-i harbiye vergileri sadece Osmanlı vatandaşı değil, Osmanlı vatandaşı olmayan kişilerden de alınmıştır. Bu karardan Osmanlının müttefiki olan devletler muaf tutulmuştur.

Osmanlı arşivlerine göre tekalif-i harbiyeden sadece yerel halkın değil yerel yöneticilerinde memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kudüs Mutasarrıfı Macit Bey halktan zorla vergi toplamanın birtakım problemlere yol açacağını, zaten bu şartlar altında zorla vergi toplamanın bir işe yaramayacağını Dahiliye Nezaretine bildirmiştir. Bunun dışında Yafa'da Fransız vatandaşı olan bir kişi tekalif-i harbiye suretiyle alınan hayvan ve arabasının Yafa kaymakamının kişisel hizmetine verildiği konusunda Kudüs Mutasarrıflığına şikâyetinde bulunmuştur. Yafa Kaymakamı ise savunmasında, bu kişinin muhasım devlet tebaasından olması sebebiyle mallarına el koyabilme hakkı olduğunu, ayrıca savaş şartları sebebiyle maaşının araba kirasına yetmediğini, bu sebeple bunu yapmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Bu örnekte de görüleceği üzere bir tarafta hayvanlarının ve aracının zorla alınıp yerel yönetici tarafından haksız yere kullanıldığından şikâyet eden bir kişi varken, diğer tarafta maaşının yetmediğinden hayıflanıp ve araca ihtiyacı olduğunu belirten bir yönetici bulunmaktadır. Dolayısıyla tekalif-i harbiye meselesine sadece yerel halk tarafından değil aynı zamanda yerel yönetici tarafından da bakılması durumun daha iyi analiz edilmesini sağlamaktadır.

Savaş sırasında Suriye ve Filistin bölgesinde çekirge istilası ortaya çıkmış bu sebeple kıtlık ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı hükûmeti de bu afetle mücadele edebilmek için bütün imparatorluk topraklarında çekirgelerle mücadele komisyonları oluşturmuştur. Bu komisyonlardan birisi de Kudüs'te kurulmuştur. Kudüs'te çekirgelerle mücadele amacıyla Mutasarrıf Midhat Bey tarafından Dahiliye Nezaretinden maddi destek istenmiş, bunun üzerine bölgeye yaklaşık 450.000 kuruş gönderilmiştir.

Çekirgelerle mücadele amacıyla İmparatorluk topraklarında bulunan genç-yaşlı herkes bu mücadeleye destek olmak için çağırılmıştır. Bu mücadelenin Kudüs'teki önemi ise çok farklıdır. Çünkü Kudüs Hristiyan, Yahudi ve Müslüman olmak üzere pek çok cemaati bünyesinde barındıran kozmopolit bir şehir olarak ön plana çıkmaktadır. Kudüs'teki bu mücadele ayrıntılı olarak incelendiğinde çekirgelerle mücadele eden yerli halkın din, ırk, düşünce fark etmeksizin hep birlikte hareket ettiği görülmektedir. Hatta öyle ki bu mücadeleye bölgede kolonisi bulunan devletler bile katılmışlardır. Dolayısıyla çekirge istilası Osmanlı Devleti adına her ne kadar olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmış olsa da Kudüs'te bulunan bütün cemaatlerin ortak bir şekilde aynı düşmana karşı hareket etmeleri, farklı dinlere inanan cemaatler arasında birleştirici bir etkiye de neden olmuştur.

Çekirge istilas, sıcak doğu rüzgarları, tekalif-i harbiye gibi olumsuzluklardan dolayı kıtlık başlayınca halk açlık çekmeye başlamış, bu sebeple bağışıklıklarını kaybetmişlerdir. Halkın bağışıklığını kaybetmesi Suriye ve Filistin bölgesinde salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Devleti hemen harekete geçmiştir. Nitekim salgın hastalıklarla mücadele amacıyla Kudüs bölgesine bakteriyoloji laboratuvarı ve seyyar hastaneler kurulmuş, bölgeye pek çok aşı, sağlık malzemesi, röntgen makinesi ve bakteriyoloji aleti gönderilmiştir. Bununla birlikte salgın hastalıklarla mücadele amacıyla Kudüs'te hem Kızılay hem de Kızıllaç birlikte hareket etmiştir.

Savaş başladıktan sonra İngilizlerin Mısır'dan çıkarılması için Kanal Harekâtı başlatılmıştır. Kanal Harekâtına hazırlık sürecinde yeni demiryolları ve karayolları inşa edilmeye başlamıştır. Ayrıca bu süreç içerisinde ordunun yiyecek, içecek gibi her türlü malzemesinin çölde taşınabilmesi için deve temin edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte karargâh merkezi Şam'dan Kudüs'e taşınmıştır. Kudüs'ün karargâh merkezi olarak seçilmesinde önemli diplomatik temsilciliklerin bulunması, düşman gemilerinin hedefinden uzaklığı, Filistin bölgesinin idari merkezi olması ve Mısır cephesine yakınlığı etkili olmuştur. Neticede Birinci Kanal Harekâtı yapılmış ancak başarısız olunmuştur. Bunun üzerine İkinci Kanal Harekâtı için tekrardan hazırlık yapılmıştır. Bu hazırlık süreci esnasında Şerif Hüseyin isyan etmiştir. Şerif Hüseyin'in isyanı Kudüs'te de yankı bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin İkinci Kanal Harekâtı da başarısızlıkla sonuçlanınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum hem ordu hem de halk arasında moral kayıplarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu moral kayıpları neticesinde Osmanlı ordusunda firar vakaları baş göstermiştir. Firarlar neticesinde Kudüs Divan-ı Harbi tarafından firar eden askerlere idam cezası verilmiştir. Ancak bu idam cezaları Harbiye Nezareti tarafından ya affedilmiş ya da hafifletilmiştir. Harbiye Nezareti'nin aldığı bu karar, Kudüs ve çevresinde yaşayan halkın endişelerini bir nebze olsun hafifletmek istemesinden ileri gelmektedir.

Kanal harekâtları başarısız olması Kudüs'ün düşüşüne giden süreci başlatmıştır. Nitekim bu başarısızlık sonrasında İngilizler durmadan Filistin bölgesine kadar ilerleme kaydetmişlerdir. Neticede İngilizler tarafından Gazze seferleri başlatılmış, ilk ikisi başarısız olsa da üçüncüsü başarılı olmuştur. Böylece Gazze İngilizler tarafından ele

geçirilmiştir. Gazze kuşatmaları esnasında General Murray görevinden alınmış ve yerine General Allenby getirilmiştir. İngiltere Başbakanı L. George, Kudüs'ün Noel bayramına kadar ele geçirilmesi ve İngiliz halkına hediye edilmesini General Allenby'den istemiştir. Ardından 2 Kasım 1917'de İngilizler tarafından, Filistin bölgesinde bir Yahudi yurdu kurulmasını öngören Balfour Deklarasyonu ilan edilmiştir. Bu deklarasyonun ilan edilmesinde Siyonistlerin lideri olan Chaim Weizmann'ın çabaları etkili olmuştur.

Savaş esnasında Siyonistler tarafından Filistin'de NİLİ casusluk örgütü kurulmuştur. Bu örgüt Suriye ve Filistin'de casusluk faaliyetleri yürüterek İngilizlerin bölge hakkında önemli bilgilere sahip olmasını sağlamıştır. İngilizlerin savaş alanında Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlük kurmalarında bu istihbarat faaliyetlerinin de ciddi bir etkisi bulunmaktadır.

8 Aralık 1917 tarihinde Kudüs İngilizler tarafından kuşatılmıştır. Bu kuşatma sırasında Kudüs'ün daha fazla zarara uğramasını istemeyen Osmanlı birlikleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece 9 Aralık günü Kudüs İngilizlere teslim edilmiştir. Literatür incelendiğinde savaş sırasında İngilizlerin Kudüs'ün kutsallığı sebebiyle şehre zarar vermektan kaçındığı anlatılmaktadır. Ancak Osmanlı arşivleri ve Conde de Ballobar'ın günlüğüne İngilizlerin saldırısı sonucu Kudüs'te bazı dini-sivil binaların tahrip edildiği ve insanların yaralandığı ortaya çıkmıştır.

Kudüs İngilizler tarafından ele geçirildikten sonra General Allenby Yafa Kapısı'ndan büyük bir törenle giriş yapmıştır. Bu girişini şehrin kutsallığına saygısını göstermek ve Almanlardan farklılığını ortaysa koymak amacıyla zamanında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in yaptığı gibi at üstünde değil yürüyerek yapmayı tercih etmiştir. Törenden sonra şehirde General Allenby tarafından ünlü bildirisinin okutulmuş olması, 400 yıllık Osmanlı idaresinin sona ererek İngiliz idaresinin başladığını simgelemiştir. Kudüs'teki yeni İngiliz idaresi döneminde, Siyonistlerin İngilizlerle iş birliği yapması bölgede uzun süre devam edecek olan çatışma bir ortamını yaratacak ve hiçbir zaman Osmanlı devrindeki barış ortamına geri dönmeyecektir. İngilizlerin, Osmanlı'nın uyguladığı statükoyu sürdürme çabalarına rağmen Siyonistlerle Araplar arasındaki çatışma ortamı şiddetlenecek ve şehirde sürekli bir huzursuzluk ortamı yaşanacaktır. Bu sebeple günümüzde Kudüs şehri, içerisinde sürekli karmaşaların olduğu ve barışın bir türlü sağlanamadığı bir yer olarak tanınmaktan kendini kurtaramayacaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı

C.O.A., Osmanlı Belgelerinde Filistin, Sayı 102, İstanbul, 2009.

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BEO, 4427 / 331962, 22 Şevval 1334 / 22 Ağustos 1916.

BEO, 4326 / 324411, 26 Muharrem 1333 / 14 Aralık 1914.

BEO, 4379 / 328417, 07 Zilhicce 1333 / 16 Ekim 1915.

BEO, 4445 / 333372, 22 Safer 1335 / 18 Aralık 1916.

BEO, 4346 / 325880, 09 Cemaziyel-evvel 1333 / 25 Mart 1915.

BEO, 4418 / 331329, 11 Şaban 1334 / 13 Haziran 1916.

BEO, 4408 / 330567, 10 Cemaziyel-ahir 1334 / 14 Nisan 1916.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH.EUM.MTK.)

DH.EUM.MTK., 70 / 30, 16 Rebiül-ahir 1333 / 03 Mart 1915.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi (DH.EUM.KLU.)

DH.EUM.KLU., 3 / 2, 14 Zilkade 1332 / 04 Ekim 1914.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb)

DH.EUM.5.Şb, 27 / 21, 14 Şevval 1334 / 14 Ağustos 1916.

DH.EUM.5.Şb, 4 / 45, 09 Muharrem 1333 / 27 Kasım 1914.

DH.EUM.5.Şb, 6 / 3, 24 Muharrem 1333 / 12 Aralık 1914.

DH.EUM.5.Şb, 10 / 9, 14 Rebiül-ahir 1333 / 01 Mart 1915.

DH.EUM.5.Şb, 16 / 17, 13 Şevval 1333 / 24 Ağustos 1915.

DH.EUM.5.Şb, 3 / 11, 18 Zilhicce 1332 / 07 Kasım 1914.

DH.EUM.5.Şb, 21 / 42, 05 Rebiül-ahir 1334 / 10 Şubat 1916.

DH.EUM.5.Şb, 23 / 3, 02 Cemaziyel-ahir 1334 / 06 Nisan 1916.

DH.EUM.5.Şb, 4 / 50, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.

DH.EUM.5.Şb, 25 / 54, 29 Şaban 1334 / 01 Temmuz 1916.

DH.EUM.5.Şb, 24 / 8, 04 Recep 1334 / 07 Mayıs 1916.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb)

DH.EUM.6.Şb, 23 / 1, 21 Zilhicce 1335 / 08 Ekim 1917.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM.)

DH.EUM.MEM., 80 / 63, 25 Muharrem 1335 / 21 Kasım 1916.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi (DH.EUM.VRK.)

DH.EUM.VRK., 17 / 52, 11 Recep 1335 / 03 Mayıs 1917.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)

DH.UMVM, 77 / 30, 03 Cemaziyel-ahir 1333 / 18 Nisan 1915.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)

DH.İ.UM.EK., 11 / 75, 15 Zilhicce 1333 / 24 Ekim 1915.

DH.İ.UM.EK., 19 / 89, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.

DH.İ.UM.EK., 71 / 98, 04 Şevval 1332 / 26 Ağustos 1914.

DH.İ.UM.EK., 74 / 40, 09 Safer 1333 / 27 Aralık 1914.

DH.İ.UM.EK., 101 / 53, 09 Cemaziyel-ahir 1334 / 13 Nisan 1916.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)

DH.İ.UM, 27 / 5, 14 Rebiül-evvel 1334 / 20 Ocak 1916.

DH.İ.UM, 98 / 1, 19 Zilhicce 1334 / 17 Ekim 1916.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)

DH.İD., 224 / 4, 10 Rebiül-evvel 1333 / 26 Ocak 1915.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH.KMS.)

DH.KMS., 28 / 12, 17 Zilkade 1332 / 07 Ekim 1914.

DH.KMS., 40 / 53, 15 Şevval 1334 / 15 Ağustos 1916.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)

- DH.ŞFR., 438 / 88, 13 Ağustos 1330 / 26 Ağustos 1914.
 DH.ŞFR., 66 / 220, 10 Şevval 1334 / 10 Ağustos 1916.
 DH.ŞFR., 49 / 63, 02 Rebiül-evvel 1333 / 18 Ocak 1915.
 DH.ŞFR., 49 / 66, 02 Rebiül-evvel 1333 / 18 Ocak 1915.
 DH.ŞFR., 450 / 102, 14 Teşrin-i Sani 1330 / 27 Kasım 1914.
 DH.ŞFR., 449 / 38, 06 Teşrin-i Sani 1330 / 19 Kasım 1914.
 DH.ŞFR., 451 / 54, 17 Teşrin-i Sani 1330 / 30 Kasım 1914.
 DH.ŞFR., 453 / 38, 29 Teşrin-i Sani 1330 / 12 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 513 / 59, 04 Mart 1332 / 17 Mart 1916.
 DH.ŞFR., 47 / 361, 19 Muharrem 1333 / 07 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 494 / 96, 12 Teşrin-i Evvel 1331 / 25 Ekim 1915.
 DH.ŞFR., 48 / 212, 12 Safer 1333 / 30 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 488 / 99, 29 Ağustos 1331 / 11 Eylül 1915.
 DH.ŞFR., 62 / 295, 06 Cemaziyel-ahir 1334 / 10 Nisan 1916.
 DH.ŞFR., 47 / 232, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.
 DH.ŞFR., 462 / 76, 10 Şubat 1330 / 23 Şubat 1915.
 DH.ŞFR., 474 / 87, 25 Mayıs 1331 / 07 Haziran 1915.
 DH.ŞFR., 482 / 45, 20 Temmuz 1331 / 02 Ağustos 1915.
 DH.ŞFR., 530 / 28, 15 Ağustos 1332 / 28 Ağustos 1916.
 DH.ŞFR., 543 / 17, 31 Kanun-ı Evvel 1332 / 13 Ocak 1917.
 DH.ŞFR., 546 / 104, 15 Şubat 1332 / 28 Şubat 1917.
 DH.ŞFR., 67 / 239, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.
 DH.ŞFR., 450 / 67, 13 Teşrin-i Sani 1330 / 26 Kasım 1914.
 DH.ŞFR., 453 / 81, 30 Teşrin-i Sani 1330 / 13 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 452 / 103, 25 Teşrin-i Sani 1330 / 08 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 47 / 398, 21 Muharrem 1333 / 09 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 452 / 108, 25 Teşrin-i Sani 1330 / 08 Aralık 1914.
 DH.ŞFR., 515 / 13, 15 Mart 1332 / 28 Mart 1916.
 DH.ŞFR., 62 / 297, 08 Cemaziyel-ahir 1334 / 12 Nisan 1916.
 DH.ŞFR., 54 / 109, 14 Ramazan 1333 / 26 Temmuz 1915.
 DH.ŞFR., 505 / 3, 29 Kanun-ı Evvel 1331 / 11 Ocak 1916.

- DH.ŞFR., 79 / 34, 16 Zilkade 1335 / 03 Eylül 1917.
- DH.ŞFR., 86 / 21, 20 Cemaziyel-ahir 1336 / 02 Nisan 1918.
- DH.ŞFR., 540 / 16, 29 Teşrin-i Sani 1332 / 12 Aralık 1916.
- DH.ŞFR., 548 / 68, 19 Mart 1333 / 19 Mart 1917.
- DH.ŞFR., 555 / 83, 29 Mayıs 1333 / 29 Mayıs 1917.
- DH.ŞFR., 45 / 100, 07 Zilkade 1332 / 27 Eylül 1914.
- DH.ŞFR., 443 / 60, 23 Eylül 1330 / 06 Ekim 1914.
- DH.ŞFR., 45 / 219, 17 Zilkade 1332 / 07 Ekim 1914.
- DH.ŞFR., 444 / 70, 02 Teşrin-i Evvel 1330 / 15 Ekim 1914.
- DH.ŞFR., 59 / 194, 27 Safer 1334 / 04 Ocak 1916.
- DH.ŞFR., 455 / 11, 10 Kanun-ı Evvel 1330 / 23 Aralık 1914.
- DH.ŞFR., 488 / 123, 30 Ağustos 1331 / 12 Eylül 1915.
- DH.ŞFR., 49 / 198, 17 Rebiül-evvel 1333 / 02 Şubat 1915.
- DH.ŞFR., 50 / 1, 29 Rebiül-evvel 1333 / 14 Şubat 1915.
- DH.ŞFR., 54 / 219, 15 Şaban 1333 / 28 Haziran 1915.
- DH.ŞFR., 554 / 97, 21 Mayıs 1333 / 21 Mayıs 1917.
- DH.ŞFR., 48 / 212, 12 Safer 1333 / 30 Aralık 1914.
- DH.ŞFR., 475 / 38, 30 Mayıs 1331 / 12 Haziran 1915.
- DH.ŞFR., 475 / 39, 30 Mayıs 1331 / 12 Haziran 1915.
- DH.ŞFR., 54 / 266, 18 Şaban 1333 / 01 Temmuz 1915.
- DH.ŞFR., 52 / 218, 19 Cemaziyel-ahir 1333 / 04 Mayıs 1915.
- DH.ŞFR., 68 / 60, 21 Zilkade 1334 / 19 Eylül 1916.
- DH.ŞFR., 533 / 62, 14 Eylül 1332 / 27 Eylül 1916.
- DH.ŞFR., 524 / 44, 15 Haziran 1332 / 28 Haziran 1916.
- DH.ŞFR., 437 / 118, 07 Ağustos 1330 / 20 Ağustos 1914.
- DH.ŞFR., 438 / 48, 11 Ağustos 1330 / 24 Ağustos 1914.
- DH.ŞFR., 44 / 97, 04 Şevval 1332 / 26 Ağustos 1914.
- DH.ŞFR., 442 / 10, 13 Eylül 1330 / 26 Eylül 1914.
- DH.ŞFR., 47 / 106, 03 Muharrem 1333 / 21 Kasım 1914.
- DH.ŞFR., 513 / 98, 07 Mart 1332 / 20 Mart 1916.
- DH.ŞFR., 45 / 11, 23 Şevval 1332 / 14 Eylül 1914.
- DH.ŞFR., 444 / 58, 01 Teşrin-i Evvel 1330 / 14 Ekim 1914.

DH.ŞFR., 521 / 99, 21 Mayıs 1332 / 03 Haziran 1916.
 DH.ŞFR., 521 / 109, 21 Mayıs 1332 / 03 Haziran 1916.
 DH.ŞFR., 553 / 115, 12 Mayıs 1333 / 12 Mayıs 1917.
 DH.ŞFR., 64 / 116, 20 Recep 1334 / 23 Mayıs 1916.
 DH.ŞFR., 457 / 38, 29 Kanun-ı Evvel 1330 / 11 Ocak 1915.
 DH.ŞFR., 548 / 89, 21 Mart 1333 / 21 Mart 1917.
 DH.ŞFR., 54 / 209, 20 Ramazan 1333 / 01 Ağustos 1915.
 DH.ŞFR., 573 / 68, 10 Kanun-ı Evvel 1333 / 10 Aralık 1917.
 DH.ŞFR., 54 / 407, 29 Şaban 1333 / 12 Temmuz 1915.
 DH.ŞFR., 456 / 100, 24 Kanun-ı Evvel 1330 / 06 Ocak 1915.
 DH.ŞFR., 69 / 71, 25 Zilhicce 1334 / 23 Ekim 1916.

**Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti
(DH.MB.HPS.)**

DH.MB.HPS., 74 / 35, 19 Ramazan 1333 / 31 Temmuz 1915.
 DH.MB.HPS., 75 / 19, 22 Şaban 1334 / 24 Haziran 1916.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH.)

DH.EUM.KLH., 5 / 127, 17 Cemaziyel-ahir 1335 / 10 Nisan 1917.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS.)

DH.SYS., 123 / 2, 05 Rebiül-evvel 1333 / 21 Ocak 1915.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.)

HR.HMŞ.İŞO., 136 / 14, 28 Şubat 1331 / 12 Mart 1916.

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H.)

HR. H., 351 / 7, 29 Ekim 1914.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

HR.SYS., 2976 / 6, 07 Şubat 1915.

HR.SYS., 2145 / 19, 19 Şubat 1916.

HR.SYS., 1783 / 73, 01 Ağustos 1917.

HR.SYS., 2267 / 48, 23 Ocak 1917.

HR.SYS., 2170 / 4, 05 Aralık 1914.

HR.SYS., 2289 / 34, 22 Ekim 1915.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04.)

HR.SFR.04., 261 / 48, 20 Ekim 1915.

İrade Maarif (İ.MF.)

İ.MF., 22 / 41, 04 Zilhicce 1333 / 13 Ekim 1915.

İrade Taltifat (İ.TAL.)

İ.TAL., 498 / 5, 24 Muharrem 1333 / 12 Aralık 1914.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)

İ..DUİT, 103 / 16, 14 Şevval 1334 / 14 Ağustos 1916.

İ..DUİT, 107 / 22, 20 Zilhicce 1334 / 18 Ekim 1916.

İ..DUİT, 107 / 64, 11 Muharrem 1335 / 07 Kasım 1916.

İ..DUİT, 109 / 69, 20 Recep 1335 / 12 Mayıs 1917.

İ..DUİT, 42 / 43, 10 Safer 1335 / 06 Aralık 1916.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

MF.MKT., 1221 / 70, 24 Safer 1335 / 20 Aralık 1916.

MF.MKT., 1219 / 30, 28 Zilkade 1334 / 26 Eylül 1916.

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.)

ML.EEM., 1240 / 17, 29 Temmuz 1333 / 29 Temmuz 1917.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

MV., 201 / 53, 09 Cemaziyel-ahir 1334 / 13 Nisan 1916.

MV., 241 / 164, 03 Zilhicce 1333 / 12 Ekim 1915.

MV., 197 / 30, 08 Cemaziyel-evvel 1333 / 24 Mart 1915.

MV., 244 / 91, 02 Zilkade 1334 / 31 Ağustos 1916.

II. Kitaplar ve Makaleler

- Ağaoğlu, Sami (2017, Mart). “Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze Muharebeleri”, *Journal of History Culture and Art Research*, Cilt 6, Sayı 2, 307-335.
- Akar, Utku (2019). *Morale, Obedience, Discipline: The Politics of Motivation in the Ottoman Great War*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, Ekrem (2015). “Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Fransız Okulları”, *Synergies Turquie*, Sayı 8, 29-46.
- Akter, Ahmet (2020, Kış). “Filistin Cephesinde Türk ve İngiliz Ordularındaki Askerin Günlük İstihkakı: Tâymât-ı Yevmiye-Rasyon Karşılaştırması”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 50-84.
- Akyol, Yunus E. (2019, Haziran). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Alkan, Necmettin (2023). *NİLİ: Ortadoğu’da Casuslar Savaşı*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Altıntaş, Ayten (2021, Şubat). “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, 1-3.
- Arda, Zeki Cemil (2021, Şubat). “Erich (Georg Anton Sebastian) Von Falkenhayn (1861-1922)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, 1-2.
- Arslan, Esat (2014, 20-21 Kasım). “Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye’deki 4’ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, İstanbul, 435-462.
- Atay, Falih Rıfkı (2022). *Zeytindağı*, Pozitif Yayınevi, İstanbul.
- Auron, Yair (2000). *The Banality of Indifference: Zionism & the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, London.
- Avcı, Yasemin (2004). *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Avcı, Yasemin, Özdemir, Ömür Yazıcı (2020, Kasım). “Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs’ü Yönetmek: Mutasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu”, *Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı*, (ed. Mithat Aydın, Süleyman İnan), Ankara.
- Aydın, Mehmet (1998). “Hıristiyanlık”, *DİA*, Cilt 17, İstanbul, 348-353.
- Aydın, Yusuf (2015). *Birinci Dünya Savaşı’nda Cihat İlanı ve Ortadoğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Bircan, Emre (2023). *Birinci Dünya Savaşı’nda Kanal Cephesinde Birinci Gazze Muharebesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.

- Bozkurt, Celil (2014). "I. Dünya Savaşı'nda Filistin Suriye Cephesi'nde NİLİ Casusluk Örgütünün Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 88, 89-114.
- Bozkurt, Gülnihal (1999). "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, Cilt 57, Sayı 219, 539-564.
- Bozkurt, İbrahim (2018, Nisan). "Tanin Gazetesi'ne Göre I. Dünya Savaşı'nın Başlama ve Osmanlı Devleti'nin Savaşa Giriş Süreci", *Sobider*, Sayı 22, 239-265.
- Bozpinar, Cumali (2021). "Osmanlı Kapitülasyonlarının Tesisi: Zihniyet Bağlamında Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, 350-358.
- Cemal Paşa (2021). *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Conde de Ballobar (2015). *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, (ed. Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza), I. B. Tauris, London.
- Çalık, Ramazan, Tepekaya, Muzaffer (2006). "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, 205-228.
- Çapa, Mesut (2018, Temmuz). "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin (Kanal) Cephesi'nde Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 57-73.
- Çelik, Cemil (1999). *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Çiçek, M. Talha (2020). *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Çiçek, M. Talha (2020). *Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Derveze, İzzet (2007). *Osmanlı Filistin'inde Bir Posta Memuru*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Deveci, Can (2018, Ocak). "General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 35-50.
- Elmacı, Mehmet Emin (2001). *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Engin, Müjdat (2010). *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erden, Ali Fuad (2006). *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, (haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Genelkurmay Başkanlığı (1979). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi: Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Görgülü, İsmet (2020, Kasım). “Liman Von Sanders (1855-1929)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, 1-3.
- Görgün, Hilal (2008). “Rifâa et-Tahtâvî”, *DİA*, Cilt 35, İstanbul, 95-97.
- Gözübüyük, Sevil (2017). *Osmanlı - Fransa İlişkileri ve Kapitülasyonlar (XVI. - XVII. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Gül, Mustafa F. (2021, Nisan). “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, 732-754.
- Gümüş, İsmail (2013). *Şerif Hüseyin İsyanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hadawi, Sami (2013, Spring). “Sodomy, Locusts, and Cholera: A Jerusalem Witness”, *Jerusalem Quarterly*, Issue 53, 7-27.
- Harman, Ömer Faruk (2002). “Kudüs”, *DİA*, Cilt 26, Ankara, 323-327.
- İhsan et-Tercüman (2012). *Çekirge Yılı: Kudüs 1915-1916*, (çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2000). “İmtiyâzât, Osmanlı Dönemi. Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, *DİA*, c. 22, 245-252.
- Jacobson, Abigail (2011). *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, New York.
- Karabulut, Sezen (2018). “Savaş Yılları Osmanlı Kudüs’ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 33, Sayı 2, 451-480.
- Karabulut, Umut (2018, 1-5 Ekim). “Kudüs’te Savaş Hukuku ve Toplumlararası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 8, Ankara, 203-214.
- Karaman, M. Lutfullah (2009). “Siyonizm”, *DİA*, Cilt 37, İstanbul, 329-335.
- Kasalak, Kadir (2016). “İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, 65-78.
- Kayalı, Hasan (2019). *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, (çev. Türkan Yöney), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kemal, Cemal (2014, Güz). “Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze’yi Nasıl Kaybettik?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 55, 125-176.
- Kol, Meltem (2017). *Birinci Dünya Savaşı’nda Psikolojik Bir Operasyon Olarak Cihad-ı Ekber İlanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Kral Abdullah (2006). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kress von Kressenstein (2007). *Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk*, (çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Külünk, Muhammet E. (2011). *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Liman von Sanders (2020). *Türkiye'de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Lüleci, Abdullah (2014). *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Mazza, Roberto (2009, March). "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christians Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, Vol: 45, No: 2, 207-227.
- Mazza, Roberto (2014). *Jerusalem From the Ottomans to the British*, I. B. Tauris, London.
- Mazza, Roberto (2020). "Size de Ermenilere Yaptığımızı Yapacağız' Cemal Paşa, Siyonizm ve Yafa'nın Tahliye Edilmesi, Nisan 1917", *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 115-143.
- Mazza, Roberto (2020, Winter). "An Honest Broker? The American Consul in Jerusalem, Otis A. Glazebrook (1914-20)", *Jerusalem Quarterly*, Issue 84, 105-121.
- Nedim, Şükrü Mahmut (1995). *Filistin Savaşı (1914-1918)*, (çev. Abdullah Es), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Nicault, Catherine (2001). *Kudüs 1850-1948*, (çev. Estreya Seval Vali), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Okutan, Çağatay (2001). "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 56, Sayı 2, 157-172.
- Ortaylı, İlber (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Özcan, Azmi (2001). "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, Cilt 23, İstanbul, 470-475.
- Özdemir, Hikmet (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özer, Sevilay (2016, Nisan). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, Cilt 80, Sayı 287, 219-260.
- Özgan, Murat (2016, Kış). "Taarruz, Savunma ve Ricat: I. Dünya Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 141-170.
- Özgül, Esin (2018). *1917 Balfour Deklarasyonu ve Filistin'e Yahudi Göçü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

- Özsüer, Esra (2021, Mart). “Eleftherios Kyriakos Venizelos (1864-1936)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara, 1-6.
- Pamir, Aybars (2002). “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 2, 79-119.
- Parlatır, İsmail (2016). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Satış, İhsan (2017, Yaz). “Kudüs’te Ermeniler”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 10-35.
- Sezer, Cemal (2012, Kasım). “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri”, *History Studies*, Cilt 4, Sayı 4, 373-384.
- Shchori, Ilan (2020, September). “The Sheriff of Tel Aviv”, *Segula*, 19-29.
- Soy, H. Bayram (2004, Yaz). “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e kadar”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, 173-202.
- Şimşek, Muttalip (2020, Güz). “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul’da Açılan Alman Kızılhaç Askerî Hastaneleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 102, 37-76.
- Tamari, Salim (2021). *Cihan Harbi ve Yeni Filistin, Küre Yayınları*, İstanbul.
- Tanielian, Melanie Schulze (2020). “Şehri Beslemek: Birinci Dünya Savaşı’nda Beyrut Belediyesi ve Gıda Politikaları”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 199-231.
- Taşpınar, İsmail (2003). “Mârûniler”, *DİA*, Cilt 28, Ankara, 71-72.
- Toprak, Seydi Vakkas (2017). “Cemal Paşa’nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, Elazığ, 297-310.
- Töre, Okan (2021). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım”, *Klimik Dergisi*, Cilt 34, Sayı 1, 1-12.
- Uyanık, Necmi, Yavuz, Havva (2023, Kış). “Balfour Deklarasyonu’nun İlanı, Tepki ve Destekler”, *Kastamonu İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 207-222.
- Üzen, İsmet (2007). *Birinci Dünya Savaşı’nda Kanal Seferleri (1915-1916)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üzen, İsmet (2009). “İngilizlerin Kudüs’ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H. Allenby’nin Kudüs’e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 329-344.
- Wichhart, Stefanie (2014, Winter, Spring). “The 1915 Locust Plague in Palestine”, *Jerusalem Quarterly*, Issue 56, 29-39.
- Williams, Elizabeth (2020). “Ekonomi, Çevre ve Kıtık: Suriye İçbölgelelerinin Perspektifinden Birinci Dünya Savaşı”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye*, (ed. Talha Çiçek), Küre Yayınları, İstanbul, 173-198.
- Yerlikaya, Ayşe (2011). *Osmanlı Devleti ve Kapitülasyonlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Yıldırım, Mehmet Ali (2014). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, 1017-1042.
- Yılmaz, Harun (2016, Aralık). “Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islahı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selâhaddîn-i Eyyübî Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnamesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 51, 79-113.
- Yörük, Ali Adem (2008, Bahar). “Kapitülasyonların Kaldırılması Sürecine Dair Bibliyografik Bir Deneme: 1909-1927 Yılları Arasında Yazılmış Kapitülasyon Kitapları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, 97-130.
- Yurdakul, İlhami (2016). “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, 238-262.

III. İnternet Kaynakları

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/meir-dizengoff>

<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060008299>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=4>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=1>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=6>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=7>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=18>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.058/?sp=19>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=7&r=-0.043,-0.017,1.111,0.858,0>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=45>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=44>

<https://www.loc.gov/resource/cph.3b47734/>

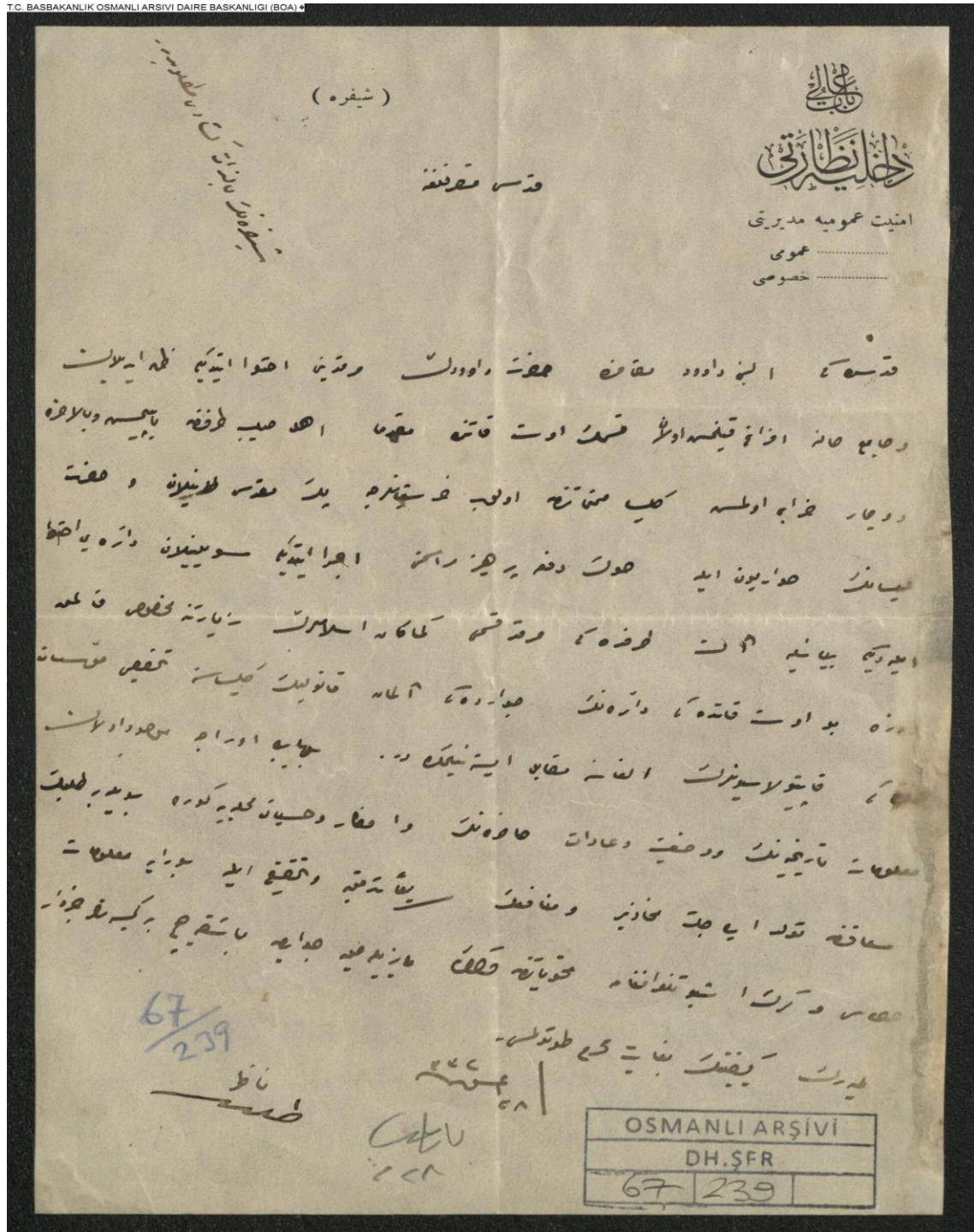
<https://www.loc.gov/resource/matpc.08010/>

<https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=27>

EKLER

EK-1: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 67 / 239, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.

Hazret-i Davud'un mezarının bulunduğu binanın üst katının, kapitülasyonların ilgasına karşılık Alman katolik kilisesine tahsisi istendiğinden, ortaya çıkacak tepkiler ve gelişmeler hakkında bilgi verilmesine dair, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

DH.ŞFR.00067.00239.001

EK-1: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 67 / 239, 12 Zilkade 1334 / 10 Eylül 1916.

Kudüs Mutasarrıflığı'na

Kudüs'deki el-Nebî Davud makâmında Hazret-i Davud'un merkadını ihtivâ ettiği zann edilen ve câmi-hâne ifrâğ kılınmış olan kısmın üst katına mukaddemâ ehl-i Halep tarafından yapılmış ve bi'l-âhire dûçâr-ı harâbe olmuş kilise __ olub Hristiyanlarca pek mukaddes tanılan ve sıfat-ı İsâ'nın havâriyyûn ile son def'a perhîz merâsimini icrâ ettiği söylenen dâ'ireyi ihtivâ eylediği beyânıyla alt taraftaki merkad kısmı kemâ-kân İslâmların ziyâretine mahsûs kalmak üzere bu üst katdaki dâ'irenin civârdaki Alman Katolik Kilisesine tahsîsi mü'essesât (*burada bir kelime silik çıkmış*) ki kapitülasyonların ilgâsına mukâbil istenilmektedir. Bu bâb oraca mevcûd olan ma'lûmât-ı târîhiyyenin ve vaz'ıyyet ve âdât-ı hâzırânın ve __ ve hissiyât-ı mahalliyyeye göre böyle bir talebin mu'âfında tevellüd edecek mahâzîr ve menâfi'in serî'an tedkîk ve tahkîk ile buraya ma'lûmât i'tâsı ve gerek işbu telgraf-nâme muhteviyâtında vekâleten yazılacak cevâbdan başka hiçbir kimsenin haber-dâr olmayarak keyfiyyetinin be-gâyet mahrem tutulması.

Fi 28 Ağustos Sene [1]332

Nâzır

Talat

**EK-2: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.İ.U.M.EK., 101 / 53, 09
Cemaziyel-ahir 1334 / 13 Nisan 1916.**

Hüve

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Birü's-seba kazâsı merkezinde efrâd-ı askeriyyeden vefât eden îsevîlerin defni için muvakkaten kasabanın iki bin metro kadar cihet-i Arabiyyesinde üç dönümlük ve Mûsevî efrâddan vefât edenlerin defni içinde mevki'-i mezkûr civârında bir buçuk dönümlük yerlerin kabristân mahalli olarak tahsîsi hakkında kazâ-yı __ Meclis-i İdâresinden vârid olan iki kıt'a mazbata icrâ kılınan tedkîkât netîcesinde arâzî-i emîriyye-i hâliyyeden olan mezkûr yerlerin kabristân olarak tahsîsi Meclis-i İdâre-i Livâca bi'l-tensîb keyfiyyetin mahallî kâ'im-makâmılığına teblîğ edildiği berâ-yı ma'lûmât arz olunur ol bâbda emr-ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

Fi 16 Mart Sene [1]332

Kudüs Mutasarrıfı

Midhat

**EK-3: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, MV., 201 / 53, 09 Cemaziyel-ahir
1334 / 13 Nisan 1916.**

Harp hali nedeni ile Kudüs Rum Patrikhanesi'nin gelirleri kesilmiş olduğundan bu müesseseye Harbiye Nezareti mesture tertibinden beş bin liranın verilmesi.

2	53
	مجلس وزراء مذكرة لجنه مخصوصه ضبط نامه
تاريخ ١٠ / ١٠ / ١٣٣٤	تاريخ ١٠ / ١٠ / ١٣٣٤
محل ١٠ / ١٠ / ١٣٣٤	محل ١٠ / ١٠ / ١٣٣٤
مذكرة نائب	
<p>قدوم بطلان سلك ايراد اموال حاضرة دم طوبه هلاله منقطع اطفه باز اشتداد و مضاعفها ترويه تحت برودتلك الامور و بهر يك ايراد بر ميفت قضا المعصره من عيلد و مزاجه الله تبارك و تعالی تاريخه ١٧ / ١٠ / ١٣٣٤ منقوله من ارجو</p>	
قرار	
<p>سابقا لقرار مبلغه عرب لله استوره ترتيبه اعطى خصصه الله رسماً ايراد ايراد و عيلد و مزاجه الله تبارك و تعالی و بهر يك تكرر الله</p> <p style="text-align: right;"> </p>	
MV. 201/53 2 vrk (3 shif bos)	

MV.00201

**EK-3: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, MV., 201 / 53, 09 Cemaziyel-ahir
1334 / 13 Nisan 1916.**

Meclis-i Vükelâ

Hulâsa-i Me'âli

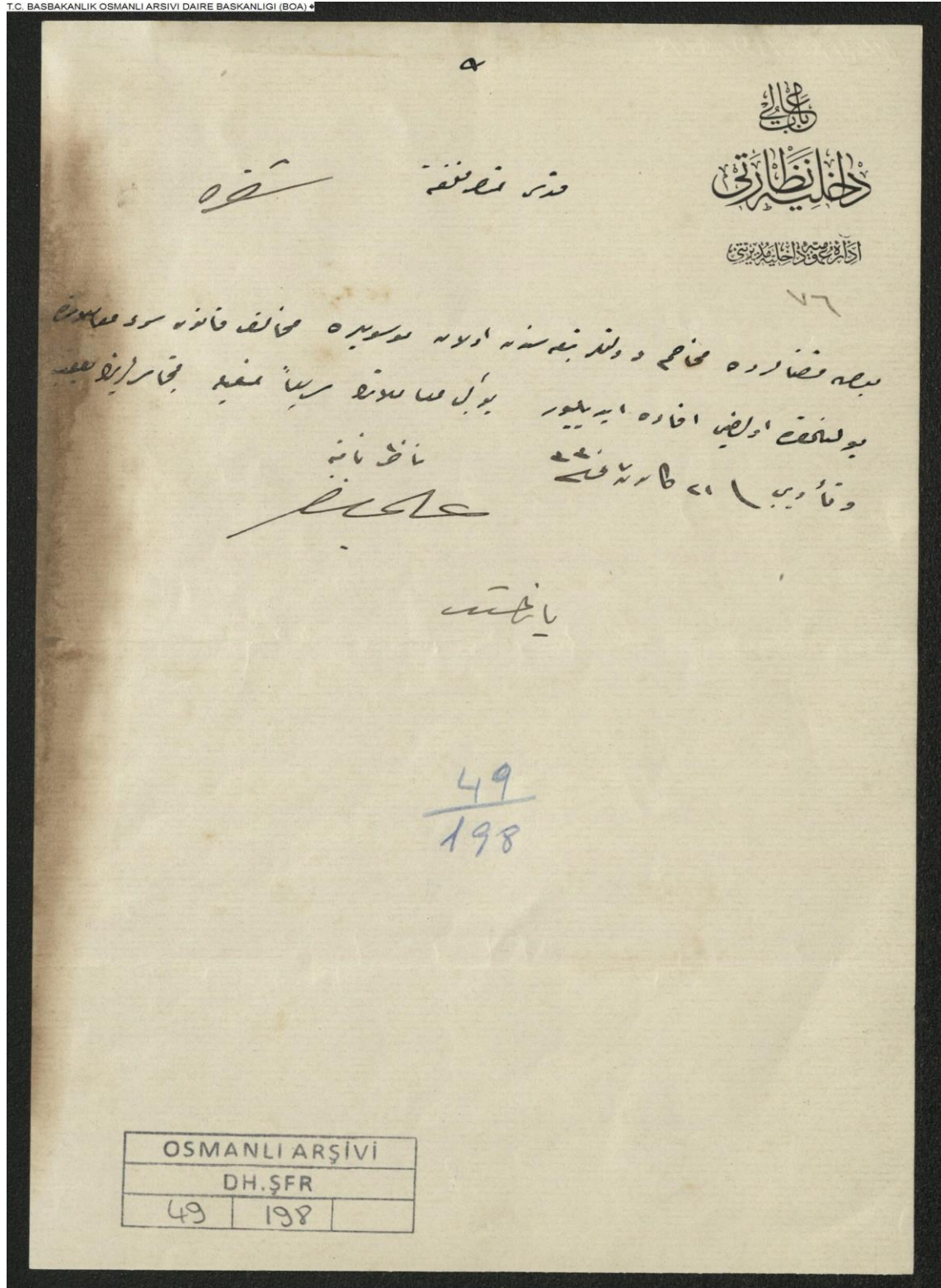
Kudüs Rum Patrikhânesi'nin îrâdı ahvâl-i hâzırardan dolayı her taraftan münkatı' olmasına binâ'en müştedd olan müzâyakasının tehvîni zımında bir def'alık olmak üzere beş bin lira kadar bir meblağın farzen i'tâsı hakkında Adliyye ve Mezâhib Nezâreti'nin 20 Mart Sene [1]334 târîhli ve 17 numarolu tezkeresi melfûflarıyla okundu.

Karârı

Sâlifü'l-mikdâr meblağın Harbiyye Nezâreti mestûre tertîbinden i'tâsı husûsunun nezâret-i müşârü'n-ileyhâya izbârı ve Adliyye ve Mezâhib Nezâreti'ne ma'lûmat verilmesi tezekkür kılındı.

**EK-4: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 49 / 198, 17 Rebiül-
evvel 1333 / 02 Şubat 1915.**

*Bazı kazalarda düşman devletler tebaasından olan Musevilere kötü davranıldığından
bunun men edilip mütecasirlerin tedib edilmelerine dair İdare-i Umumiye-i Dahiliye
Müdüriyeti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.*

**EK-4: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 49 / 198, 17 Rebiül-
evvel 1333 / 02 Şubat 1915.**

Hüve

Kudüs Mutasarrıflığına

Ba'zı kazâlarda muhâsım devletler teba'asından olan Mûsevîlere muhâlif kânûn-ı sûi mu'âmelâtda bulunulmakda olduğu ifâde ediliyor. Bu gibi mu'âmelâtın serî'an men'iyile mütecâsirlerinin ta'kîb ve te'dîbi

Fi 21 Kânûn-ı Sâni Sene [1]330

Nâzır nâmına

—

EK-5: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 50 / 1, 29 Rebiül- evvel 1333 / 14 Şubat 1915.

Hüve

Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığına

Cim 29 Kânûn-ı Sâni Sene [1]330 şifre. Birkaç Müsevînin tevkîfi Amerika muhitinde aleyhimizde bir cereyân getirdi siyâset-i hâriciyyemiz anasız-ı mezkûra karşı hüsn-i mu'âmele etmeyi istilzâm etdiğinden ona göre mu'tedilâne hareket olunması

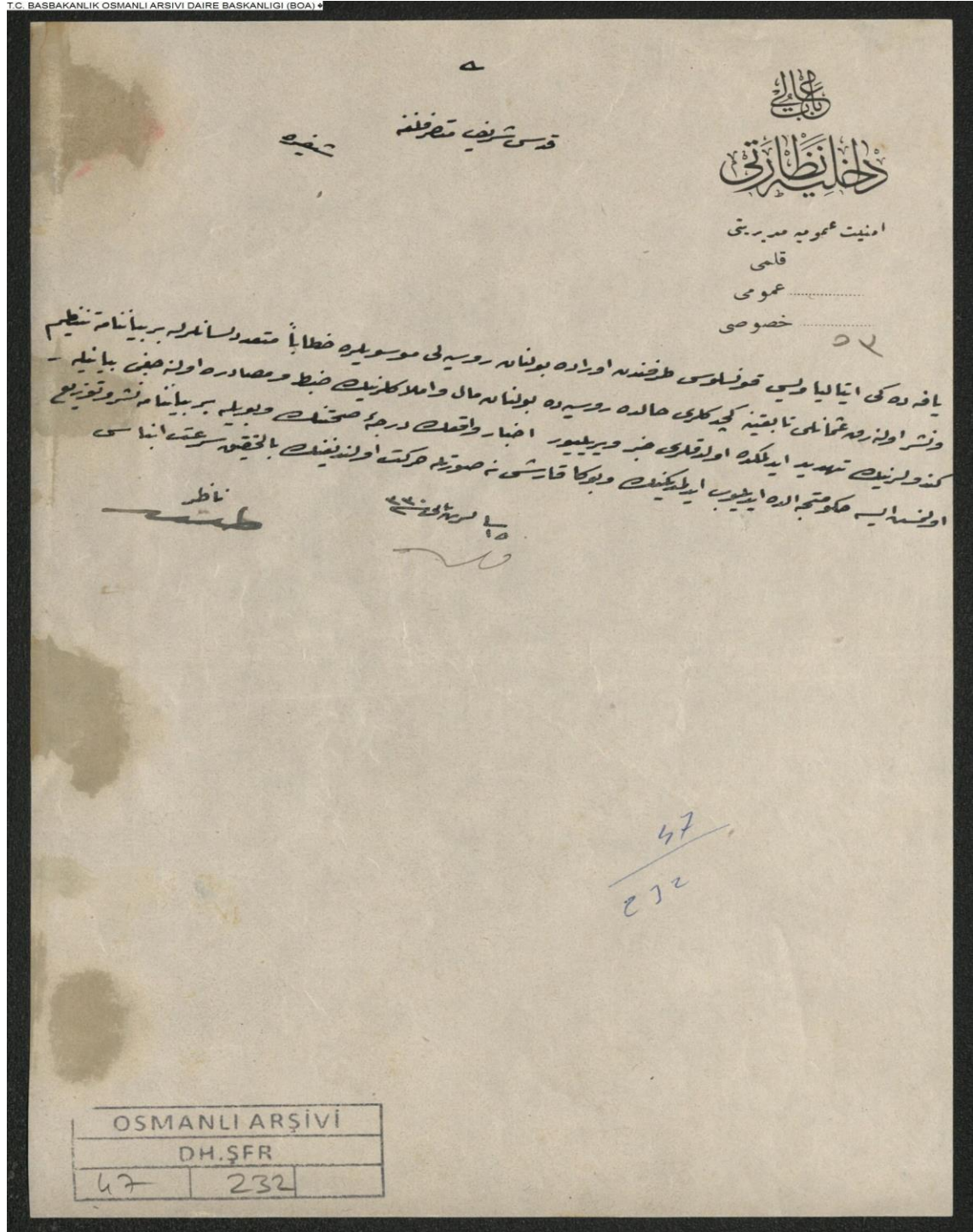
Fi 1 Şubat Sene [1]330

Nazır

Talat

EK-6: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 47 / 232, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.

Yafa'daki İtalya Konsolos vekilince Rusyalı Museviler için çeşitli dillerle bir beyanname neşrolunarak Osmanlı tabiiyetine geçmelerine rağmen Rusya'daki mallarının müsadere olunacağına bildirildiği ve bunun doğruluk derecesinin tahkiki hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

DH.ŞFR.00047.00232.001

EK-6: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 47 / 232, 10 Muharrem 1333 / 28 Kasım 1914.

Hüve

Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığına

Yafa'daki İtalya viskonsolosu tarafından orada bulunan Rusyalı Musevilere hitâben müte'addid lisânlarla bir beyân-nâme tanzîm ve neşr olunarak Osmânlı teba'iyetine geçtikleri hâlde Rusya'da bulunan mâl ve emlâklarının zabt ve müsâdere olunacağı beyânıyla kendilerinin tehdîd edilmekte oldukları haber veriliyor. İhbâr-ı vâkı'anın derece-i sıhhatinin ve böyle bir beyân-nâme neşr ve tevzî olunmuş ise hükûmetce elde edilib edilmediğinin ve buna karşı ne sûretle hareket olunduğunun bi'l-tahkîk sür'at-i inbâsı

Fi 15 Teşrin-i Sani Sene [1]330

Nâzır

Talat

EK-7: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. İ. UM. EK., 74 / 40, 09 Safer 1333 / 27 Aralık 1914.

Kudüs İspanya Konsolatosunun mürsel 5 Kânûn-ı Evvel Sene [1]914 târîhli ve 300 numarolu takrîrin tercümesidir

Mösyö Portalis'e â'id iki re'y hayvânın cihet-i askeriyye için alındığını zannetmiş idim hâlbuki bunların Yafa kâ'im-makâmı beyin hizmet-i zâtiyyesi için alındıklarını kemâl-i istiğrâbla haber aldım bu sûret-i fevka'l-âdenin emvâl-i şahsiyyeye ta'arruz kabîlinden olduğu cihetle keyfiyyetin dersa'âdete bildirilmesine mecbûriyye oluverdiğini ma'a't-te'essüf beyân eylerim

Yafa Kaymakamının Cevabı

Numero

292

Hubert Portalis Fransız ve Fransa teba'asındandır kapitülasyonların ilgâ-i cismiyle Konsolosların bu sûretle hakk-ı himâyesi kalmadığı bâ-husûs mebhûsün-anh zât İspanyol olmadığı hâlde bile İspanya Konsolosunun bu bâbda müdâhaleye kalkışması ve tanınmamak îcâb eden bu müdâhalenin resmen mu'âmele görmek sûretiyle buraya tebliği şâyân-i istiğrâbdır mezkûr araba ve hayvânlar bugüne bize karşı harb eden sufûf-ı a'dâ' arasından bi'l-nefs muhârib safına dövüşen bir muhâsım devlet teba'asına â'id olmağla zabt ve müsâdere olunarak tekâlîf-i harbiyyenin tedârîki emrinden bir çok işlere koşmak mecbûriyyetiyle kendim kullanmakta bulunuyorum aldığım nısf-ı ma'âşım bin guruşdur eğer her gün araba kirâsı verirsem ma'âşımı oraya sarf etmek îcâb ettiği gibi arabasız gezsem işlerimin hakkından gelmek imkânı kat'iyyen yokdur bu zarûret dolayısıyla sû-i isti'mâlde bulunamayacağım ise tabî'îdir bundan başka mezkûr araba ve hayvânları bu sûretle alıp şu sırada bi'l-hâssa en çok tekâlîf-i harbiyye ile alâkadır resmî vezâ'ifin sür'at-i icrâ ve ikmâli husûsunda isti'mâl mecbûriyyetinde bulunduğumu fırka kumandanı sa'âdetlû Zeki Bey Efendime de arz etmiş ve muvâfakat cevabı almış bulunduğumdan cereyân-ı vâki ol sûretle arz olunur efendim hazretleri

Fi 27 Teşrîn-i Sâni Sene [1]330

Yafa Kâ'im-makâmı

EK-8: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR., 442 / 10, 13 Eylül 1330 / 26 Eylül 1914.

Telgrafnâme

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Telgraf İdâresi

Dâhiliye Nezâretine

Tekâlîf-i harbiye sûretiyle vaz'-ı yedd edilecek erzâk ve levâzımın kânûn-ı mahsûs mûcibince ihtiyâcât-ı ahâlîden fazla olması lâzım iken keyfiyyetin Fi 7 Ağustos Sene 1330 târîhli şifre-i telgrafnâme ile de arz ve ihbâr olunduğu vechle Sekizinci Kolorduca bu cihete asla atf-ı nazar edilmeyerek vâki olan metâlîbi fevka'l-âde bir râddeye gelmiş ve madâ-yı zahrîsiyle iğneden ipliğe kadar bütün levâzımın tekâlîf-i harb suretiyle tedârikine lüzûm gösterildiği gibi aynen bulunmayan erzâk ve eşyanın dahi esmânın bedelen gönderilmesi taleb edilmekte bulunmuşdur esâsen bu livâca iddihârına lüzûm gösterilen erzâkdan ve külli yevm tedâriği bildirilen melbûsât ve sâ'ir levâzımâtından mâ'ada bu kerre de para verilmemesinden nâşî müte'ahhidlerin kat'-i erzâk __ oldukları hâlde mevcûd askerın i'âşesi gibi pek ağır ve icrâsı gayr-i mümkün tekâlîfât bulunmaktadır ki şu hâl memlekette azîm bir kaht zuhûrunu intâc edeceğinden şübhe yoktur çünkü bu livâ mahsûlât-ı dâhiliyyesi ile idâre olunur zirâ'i bir memleket olmayan arâzîsi zirâ'ata gayr-i sâ' bir takım cibâl ve tıllâldan müteşekkil ve emr-i aksâmı dahi ekser-i sekte ve imâratdan hâlî ve yâbis olduğu cihetle ahâlî öteden beri zahîreye olan ihtiyâcın yüzde yetmiş beşi hâricden Suriye ve Gerek ve Havran cihetlerinden gelen rızık ve buğday ile te'mîn edegelmekte iken ahvâl-i hâzırardan nâşî haricden ona hayli mümkün olduğu gibi Suriye vilâyetinde şu sürede bu taraflara zahîre ihrâcına kat'iyen men ile hâlî terhîm etmişdir ihtiyâcât-ı mahalliyyeleri son derece tazyik eden şu hâlde kolordularında tevâlî eden ma'âlî-i fevka'l-âdesi inzimâm edince zâten müzâyaka içinde bulunan sekene-i memleketin telâş ve endişesi tahmin buyrulur bir taraftan livânın askeriyenin tedârik ve bir taraftan da burada askerın i'âşesi muvâredât-ı hâriciyyesi ile geçinmekte olan bu livânın tahammülü hâricinde olduktan başka bu havâlîye kaliteli tahşîdât-ı askeriyeye vukû'u hâlinde ve küllî ahâlî ve askerın aylarca i'âşesine kâfi zahîre yollanması hatta âdiyen kaht-ı miyâhdan muzdarib olan Kudüs'ten bunlara su

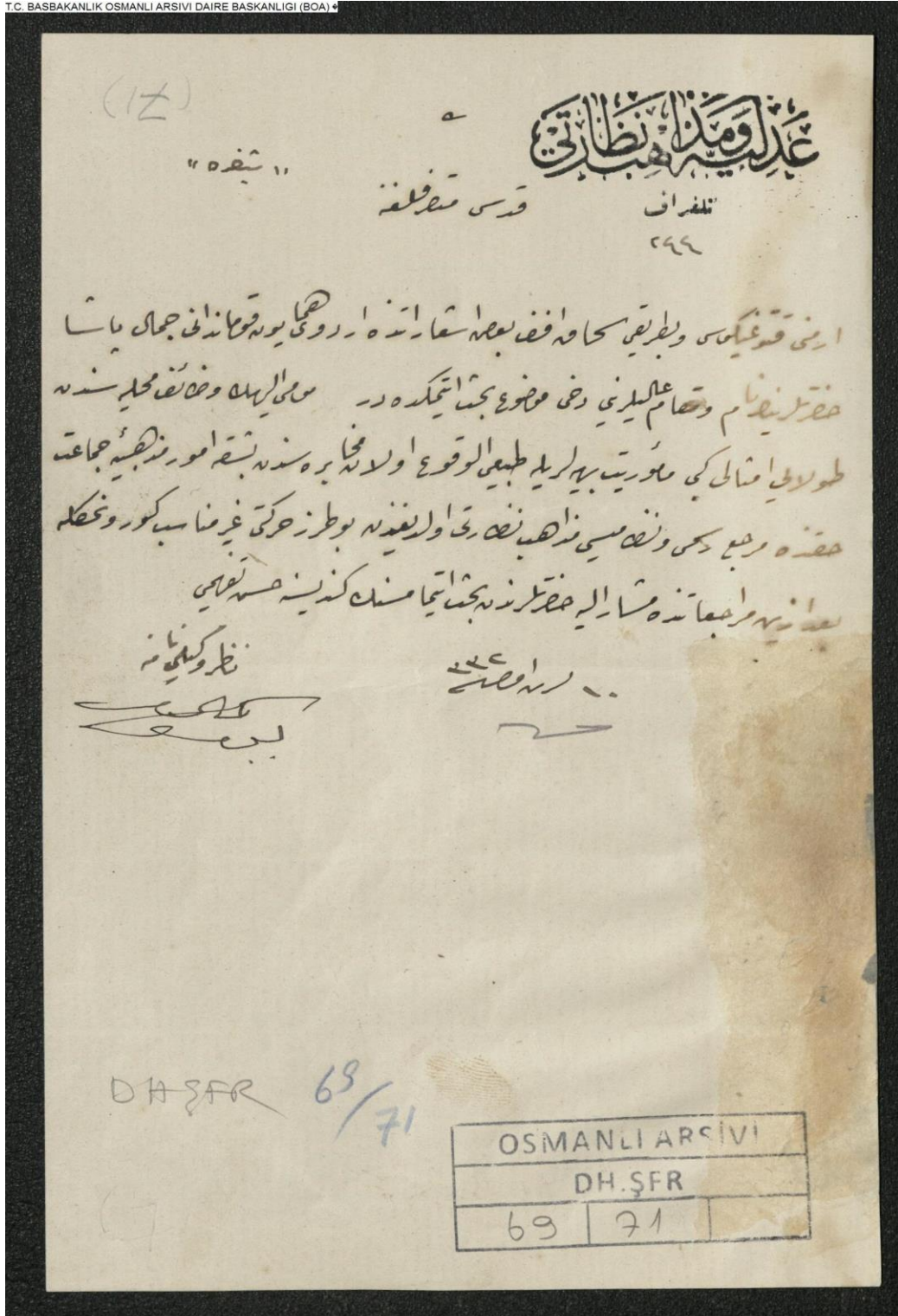
yetiştirilmesi bile imkân-ı hâricindedir zîrâ geçen sefer yağmurun azlığı hasebiyle bu sene memleket bir kaç mahdan beri susuzluktan her vakitten ziyâde müşkilât içinde bulunuyor halâsına cihet-i askeriyenin metâlib-i sâ'ikasına zamîmeten bu kerre tarh-ı tertîb eylediği cidden kaliteli erzâk ve eşyânın kâmilten tedârîki gayr-i kâbil olub şu hâl ihtiyâcât-ı ahâlîyi fena hâlde tehdîd ile memleketde büyük bir kaht zuhuruna bâdî olacağı Ticâret Odasından ve mülhakâtdan bildirilmekte olub gerçi bu güne kadar kimseyi rencîde etmeksizin te'mîn-i maksada çalışılmış ve yine mesâ'îden hâlî kalınmayacağı derkâr bulunmuş ise de metâlib-i askeriyenin devam ve tezâyüdü cihetiyle ahâlî ve tüccârın tazyîki sûret-i hâlîni olub ecnebî ve sîrâtına ma'rûz olan buralarda ve hele yüz bine karîb ahâlîden yalnız beş bin kadar Müslüman ve mütebâkîsi Hristiyan ve Yahûdî ve ecnebî bulunan Kudüs teba'asında cebir ve şiddet ile netîce vermeyeceğinden ve bervech-i ma'rûz harekât-ı askeriyeye vukû'u hâlînde memleketde mevcut zahire askere verilse ahâlînin ve verilmediği takdîrde askerinin aç kalmasını mûcib ve yağmur yağınca kadar susuzluktan çekilecek müşkilât dahi başkaca şâyân-ı te'emmül olduğundan bu bâbda aynen zuhûru melhûz-ı ahvâlê karşı dûçâr-ı itâb ve ikâb olmamak ve ahvâl ve ihtiyâcât-ı mahalliyye ma'lûm-ı devletleri olarak kendilerine de yazıldığı vechle metâlib-i vâkî'alarının buraca rey'i bile te'mîn olunamayacağından ona göre tahkîk ve tenkîsi hakkında cihet-i askeriyeye merci'ine emir verdirilmek üzere arz-ı keyfiyyete cür'et olunur

13 Eylül Sene [1]330

Mutasarrıf Mâcid

EK-9: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 69 / 71, 25 Zilhicce 1334 / 23 Ekim 1916.

Ermeni Katogikos ve Patriği Sahak Efendi'nin cemaati ve mezhebiyle ilgili işleri için resmi ve kanuni mercii Mezahip Nezareti olduğundan müracaatlarında Cemal Paşa'dan bahsetmemesi gerektiğine dair, Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

DH.ŞFR.00069.00071.001

EK-9: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 69 / 71, 25 Zilhicce 1334 / 23 Ekim 1916.

Hüve

Kudüs Mutasarrıflığına

Ermeni Katogikosu ve Patriği Sahak Efendi ba'zı iş'ârâtında ordu-yı hümâyûn kumandanı Cemal Paşa hazretlerinin nâm ve makâm-ı âlîlerini dahi mevzû'-i bahs etmektedir. Mûmâ-ileyhin vezâ'if-i mahalliyyesinden dolayı emsâli gibi me'mûriyyet-i behiyyeleriyle tabî'ü'l-vukû' olan muhâberesinden başka umûr-ı mezhebiyye-i cemâ'at hakkında merci'-i resmî ve nizâmîsi Mezâhib Nezâreti olduğundan bu tarz hareketi gayr-i münâsib görünmekle ba'de-zin mürâca'âtında müşârün-ileyh hazretlerinden bahsetmemesinin kendisine hüsn-i te'âlîsi

10 Teşrîn-i Evvel Sene [1]332

Nâzır Vekîli Nâmına

Kemaleddin __

EK-10: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., 456 / 100, 24 Kanun-ı Evvel 1330 / 06 Ocak 1915.

Bi'z-zât hall olunacaktır

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey Efendiye

Allah'ın inâyetine istinâden cuma günü Kudüs-i Şerîf'e hareket ediyorum. Oradan bilâ-tevakku' Bi'rû's-seb'e giderek Kânûn-ı Sânî'nin birinci günü ordunun birinci kademesini Kanal üzerine yürüyüş emri vereceğim. Kendim dahi gâyet ___ olarak sür'atle Kanal'a gideceğim. Ondan sonra ihtimâl on beş gün kadar benden haber almazsanız bu telgraf-nâmeysi eve gösteriniz. Kayınvâlidemi görmek ve merâk etmemeleri için kendilerine te'mînât vermek için bizim eve kadar gitmek zahmetini ihtiyâr ederseniz müteşekkir olurum. Herhâlde çocuklarımı parasız bırakmamanızı da ayrıca temennî ederim. Bütün arkadaşların gözlerini öperim. Bizim için du'â ediniz. Aldığım ma'lûmâtlara nazaran ümîd-i muvaffakiyyet pek büyükdür. Cümledenizi Allah'a ısmarlarım

Fi 24 Kânûn-ı Evvel Sene [1]330

Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nâzırı

Cemal